

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2015. CXIX. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Kecskeméti Gábor
főszerkesztő

Csörsz Rumen István
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Császtvay Tünde
Dávidházi Péter
Kőszeghy Péter
Szörényi László
Tverdota György
Vizkelety András

*

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

Az értelmezés hatalma

<i>Kecskeméti Gábor</i> : A régiséget értelmező irodalomtörténeti gyakorlat reflektált és reflektálatlan szemléleti alapjairól	577
<i>Bene Sándor</i> : Distancia (I.)	585
<i>Kőszeghy Péter</i> : A régi magyar irodalomtörténet írása, avagy mi az „igazi irodalom”	613
<i>Tóth Zsombor</i> : Kéziratossá nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások	625

Műhely

<i>Hites Sándor</i> : Magyar irodalom a 19. században. Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi köteteinek szinopszisa	651
--	-----

Szemle

Europica varietas or A brief account of the various things seen and heard by Márton Szepsi Csombor (<i>Gömöri György</i>)	693
Miklós Zrínyi: La Zrinyiade ou le péril de Sziget (<i>Förköli Gábor</i>)	696
Berzsenyi Dániel levelezése (<i>Doncsecz Etelka</i>)	699
Arany János levelezése (1862–1865) (<i>Gábori Kovács József</i>)	704
Gintli Tibor: Irodalmi kalandtúra. Válogatott tanulmányok (<i>Angyalosi Gergely</i>)	710

KECSKEMÉTI GÁBOR

A régiséget értelmező irodalomtörténeti gyakorlat reflektált és reflektálatlan szemléleti alapjairól

Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő irodalomtörténet közel-múltban megjelent főszerkesztői koncepciója¹ meghatározza a vállalkozás sarokpontjait, célképzetét, legalapvetőbb diszkusszív kereteit és kronológiai tagolását. E koncepciószövegnek azonban nem lehetett a feladata, hogy a tervezett kötetek szemléleti és módszertani alapjainak felvázolására is kiterjeszkedjék. Igencsak indokoltnak tűnik tehát megfogalmazni az irodalomnak – ez alkalommal a régiség irodalmának – a történeti leírására forgalomban lévő beszédmódokat és szemléleti formákat illető néhány alapkérdést. Nyugtalanítóan nem mondanám, inkább csak némi hitetlen álmélkodásra késztetőnek azt az alaphelyzetet, hogy a régi irodalmat tárgyaló irodalomtörténeti praxis termékeny hozama mellett milyen szűk körben érvényesül ebben a diskurzusközösségben az azzal a meghatározó alapkérdéssel való szembesülés, hogy mit, milyen implikált premisszák alapján és milyen célképzetekhez igazodva is teszünk, amikor ezt a praxist működtetjük. 2003 óta nagy hatású, népes látogatottságú rendezvényen lényegében nem esett szó ilyen kérdésekről.² Pedig aki meg akarja írni a régiség (bármifajta) irodalomtörténetét, annak mégiscsak reflektálttá kellene tennie az ilyen kérdésekhez való viszonyát: Minek a történetét is írhatjuk meg? Szövegeket? Embereket? Intézményeket? Szövegekbe foglalt eszmei vagy tárgyi tartalmakét? Az azokkal való

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézet tudományos tanácsadója és igazgatója.

1 KECSKEMÉTI Gábor, *Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténet megalapozása*, ItK, 118(2014), 747–783 (a továbbiakban: KECSKEMÉTI 2014c).

2 2003. április 3-án rendezte meg tanulmányi napját az ELTE BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke *Mi, filológusok: Az elmélet hasznáról és káráról az irodalomtörténet-írásban* címmel. A kollokviumot közvetlenül kiváltó írás: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A látható nyelv elkülönbözése: hermeneutika és filológia*, Lit, 28(2002), 379–394. Az előadások közül megjelent: BENE Sándor, *Szövegaktus*, ItK, 107(2003), 628–702; KECSKEMÉTI Gábor, *Recepció, szövegaktus és kommunikáció a régi magyar irodalomtörténetben (Kontextusok és intenciók)*, ItK, 107(2003), 703–728; TAKÁTS József, *Az irodalomtörténet-írással kapcsolatos meggyőződéseimről*, ItK, 107(2003), 729–741; ua., *Saját hitek c. = T. J., Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárát, 2007, 7–26; SZILASI László, *„Nem ma”: Az irodalom külügyeitől való ideiglenes tartózkodásom okairól (Válasz Takáts Józsefnek)*, ItK, 107(2003), 742–755; TAKÁTS József, *Válasz Szilasi László „Nem ma” című írására*, ItK, 107(2003), 756–759; HORVÁTH Iván, *A hermeneutikai ajánlat: Vitaindító kérdések*, Lit, 29(2004), 106–122. Az előadásszövegek megjelenítését övező vitákról: VERES András, *Egy félbeszakadt vita elé*, Lit, 29(2004), 102–105; KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Levél Szörényi Lászlóhoz, az MTA Irodalomtudományi Intézetének igazgatójához*, Lit, 31(2005), 127–129; VERES András, *Észrevételek egy levélhez*, Lit, 31(2005), 130–132. A későbbi reflexiókból: DÁVIDHÁZI Péter, *Mi, filológusok, és a bizonyosság vágya (Pozitivisták kötődéseink egy szakmai vita fényében)*, ItK, 108(2004), 3–55; FEHÉR M. István, *Hermeneutika és filológia – pietizmus és felvilágosodás*, ItK, 108(2004), 56–109.

találkozásokét? Szövegfunkciók intézményesüléseit? A szövegmédium sajtószerűségét? A szöveget értelemtulajdonító eljárásokkal birtokba vevő, öntudatlan vagy tendenciózus recepciós transzformációkét? A hagyományközösség formáiban artikulálódó énkonstruciókét? A többi kulturális alakzattal együtt formálódó vagy textuális jellege révén azoktól megkülönböztetésre érdemes közegét? A kérdések sora még százszámra folytatható volna, de szemléltető példának ennyi is elegendő: ha ezeket a kérdéseket még csak fel sem vetjük a napi munkánk során – és a régi magyar irodalom történeti kutatásának ez a helyzetleírása nem áll messze a bárki által megtapasztalható valóságtól –, akkor ugyan miféle történészi munkát végzünk, milyen érvényessége és artikuláltsági foka van bárminek, amit létrehozunk? A régiséggel foglalkozó irodalomárokozók mezőnyében ugyan nemcsak rengeteg történeti kérdés kompetens és autentikus megvilágítása történik a napi praxisban, hanem a legkülönbébb elméleti iskolák, tudományelméleti érdekeltségek, módszertanok, célképzetek használata is mindennapos (még korszerűnek is mondható a maga módján), ám az utóbbi egyrészt teljesen eklektikus a gyakorlatban, másrészt nagyon nagy mértékben reflektálatlan vagy épp csak a használatra kiválasztott eljárást legszűkebben reflektáló.

Már csak a fent exponált kérdésekre is nagyon sokféle válasz adható, és ezek nem is árnyalataikban, hanem döntő, gyökeres alapelemeikben egészen különböző irodalomtörténetek lehetőségét körvonalazzák.

1) A közzétett főszerkesztői koncepció nagy nyomatékkal utalt a hazai textológiai és filológiai gondolkodás terében az elmúlt másfél évtizedben végbement változásokra, és az irodalmi művek textuális jellegében olyan sajátosságot nevezett meg, amelynek messzemenő episztemológiai következményei vannak.³ Ebből azonban – őszintén szólva – még az sem következik, hogy a szövegek történetének kitüntetett fontossága volna a vállalkozásban. A textológiai rutin alapműveletei ugyanis nem a szöveggel, hanem az egyes szövegforrásokkal való bánásmód technikái: a datálásé, az attribúcióé, a lokalizálásé és hasonlóké.⁴ Egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a szövegforrásokra vonatkozó megállapításokból hogyan lehetne vagy kellene továbblépni az általánosítás és az absztrakció olyan szédítően magas fokaira, mint hogy egyáltalán – egyes számban – szövegről beszélhessünk, és annak tulajdonítsunk történeti helyet és időt.⁵ A kultúrantropológia a történeti írássajátosságokra és íráshabitusokra irányuló, rendkívül izgalmas és gondolatébresztő elgondolásai is épp e tekintetben hagynak

3 KECSKEMÉTI 2014c, i. m., 764–765; vö. BENE Sándor, *Filológia és hungarológia = Intézmények, folyamatok és kutatások a nemzetközi magyarságtudományban: A Jyväskyläi Egyetem Magyarságtudományi Programjának első húsz éve – Institutions, Tendencies and Research in the International Hungarian Studies: The First Twenty Years of the Jyväskylä University's Hungarian Studies Program*, szerk. FENYVESI Kristóf, TUOMO LAHDELMA, Jyväskylä–Pécs, University of Jyväskylä, Faculty of Humanities, Department of Art and Culture Studies, Hungarian Studies, 2013 (Spectrum Hungarologicum, 7), 93–105.

4 A szövegforrások és a szöveg viszonyáról és a szövegforrásokon végzett textológusi műveletekről a legökonomikusabban tájékozottat: KULCSÁR Péter, *A szövegkiadás*, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Történettudományi Intézet, 2008, 58–73.

5 HORVÁTH Iván, *Szöveg*, 2000, 6(1994)/11, 42–53; *ua.* = *Bevezetés a régi magyarországi irodalom filológiájába*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Universitas, 2003³, 93–113.

megnyugtató válasz nélkül.⁶ Egy-egy szövegforrás – legyen az akár autográf szerzői kézirat vagy egy korábban keletkezett mű kéziratos másolata vagy nyomtatott reprodukciója – nyilvánvalóan rengeteg emberi történet nem ritkán drámai lenyomatát hordozhatja. A szövegre utaló intellektuális reflexiók (például az egyetértő vagy cáfoló, a háttér magyarázatához figyelembe veendő marginálisok) mellett akár erős érzelmi reakcióknak is lehet számos nyomuk; árulkodhatnak erről az írássajátosságok, a lendület, a nyomaték, a méret, a betűalakok megformáltsága vagy elmosódottsága és még számos paleográfai leírható tapasztalat.⁷ Ezek együtteséből (figyelem!) akár a bizonyosság modalitásával is kijelenthető olykor egy és más: mondjuk, hogy a kézirat lejegyzője kétségtelenül dühbe gurult vagy valamilyen más affektív állapotba került. Sokan még további rásegítéssel is élnek ezen a ponton. Kapaszkodójuknak szokták tekinteni a szövegforrás keletkezéstörténetét illető materiális körülmények feltárását és megértését. Az íróeszköz, a tinta, a tipográfiai eszközök és működésük, sőt a szerzőt vagy a másolót körülvevő tárgyi, anyagi környezet beható ismeretétől mintha egyfajta Kerényi Károly-i hermeneutikai küszöbértéket, „az antikvitas érzéki hagyományának” átéléséhez hasonlatos tapasztalatot remélnének. Egy Kittler utáni tudományelméleti térben, amikor a művel való találkozás mediális aspektusaira fordított figyelem már a befogadás fiziológiai állapotainak figyelembevételéig hatolt, mindez távolról sem irreleváns vagy anakronisztikus megközelítés, nem szólva arról, hogy nem jelentéktelen szerepet játszott az elmúlt évtized legremekebb régimagyaros vállalkozásának, a *Magyar művelődéstörténeti lexikon*nak az életre hívásában is.⁸ De két erős kétség tornyosul a továbblépés útjába. Az első, hogy egy múltbéli individuum lélekállapota mennyiben volna az *irodalom* történetének keretei közé illeszthető. A másik pedig, hogy egy egyénre egy behatárolt pillanatban jellemző tudati állapot még az ő személyiségtörténetének narrációjává is csak a legnagyobb bizonytalanság mellett volna extrapolálható (jó forrásadottságok mellett abból is csupán diszkrét pontok mérhetők fel, az ezeket összekötő vonalakat csakis utóidejű interpretáció teremtheti meg), nemhogy az általa reflektált és rezonált szövegre mint olyanra vonatkozó egykorú, majd

6 TÓTH Zsombor, *Hiányzó paradigmák?: Módszertani megjegyzések a kontextualizáció kérdéséhez a régi magyar irodalomban*, Korunk, 3. f. 19(2008)/5, 38–50; TÓTH Zsombor, *Cserei hallgat...: A kora újkori prédikáció befogadásának hermeneutikai és történeti antropológiai kérdései*, StudLitt, 52(2013)/3–4, 166–188.

7 E nyomok olvasásának klasszikus tanulmánya, amely már címadásával áradatot indított el: ANTHONY GRAFTON, *“Discitur ut agatur”: How Gabriel Harvey Read His Livy = Annotation and Its Texts*, ed. Stephen A. BARNEY, New York, Oxford University Press, 1991, 108–129. A hazai esettanulmányok közül: KERECSENYI Dezső, *Szenci Molnár Albert lapszéli jegyzetei*, ProtSz, 39(1930), 393–397; ua. = K. D. *Válogatott írásai*, vál., bev., kiad. PÁLMAI Kálmán, Bp., Akadémiai, 1979, 169–172; KLANICZAY Tibor, *Vita a könyv margóján*, MKSz, 78(1962), 52–55; ua. = K. T., *Hagyományok ébresztése*, Bp., Szépirodalmi, 1976, 242–248; TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália: Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához” (Esettanulmány) = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 175–197.

8 *Magyar művelődéstörténeti lexikon: Középkor és kora újkor*, főszerk. KÖSZEGHY Péter, szerk. TAMÁS Zsuzsanna, Bp., Balassi, I, 2003; II, 2004; III, 2005; IV, 2005; V, 2006; VI, 2006; VII, 2007; VIII, 2008; IX, 2009; X, 2010; XI, 2011; XII, 2011; XIII, 2012; XIV (mutatók), 2014.

hatástörténeti viszonyulások típusává. Magyar István bizonyosan tiltakozott volna ilyen általánosító eljárás ellen: „ez oly magan löt dolog, melyből közönseges törüent nem szabhatunc (nec singularia facta sunt in exemplum trahenda, nec specialis visio generalem constituit regulam), egy szal fa nem erdő, szoktac mondani”.⁹ A bölcsészettudományok által tanulmányozott jelenségeknek abba az alapvető sajátosságába ütköztünk, hogy sem a humán alkotóerő, sem a recepciós mintázat nem válthatók ki azonos formájukban tetszés szerinti alkalommal, a természettudományok kísérletes technikáival, vagyis nem ismételhetők, nem reprodukálhatók.

2) A szövegforrások tanulmányozásának valamiképpen mindig az egyediség és egyszerűség körébe vonható problémái kikerülhetnek olyan irodalomszemlélet érvényre juttatásával, amely a szövegek *tartalmi jegyeinek* analizésében érdekelt. A szövegekbe foglalt adatok, tényállítások, fogalmak, terminusok, megállapítások, vélekedések, hiedelmek, argumentumok kétségkívül nem egy ember tulajdonai, egy bizonyos körre való kiterjedésük, ismertségük, elfogadottságuk feltételezhető. Az emberek között a legkülönbözőbb tárgyakról, tárgykörökbe, funkcionális csoportokba, diszciplínákba, episztémákba rendezve folyik a kommunikáció, az ennek során előkerülő kijelentések és tételezések épp közösségi megvitatásuk és elfogadásuk céljából kerülnek kifejtésre, így nyilvánvalóan segítségünkre lehetnek az egyediből kiinduló, ám a tipikusat vagy épp tömegeset megragadni kívánó leírásban. Minthogy a kommunikáció során megvitatott tárgyak hol a tudomány, hol a történelem, hol a filozófia, hol az etika, hol a teológia, hol a kegyesség stb. területeihez tartoznak, kapóra jön itt részint az, hogy a régiség történetének adekvát irodalomfogalma a tárgyra, műfajra, közönségre, funkcióra való tekintet nélkül, egyetemlegesen értett *litterae*,¹⁰ részint az is, hogy a régiség történetének tanulmányozására kialakított hazai szakmai rendekben a régi magyar irodalom történetével foglalkozni az elmúlt évtizedek során egyaránt jelenthetett művelődéstörténeti, tudománytörténeti, eszmetörténeti, vallástörténeti, egyháztörténeti, liturgiátörténeti, mentalitástörténeti, kegyességtörténeti, filozófiatörténeti, nyomdászattörténeti, könyvtártörténeti, historiográfiai, zenetörténeti és ezer másféle szerepvállalást. Az ún. Klaniczay-iskola akképpen tudta – nagyon pragmatikusan – megteremteni a reneszánsz és a barokk kutatásának szakmai rangot egyedül megadó hazai értelmezői közösségét, hogy mindezeknek a diszciplínáknak és episztemikus eljárásoknak a felkarolását és előmozdítását egyaránt felvállalta, a korszak értelmezésének magától értetődő részeiként tekintette, a nemzetközi diskurzustérben képviselte és közvetítette. Mindegyik hozta magával a maga célképzeteit, érdekeltségeit, módszertanát és eljárásrendjeit, a régi magyar irodalom kutatója pedig szükség szerint alkalmazta valamennyit, gyakran a professzionalistákéval felérő minőségben, egyazon tanulmányban akár hármat-négyet, szükség szerint váltva át egyikből a másikba, eképpen egynemű szakmai közzé olvastva össze olyan egymástól szédületesen távol

9 MAGYARI István, *Halotti beszéd Nádasdy Ferenc fölött (Keresztúr, 1604, RMK I, 390 – RMNy 913) = Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézet, 1988, 47–112, 65.

10 KECSKEMÉTI 2014c, i. m., 770.

eső területeket, amelyeknek boldogabb nemzeteknél saját intézményeik, publikációs fórumaik, világosan elhatárolt szakmai közösségeik vannak. A Rebakucs megszervezésekor, majd e formában való fenntartásának évtizedei során mindebben hihetetlenül fontos értékmentő küldetés testesült meg. A szélsőbal ideológiát érvényesítő diktatúra régmúlt iránti és nemzeti kötöttségű narrációk iránti érdektelensége, az ún. feudális korszak és az ún. klerikális művelődési korszakok és válfajok iránti bizalmatlansága, a maga világgépi kereteitől különböző szellemi érdekeltségek iránti elemi gyanakvása egész tudományszakok elsorvasztásában, intézményi képviselőjük leépítésében, kutatási érdekeltségeik marginalizálásában mutatta meg romboló erejét. A Klaniczay-féle Rebakucs-közösség kezdetben a régi magyar irodalom kutatását mint egyetemi és akadémiai diszciplínát védelmezte az azt egészében feleslegesnek ítéelő és megszüntetni kívánó doktrinerekkel szemben,¹¹ később, e kezdeti harc sikerét követően pedig védőernyőt kínált a szétzavart szerzetesrendek tagjainak, az egyházi parkolópályára helyezetteknek és a rendszer kritikusaiknak – és persze társutasainak is – arra, hogy az egyháztörténet, a liturgiátörténet vagy épp a nemesi családok genealógiája és heraldikája, sőt a magyarországi és erdélyi nemzeti történelem és hasonlók iránti gyanús érdeklődésüket irodalomtörténeti vállalkozásként pozícionálhassák, és ekként üldözöttség vagy negligálás helyett még szolid mértékű támogatást is élvezhessenek, közzétehessék eredményeiket, fokozatot szerezhessenek.

Az irodalomtörténet azonban nem egyháztörténet, amiként nem is liturgiátörténet, kegyességtörténet, művelődéstörténet vagy más efféle.¹² Jóval szerencsésebb történeti időket élve, az elmúlt évtizedben – az ún. rendszerváltozáshoz képest ugyan jelentős késedelemmel és még a folyamatok beindulása után is kínos lassúsággal – megteremtődtek mindazok az intézmények, létrejöttek azok a kutatási és publikációs feltételek, amelyek a felsorolt tudományszakok önálló diszciplináris érdekeltségét megtestesítik. TKI-, OTKA- és Lendület-kutatócsoportok, új egyetemi tanszékek szerveződtek. Mindegyik szakma utat talált lassan saját nemzetközi tudományos szervezeteihez, lehetőség nyílik világszínvonalú működésük visszaigazolására a releváns nemzetközi tudományos fórumokon. Mindezek nyomán a Rebakucs-közösség sem maradt változatlan, az egyes diszciplínák, célképzetek és eljárások egyre szabatosabban jelenítik meg önmagukat, mind jobban kihatárolhatókká válnak a korábbi eklektikus vegyestárból. Abban a tekintetben vagyunk még határozott elmaradásban, hogy mindezt ne csak átéljük és megtapasztaljuk, hanem reflektáljunk is rá, és főként hogy felvessük azt a kérdést, mi lesz így magának a régi *irodalom*nak a történetével. E kérdés annál indokoltabb, mert hogy a nagy irodalomtörténeti vállalkozásban a modernség, a 19–20. századi irodalom történetének megírására készülő kollégáink részéről már több ízben megnyilvánult afféle inszenáló gesztus, miszerint a régimagyarosok nem a régiség irodalom-, hanem művelődéstörténetének megírására készülödnének. Ismételten az irodalomtörténeti

11 KLANICZAY Tibor, *Eredmények és feladatok a régi magyar irodalom kutatásában*, MTA I. OK, 2(1952), 43–69; Uő, *Az irodalomtörténeti szintézis néhány elvi kérdése*, ItK, 66(1962), 59–73.

12 KECSKEMÉTI GÁBOR, *A kora újkori magyarországi prédikációirodalom kutatásának eredményei és jövőbeni irányai*, StudLitt, 52(2013)/3–4, 12–19.

vállalkozást irányító intézmény nevére mutogatnak, az irodalomtudomány vizsgálati terepét kéri számon, a régiség kutatásában használatos irodalomfogalom és a maguk posztromantikus irodalom-felfogása között nem érzékelnek homonímiánál mélyebb, belső kapcsolatot.¹³

Tévedés azt hinni, hogy az irodalom története szempontjából csakis előrelépés lehet bármely említett társtudomány a gondjaira bízott szövegek interpretációja tekintetében elért bármilyen fajta eredménye. Csupán egy bizonyos szintig és mértékig az. Az eszmetörténet, az *intellectual history* felhasználása például erős tézisként szerepel az irodalomtörténet koncepciószövegében.¹⁴ Ugyanakkor az irodalomtörténet a filozófiatörténettel sem mosható össze. Az utóbbinak nyilván az a feladata, hogy a filozófiai szakszövegekben előkerülő filozófiai pozíciókat a legszabatosabban és a legkimerítőbben analizálja, kapcsolatba hozva őket a keletkezésük idején rendelkezésre álló nemzetközi egyetemi és iskolai filozófia pozícióival, rámutatva forrásvidékükre és azonosítva egyedi beosztási vagy megoldási kísérleteiket. Ezek a megállapítások a *litterae* adott szövegeire vonatkozóan nyilvánvalóan az irodalomtörténet számára is iránymutatóak. Ugyanakkor ha úgy döntenénk, hogy bármely más szöveg jelentésének és használati módjainak kontextusát referenciális olvasatuk kiteljesítésével próbáljuk meg elmélyíteni, és ehhez a bennük előforduló filozófiai terminusokon keresztül egykorú filozófiai megfontolásokat rendelünk, kétségkívül a túlinterpertálás hibáját fogjuk elkövetni.¹⁵ Többnyire nincs ismeretünk a filozófiában episztemikus fegyelmű leírást nyert tárgyköröknek az egykorú köznapi beszédben, a mindennapos diszkusszióban való közkeletű tárgyalásáról, a szokásos, átlagos, közismereti módusúnak feltételezhető megvitatás nem-professzionális reflektáltsági mértékéről, konnotációiról, asszociációs mezőiről. Az önálló filozófiai feldolgozást nyert tematizálás olyan artikuláltsági mértéket jelent, amely egészen megtévesztő lehet ebből a szempontból. A *litterae* szövegeinek túlnyomó többségében nem a filozófiatudomány professzionistái diszkutálnak, mint ahogyan a történelemről szóló közkeletű ismeretek és vélekedések sem a történetu-

13 SZILI József, *A magyar irodalom fejlődéstörténetének apóriái = Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, társszerk. BEZECZKY Gábor, VARGA László, Bp., Gondolat, 2004, 45–62; Uő, *Az irodalomtörténet mint irodalom- és történetkritika (Horváth János irodalomfejlődés-elméletének bírálata és az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv)*, Lit, 32(2006), 219–237; VERES András, *Töprengés az új intézeti irodalomtörténeti kézikönyvről*, Lit, 32(2006), 211–218; BOJTÁR Endre, *Néhány gyakorlati megfontolás a magyar irodalomtörténet tervezetéhez*, Lit, 32(2006), 283–286.

14 KECSKEMÉTI 2014c, i. m., 771. Az *intellectual history* pozicionálásához: Ernst SCHULIN, *German “Geistesgeschichte”, American “Intellectual History” and French “histoire des mentalités” since 1900: A Comparison*, trans. U. M. WATSON, *History of European Ideas*, 1(1981)/3, 195–214; Donald R. KELLEY, *Horizons of Intellectual History: Retrospect, Circumspect, Prospect*, *Journal of the History of Ideas*, 48(1987)/1, 143–169; Nancy S. STRUEVER, *The Place of the History of Rhetoric in Intellectual History: The Early Modern Example*, *Intellectual News*, 3(1998), 32–43; Donald R. KELLEY, *Cultural Turns in Historical Scholarship*, *Intellectual News*, 8(2000), 91–97; Donald R. KELLEY, *Új eszmetörténet a globális korban*, ford. MACZELKA Csaba, *Hel*, 55(2009), 22–35.

15 A túlinterpertálás módszertani kételyéről: KECSKEMÉTI Gábor, *Az iskolai gyakorlat és a 17. századi magyar próza fordítások = Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, kiad., jegyz. BARTÓK István, BORZSÁK István, ERDÉLYI Lujza, KECSKEMÉTI Gábor, előszó HAVAS László, utószó KECSKEMÉTI Gábor, Bp., Balassi, 1993 (*Régi Magyar Próza Emlékek*, 10), 577–613, 604.

domány diszciplináris terében azonosítandók, hanem az utóbbi időben már érdemi figyelmet kapott *public history* referenciakereteiben.¹⁶ A *litterae* referenciális olvasása a hasonló referenciakeretek felismerését és leírását jelenti, nem a csupán a kor néhány professzionistája számára elérhető legmélyebb belátási mértéket. E referenciakeret felállításához a filozófiatörténet, a történettudomány és hasonlóképpen a kegyesség-történet, a liturgiátörténet és a többi tudományszak által felkínált deskripció csupán az egykori referenciák jelenleg elérhető totális maximumát bocsátja rendelkezésünkre, és nem a kommunikációs folyamat tényezői által indokolt mértékét. E tényezők közül már az auktor és a recipiens pozíciójának antropológiai mérlegelése is óvatosságra int, nem szólva magának a textusnak a szövegimmanens jegyeiről, nehezen túlbecsülhető átlátszatlanságáról. Ezek szerint tehát erős szkepszissel kell nyugtáznunk egy olyan irodalomtörténet lehetőségét is, amely az irodalmi szövegbe foglalt tárgyi és eszmei tartalmakat igyekezne sok referenciális kötőelemmel hozzácsirizelni egy multidiszciplináris tér pozícióihoz.

3) Minthogy ezek szerint még mindig annál a pontnál cövekelünk, hogyan haladhatók meg a szövegforrásoknak az egyediség és egyszeriség körébe vonható problémái, vagyis hogyan lesz pontszerű egymásutánjukból a megalkotásukban részt vevőkön kívül más individuumokra is kiterjedő, általánosítható és tipizálható történetünk, leghelyénvalóbbnak tűnik most már a szövegek irodalmi sajátságából kiindulni. Ezúttal nem referenciaközösséget próbálunk meg feltételezni a szöveg egykorú befogadói között, hanem az irodalmi alkotásmódok, konvenciórendszerek ismeretében megtestesülő közösséget. A kora újkor a *litterae* megítélése szempontjából figyelembe veendő egyik alapvető sajátossága, hogy a latin iskolázás legelemibb fokától a csekély mértékben tárgyi, túlnyomó többségében nyelvi ismeretanyag elsajátítása az irodalmi készségek kialakításával karöltve haladt és összességében a klasszikus antikvitás latin nyelvű korpuszának a műfaji konvenciók, a retorikai és poétikai alkotásmódok regisztrálásában is testet öltő reflektált ismeretével alakult.¹⁷ A retorikai keretek között rendelkezésre bocsátott és a kor irodalmi intézményeiben (elsősorban az iskolában) interiorizált, az analízis és a genesis, vagyis a szövegelemzés és az aktív szövegalkotás kettősségében is feldolgozott repertoár mélyen rányomta bélyegét az irodalom tömeges mindennapjaira. A régiség irodalmát ezért is nevezte a koncepciószöveg imitációelvűnek, az alkotásmódban a pragmatikus kiaknázást, a befogadási folyamatban pedig a felismerés asszociációs szemantikai mezőinek szerepét kiemelve. Annak pedig az idén már épp húsz esztendeje, hogy a normativitás és kánonképzés retorikai elméletek uralta válfaját a történeti kommunikációelmélet irányzata szoros egységben szemléli az ismeretelmélet, a filozófia, a teológia a közlést bármilyen szempontból befolyásoló tételezéseivel és megállapításaival.¹⁸ Az eljárás napi alkalmazásának rendkí-

16 GYÁNI GÁBOR, *A történetírás újragondolása*, Híd: Irodalmi, Művészeti és Társadalomtudományi Folyóirat (Újvidék), 70(2006)/9, 3–15; Uő, *Nemzet, kollektív emlékezet és public history*, TörtSz, 54(2012)/3, 357–375.

17 KECSKEMÉTI GÁBOR, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas, 2007 (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok), 103–144.

18 KECSKEMÉTI GÁBOR, *A történeti kommunikációelmélet lehetőségei*, ItK, 99(1995), 561–576.

vüli előnye, hogy az ilyen irodalomvizsgálat nem kíván behatolni a *litterae* különféle diszciplínák és episztemikus rendek uralta tematikai mezőibe, hogy azokról filozófia-, teológia- vagy tudománytörténeti módszerekkel adjon szabatos megnevezést és referenciális leírást, hanem azt vizsgálja, hogy ezek a tematikai rendek hol és mennyiben konstitutívak a kommunikációs rend szabályozása tekintetében, milyen szinergiákra képesek lépni eminensen irodalmi (műfaji, poétikai, retorikai) kategóriákkal; amint-hogy az sem kerüli el a figyelmét, hogy magának a retorikai irodalomértésnek az autopoétikus, önreflexív és metasztintű rendszerei hogyan vesznek irányt a filozófiai, teológiai diskurzusrendek felé, az előbbieket – például az allegorézis-interpretáció, a trópuselmélet vagy a diszpozíciós rend – adaptációi, továbbfejlesztései hogyan válnak konstitutívá az utóbbiakban, hol tézisrendjeik stabilizálása, hol szubvertálása tekintetében.

Az így előálló irodalomszemléleti rend valóban immanens irodalomtudományi eljárás, amennyiben nem az emberi létezés bármely más külsődleges megnyilatkozása vagy létezője, intellektuális érdeklődése vagy emocionális jelensége áll a centrumában, hanem magának az irodalomnak a létezése, a sajátosságai és a működése. Egy olyan textuális kifejezési formáé, amely a maga kérielt metarendszereivel kontinuitást tud teremteni a *litterae* diszciplinárisan tagolt műfaji rendjében is és az e regiszter bármely szövegével egy-egy konkrét létezési helyzetben találkozó egyének alkotási és befogadási mintázatai között is. A pontszerű, diszkrét események az e nagy kollektív önértelmező mintában való részesezésük mértékében és arányában történetek részeseivé válnak, pontosabban felfűzhetik őket hosszmetseti értelmet adó narrációs eljárásaink. Az irodalom történeti vizsgálatának javasolt modellje nem áll ellentétben egyetlen társtudomány történeti megértő eljárásaival sem, sőt továbbra is részeseedik abból a folyamatos gazdagodásból, amely azok előrehaladásától remélhető az általuk tanulmányozott ismereti területek és létezési formák autopoétikus alakulástörténetének fokozódó reflektáltsága révén, illetve maga is gazdagítja őket az annak során figyelembe veendő textuális jelenségek egykorú artikulált önértésére vonatkozó belátások átadásával. Mindössze annyi történet – ám nagyon fontos, hogy ez megtörténjék –, hogy a történeti horizontban álló bármely ismeret vagy érzület, létezési forma és érdeklődési kör mellett az irodalom történeti vizsgálata is elfoglalja a maga autonóm episztemikus pozícióját a kora újkor hazai kutatásában.

BENE SÁNDOR

Distancia (I.)

Az Isten szeme és az elillanó történet

Írásom címe Ottlik Géza *Iskola a határon*jára utal. Úgy gondolom, Szeredy Dani dilemmája (pontosabban barátja, Bébé feltételezése e dilemmáról) alkalmas lesz arra, hogy az irodalomtörténet-írás mindenkori nehézségeit szinte modellszerűen szemléltesse. Jól tette-e Szeredy, hogy – noha élete évek óta rendezetten, felesége és szeretője között folyt – összeköltözött korábbi, be nem teljesült nagy szerelmével, Magdával? Bébé így kommentál: „Nem az én véleményemre volt kíváncsi Szeredy, ahogy mentünk lefelé a Lukács fürdő jobbik lépcsőjén, hanem a saját véleményére. Azt remélte tőlem, hogy én messzebről tudom nézni élete összegubancolódott zúrzavarát, s az én közbeiktatásom segítségével talán majd ráeszmél, hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szemszögéből, aki nézi mindezt.”¹

Mit várnak az írók és az olvasók az irodalomtörténettől? Az Isten szemszögét: azt a távolságot, amelyet a kritika nem adhat meg, ahonnan rálátás nyílik a művek maradandó, hagyományfolyamba illeszkedő vagy éppen hagyományt törő jelentésére és jelentőségére. S ha már nem részesülhetnek közvetlen kinyilatkoztatásban, az irodalomtörténésztől mint médiumtól remélik a mégoly korlátozott érvényű és feltételes, provizórikus maradandóságot.

Az Isten messze van (ezért mindent lát, de túl is tekint az irodalmon), a kritikus túl közel (ezért nem láthatja a képet, amelyben benne áll). Az irodalomtörténésznek egyszerre kellene két perspektívából szemlélnie anyagát, és beszámolnia tapasztalatairól. S noha nyilvánvalóan nincs módjában transzcendens magaslatokba emelkedni, a részletekben elvesznie pedig nem tanácsos, ám ha munkáját tisztességgel akarja végezni, folyamatos mozgásra kényszerül. Tájékozódása, kutatásai során hol közelebb, hol távolabb kell lépnie tárgyától, leírását pedig történetben kell elbeszélnie, hiszen maga a megfigyelt objektum is mozog, alakját és kiterjedését folyamatosan változtatja, lényege csak történetével definiálható.² A „van-e igaz történet?” kérdést, amely az

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa.

1 OTTLIK Géza, *Iskola a határon*, Bp., Magvető, 1981⁶, 14.

2 „Ha az irodalom békésen megvolna saját önmeghatározásán belül, akkor tanulmányozni lehetne olyan módszerekkel, amelyek inkább tudományosak, mint történetiek. Amikor már nem ez a helyzet, amikor az entitás állandóan kétségbe vonja saját ontológiai státusát, akkor kénytelenek vagyunk a történelemre hagyatkozni.” Paul DE MAN, *Irodalomtörténet és irodalmi modernség*, ford. NEMES Péter = P. D. M., *Olvasás és történelem: Válogatott tanulmányok*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Osiris, 2002, 86; vö. ODORICS

írókat és olvasóikat izgatja – már amennyiben a divinatorikus önkifejezésen (írás) és a primer vágybeteljesítésen (olvasás) túl maga az irodalom is érdekli őket – megelőzi egy másik, sokkal alapvetőbb kérdés: van-e történet? Honnan látszik valami történetnek? Az irodalomtörténet egyik legfontosabb módszertani problémája, akár a kutatói, akár az elbeszélői fázist tekintjük, a perspektíva problémája. A perspektívát pedig végső soron az a távolság határozza meg, amelyet a tárgytól felveszünk. Ha nem lépünk elég messze tőle: vele együtt mozgunk; ha túl távol lépünk: nem látszik, hogy mozog. Távlat, távolság, distancia: bárhogyan is nevezzük meg, a történetalkotás és a történetmondás viszonylatában mindig metafora marad – ami azonban nem jelenti azt, hogy pusztán díszítő feladata lenne.³ A nyelvtudomány közhelye, hogy vannak olyan érvényes kijelentések, amelyek csak metaforikus formában tehetők meg, nem fordíthatók le trópusmentes fogalmi nyelvre.⁴ A metaforának van kognitív funkciója, van igazságértéke, sőt, valóságot is képes alkotni.⁵ Feltevésem szerint mindezekre a történet is képes. Még az irodalomtörténet is.

Amiről tehát írni szeretnék, az az elbeszélő távolsága a tárgytól, az irodalomtól (amely a definíció értelmében: történet), s mindazok a módszertani következmények, amelyek a mozgó nézőpontból adódnak a kutatásra (invenció), a periodizációra (diszpozíció), illetőleg a cselekményszöveg alakzataira (elokúció) nézve. Amiről viszont írni fogok – még ha nem is szeretnék –, az egy másik kérdés, amely módszertani szempontból megelőzi az elbeszélő és a tárgy distanciájának a kérdését: az *elbeszélő és az elbeszélés távolságának* problémája, vagyis a saját narrátori pozíció reflektáltságának foka. Természetes, hogy az elbeszélő a maga távlatválasztásával és az ebből következő szelekciós műveleteivel (mit vesz be és kit hagy ki az irodalomtörténetből?) maga is alakítja a történetet, amelyet elbeszél. A múlt század hatvanas éveinek végétől a kilencvenes éveinek elejéig uralkodó történeti és episztemológiai szkepszis azonban ennél jóval tovább lépett: bizonyításra nem szoruló hittétellé lett, hogy az elbeszélő a cselekményesítéssel nem befolyásolja, hanem létrehozza a történetet, még hozzá nem az invenció és a diszpozíció tudatos eljárásaival, hanem a szóképek, a trópusok ellenőrizhetetlen logikájának engedelmessé. S noha a dekonstruktív dogma azóta jórészt önmagát is dekonstruálta, s a posztmodern szkepszis ma már inkább tudomány-

---

Ferenc, *Trópusok az irodalomtörténet-írásban = Az irodalomtörténet esélye: Irodalomelméleti tanulmányok*, szerk. VERES András, Bp., Gondolat, 2004, 179–184.

3 A távlat és a perspektíva kérdése iránt az utóbbi években különösen megnőtt érdeklődés bibliográfiai dokumentálása nem e tanulmány feladata. Kiindulópontul szolgálhat: Carlo GINZBURG, *Distance and Perspective: Two Metaphors* = C. G., *Wooden Eye: Nine Reflections on Distance*, New York, Columbia University Press, 2001, 139–156; *ua.* magyarul: *Távolság és perspektíva: Két metafora*, ford. SCHEIBNER Tamás = C. G., *Nyomok, bizonyítékok, mikrotörténelem*, szerk. K. HORVÁTH Zsolt, Bp., Kijárat, 2010 (Spatium, 11), 179–201; ill. a *History and Theory*, 50(2011)/4 tematikus számának (*Historical Distance*) tanulmányai. Friss monográfia: Mark SALBER PHILLIPS, *On Historical Distance*, New Haven–London, Yale University Press, 2013.

4 John R. SEARLE, *Metaphor = Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts*, Cambridge, Cambridge University Press, 1979, 76–116.

5 Általános áttekintést ad a *Metafora, trópusok, jelentés* c. konferencia (ELTE BTK, Filozófiai Intézet, 2006) előadásából készült válogatás: Világosság, 2006, 8–10. sz.

történeti vizsgálódás tárgya, mintsem alkalmazott módszertan, egykori hittételeinek folklorizálódott elemei reziduumként ma is élnek a szakmai közbeszédben, s mintegy kitakarják a látótérből az elbeszélő és az elbeszélendő tárgy távolságát. Először tehát az elmélettől tartandó distanciával kell foglalkozni, aminek legjobb módja az, ha történeteket mondunk róluk.

A szkeptikus dogmarend első hitcikkelye: *ne* írjunk irodalomtörténetet (mert elméleti okokból úgysem lehet). A második: ha mégis írunk, akkor az semmiképpen se legyen nemzeti irodalomtörténet (mert identitáspolitikailag súlyos veszélyt hordoz). A *historia litterariától* való tartózkodásnak tehát vannak teoretikus és praktikus (politikai) okai. Ebben a sorrendben szólok róluk, bár érdemes emlékeztetni rá: egymással szorosán összeszővődő hiedelemrendszerek közös argumentumairól (azaz átfedő toposzairól) van szó.

David Perkins, a Harvard Egyetem professzora a posztmodern hullám csúcspontján publikálta máig értékálló, a szkepszissel szemben is finoman szkeptikus irodalomtörténet-módszertani monográfiáját, melynek már címe is jellemző a korra, amelyben született: *Lehetséges-e az irodalomtörténet?* Kiinduló tézisei a következők: „Úgy vélem, [1] az a feltevés, mely szerint a múlt valóságos léttel rendelkezik, nagyon is kétséges” – maradna tehát vigaszul a múltról beszámoló szövegek következetes értelmezése, amely koherencia persze csak társadalmi konszenzusra hivatkozhat, azonban [2] „ami az egyik közösségben plauzibilis, az a másikban nem lesz az”.⁶ Ezért Perkins némiképp ironikus munkahipotézise szerint intellektuális meggyőződésből jobb, ha nem kísérletezünk a műfaj írásával – olvassunk azonban mégiscsak muszáj, már csak azért is, hogy megértsük az irodalomtörténet „örökké jelenvaló lehetetlenségét”.⁷ A paradoxon forrása Paul de Man már említett eszmefuttatásának konklúziója: „az irodalomtörténet-írás lehetetlen, egyben szükségszerű vállalkozás”,⁸ egyfajta intellektuális propedeutika, amelynek legfeljebb pedagógiai szerepe lehet, míg az „igazi” irodalomtörténet nem más, mint a jó interpretáció.

Perkins mindkét tétele szkeptikus, azonban nem a szkepszis azonos szintjét képviselik. A másodikra még visszatérek; lássuk itt az első természetét közelebbről, amely nem mást állít, mint hogy a történeti elbeszélés megismerő értékének és igazságértékének kérdése fel sem vethető addig, ameddig magának a megismerés vágyott tárgyának a pusztá léte is kétségbe vonható – hiszen pusztán nyelvi léttel rendelkezik, s csak diszkurzív módon képződhet meg történelemként. Ebből az antiesszencializmusból csak két következtetés adódhat. Az egyik: a múlt „külső tényeinek” elbeszélése a pedagógiaiain kívül legfőljebb terápiás célt szolgálhat. Már a pusztá tények valamely narratív formába rendezése is örömszerző tevékenység; s jóllehet a történeti igazság elérhetetlen, a nyelvileg felszínre hozott, tudatosított narratív igazság – egy-egy önelbeszélés koherens megalkotása – igen jó terápiás eredményekhez vezet a pszichoanalízisben, s

6 David PERKINS, *Is Literary History Possible?*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1992, 15–16. A „múlt valóságos léte” (*determinate being*) kifejezés természetesen Hegel-allúzió.

7 *Uo.*, 17.

8 ODORICS, *i. m.*, 184; vö. DE MAN, *i. m.*, 96–97.

így az irodalomtudományra, sőt az irodalomtudósokra tett pozitív hatása sem kizárható.⁹ A másik: az egymással összemérhetetlen, sem valóság-, sem igazságkritériumokkal nem rendelkező történeti elbeszélések egybeolvasásából legfeljebb esztétikai élvezet származik – természetesen a közismert politikai hasznok mellett. Az összemérhetetlen civilizációs formák és kulturális gyakorlatok iránti toleranciát a posztmodern elbeszélésekből tanuljuk – azaz visszaérkeztünk a pedagógiához.¹⁰

Mindebből az irodalomtudomány számára egyfajta „esztétikai ideológia” következik, amely az irodalomtörténet-írást, hasonlóan a történetírás minden más válfajához, művészi tevékenységként értelmezi: kell hozzá *főhős* (valós személy vagy valamely „logikai alany”: egy műfaj, egy stílusirányzat, vagy az adott szerző recepciója stb.), kell hozzá a rendelkezésre álló adatokból, forrásokból építhető *történet*, amelyet a jó irodalomtörténész az olvasók számára ismerős műfaji sémák (tragédia, románc, komédia, szatíra, hőseposz) szerint *cselekményesít*, a felemelkedés, a hanyatlás, vagy a hanyatlás/felemelkedés szűsége szerint, lehetőleg triadikus szerkezetben (születés–fénykor–elmúlás). Érzelmait ugyan jó, ha elfojtja vagy legalább leplezi, de természetesen a cselekményvezetést a szerző affektív viszonyulásai is befolyásolják, logikai alanyain végzett alapműveletei ennek megfelelően: az exorcizálás, a purifikálás, a legitimálás és a rehabilitálás. (A cselekményszöveg az irodalomtörténész vágykiélésének elsődleges terepe, egyénileg és kollektíve is végezhető; narratológiai eszköze a jól választott alapmetaforák – az évszakok, az életkorok, a testrészek, a játék és a harc trópusainak – történeté bontása.)

Az így előállított szöveg végső soron mégis kevés eséllyel rendelkezik, hogy ugyanolyan örömforrás legyen az olvasó számára, mint a valódi fikció, hiszen a történész, szakmájának szabályaitól kötve, csak olyan elemet cselekményesíthet, amelyet a sztori szintjén forrással is dokumentálni tud, vagy forráskritikai konjektúrával bizonyosan következtethet a megtörténtére.¹¹ Ám ez csak a kisebbik probléma, hiszen attól, hogy valami unalmas, még intézmények sokasága kényszerítheti ki az elolvasását, s teremthet mesterséges piacot a számára. A Hayden White diskurzustrópusai alapján kivonatolt módszertani sillabusznak azonban már az első lépése is több mint problematikus: állítsd össze az események történetét, vagyis végy „egy olyan listát, amely kronológiai rendben tartalmazza mindazokat a forrásműveket és egyéb eseményeket, amelyek a kérdéses időszakra esnek”.¹² „Make a chronicle...” Honnan? – kérdezhetnénk, és már

9 Paul de Man mellé itt már természetesen Hayden WHITE (*The Content of the Form*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1987) is belép a hivatkozottak körébe; vö. PERKINS, *i. m.*, 34. Vö. még Donald P. SPENCE, *Narrative Truth and Historical Truth: Meaning and Interpretation in Psychoanalysis*, New York–London, W. W. Norton, 1982, 21–34.

10 E következtetést már nem Perkinsre hivatkozva, hanem azon nevezetes félreértés nyomán említem, amellyel Frank Ankersmit üdvözölte a posztmodern táborban a mikrotörténetírás atyját, Carlo Ginzburgot (vö. Frank R. ANKERSMIT, *Historiography and Postmodernism*, *History and Theory*, 28[1989], 137–153), aki azóta sem győz tiltakozni az odatartozása ellen, vö. Carlo GINZBURG, *Mikrotörténelem: Kéthárom dolog, amit tudok róla*, ford. FARKAS Krisztina = C. G., *Nyomok...*, *i. m.*, 77–78.

11 PERKINS, *i. m.*, 47–48.

12 *Uo.*, 42–43; vö. Hayden WHITE, *A történelem poétikája*, Aetas, 2001/1, 134–164; Uő, *Tropics of Discourse*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1978, 81–100.

el is kezdődne a munkának az a fázisa, amellyel az elméleti érdeklődésű történettudós nem szívesen babrál: a források összevetése, a szerzői intenciószerkezet vizsgálata, a hitelesség igazolása, a kontextus vizsgálata stb. Bizony itt arról van szó, hogy a kétely nem lehet meg kritikája tárgya nélkül: minél kételkedőbb, annál inkább szüksége van „pozitív” adatokra, más szóval tényekre és forrásokra.

White nézeteinek kritikája ma már árnyékbokszolás volna; az utolsó érdemi bírálatok nem is annyira a források és történeti adatok pozitivistá hitén csüngő naiv szkepticizmusát vették célba, mint inkább történetietlenségét, a strukturalista rendszerén átütő paleomarxista alapvetést (mint például Jacob Burckhardt sommás „reakciós” minősítését).¹³ Irodalomtörténeti szempontból inkább az érdemel figyelmet, hogy eljárását a lehető legkomolyabban vette az 1980-as évek végének kiemelkedő szerzőgárdája, amely Denis Hollier professzor szerkesztői irányításával alkotta meg több kiadást megért angol nyelvű kézikönyvét, *A francia irodalom új történetét*.¹⁴ Ez a munka – túl azon, hogy számtalan módszertani újítást hozott az egyes tanulmányokban – főként koncepciójával keltett komoly figyelmet. A hagyományos irodalomtörténeti korszakolás (és általában a periodizálás) teljes dekonstrukciójával, a narratív egység szándékos felbontásával (a párhuzamosan futó, egymásnak olykor szükségszerűen ellentmondó történetek több lehetséges narratíva megképzésére is módot adnak az olvasónak) valószínű forradalmat idézett elő, s kihívást intézett az elavultnak ítélt klasszikus nemzeti (vagy más csoportidentitást tételező) irodalomtörténetírás felé. A módszertani újítás lényege, kiindulópontja mégis az volt, hogy a White-féle kritikát (a teleologikus és retorikus narrációalkotásról) elkerülendő, a szerkesztői koncepció megállt a White-i sillabusznál: a francia történelem társadalom- vagy politikátörténeti szempontból is fontosnak vélt dátumai köré csoportosította a tanulmányokat, azaz összegyűjtötte a „külső tényeket”, valamint a „művek készletét”... – és nem követte el a Nagy Narratíva megalkotásának ösbűnét.¹⁵

13 Mark SALBER PHILLIPS, *Histories, Micro- and Literary: Problemes of Genre and Distance*, *New Literary History*, 34(2003), 211–212, 227 – egyenesen „intellektuális sznobizmusról” beszél. Megrendítő kritika volt: Roger CHARTIER, *Quatre questions à Hayden White*, *Storia della Storiografia*, 24(1993), 133–142; White válaszolt a kérdésekre (*Historia y Grafia*, 4[1995], 317–329; magyarul, válogatott kötete bevezetőjeként, Braun Róbert fordításában: *A történelem terhe*, Bp., Osiris, 1997 [Horror Metaphysicae], 7–23), de kérdés és válasz finoman fogalmazva sincsenek egy súlycsoportban. Nyilván ez magyarázza Chartier írásának változatlan angol újraközlését: Uő, *On the Edge of the Cliff: History, Language and Practices*, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1997, 28–38.

14 Az első kiadás: *A New History of French Literature*, ed. Denis HOLLIER, Cambridge (MA), Harvard University Press, 1989.

15 A munkát dekonstrukciós irodalomtörténetként értékeli PERKINS, *i. m.*, 57–60. *A magyar irodalom történetei* (főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, I–III, Bp., Gondolat, 2007) c. háromkötetes művet (a hazai irodalomtudomány legnagyobb szabású irodalomtörténeti vállalkozását az elmúlt évtizedben) széles (és hangos) kritikai visszhang fogadta. Ebben a kórusban azonban alig-alig hallatszott olyan hang, amely a pusztá tény említésén túl (ti. hogy a *Történetek* szerkezete és koncepciója az Hollier-projektet követi) a magyar applikációt a forrásmű nemzetközi tudománytörténeti kontextusában igyekezett volna elhelyezni. (Kivételet BÁRDOS László rövid és főként a francia irodalmi példákkal foglalkozó vázlatá, *A francia-angol példa: Az A New history of French Literature [Harvard] című könyv kérdései = Irodalom a történelemben – irodalomtörténet: Budapest, 2008. június 9.*, szerk. Ács Margit, Bp., Magyar Művészeti Akadémia, é. n. [2009],

Ha a múlt, lévén nyelvi artefaktum, a maga lényegében megismerhetetlen és a hagyományos módon (a tényekbe vetett bizalommal) elbeszélhetetlen, akkor a jelen is az. „A ténynek csakis nyelvi léte van [...]”¹⁶ – írta Roland Barthes a történelem diskurzusáról. Richard Rorty általánosabb megfogalmazásában: „Inkább képek, mint állítások, inkább metaforák, mint megállapítások azok, amik filozófiai meggyőződéseinket irányítják.”¹⁷ A narratológiai szkepszis alapját végső soron az episztemológiai szkepszis adta, amelynek gyökerei ugyan messzire nyúlnak vissza a filozófia történetében, de Sextus Empiricus vagy Francesco Patrizi helyett ebben a vonatkozásban elég az unalomig koptatott Nietzsche-közhelyeket felvillantani, mondjuk a művészeti modernitás kultkönyve, Susan Sontag *Against Interpretation*-je (1964) nyitó lapjairól: „Természetesen nem a szélesebb értelemben vett interpretációra gondolok, amelyről Nietzsche (helyesen) mondja: »Tények nincsenek, csak értelmezések«”¹⁸ Vagy a másik, talán még felkapottabb Nietzsche-locus: „Mi tehát az igazság? Metaforák, metonímiák, antropomorfizmusok mozgékony serege, egyszerre a summája olyan emberi relációknak, amelyeket poétikusan és retorikusan felfokoztak, átültettek és felékesítettek, s amelyek hosszú használat után meggyökeresedtek, kanonikusnak és kötelezőnek tűnnek egy nép szemében.”¹⁹ E gondolatok kommentárjaként bontakozott ki a posztstrukturalista tudományosság java, s ezek állnak az ún. „nyelvi fordulat” ideája mögött. Hatástörténetük bibliográfiája gyakorlatilag végtelen,²⁰ de nem is érdemes idézni; olyannyira beleivódtak Nietzsche szavai a tudományos folklórba, hogy talán még egyes természettudósok is hallottak róluk.

A posztmodern gyűjtőnéven ismert szkeptikus áramlatnak azonban ma már a kritikája sem ver túlzottan nagy hullámokat.²¹ A modernitás egyik „arcának” bizonyult²² – úgy fordult felárnyékba, hogy maga a modernitás (eszmetörténeti, társadalomtörté-

---

60–64.) Véleményem szerint ebben a tudománytörténeti vonatkozásban különös figyelmet érdemelniének – még ma, egy évtizeddel a megjelenés után is – Szegedy-Maszák professzornak az *Előszóban* (i. m., 11–17) megfogalmazott gondolatai, amelyekben hosszan fejtegeti, miben *különbözik* a magyar vállalkozás az amerikaitól. A jelen írás természetesen nem vállalkozik a *Történetek* koncepciójának értékelésére, de folytatásában hasznosítani tervezem főként az előszóban felvetett művészet- és zenetörténeti párhuzamok rendkívül elgondolkoztató tanulságait.

16 Roland BARTHES, *The Discourse of History* (1967) = *The Postmodern History Reader*, ed. Keith JENKINS, London–New York, Routledge, 1997, 121.

17 Richard RORTY, *Philosophy and the Mirror of Nature*, Princeton, Princeton University Press, 1979, 12.

18 Susan SONTAG, *Against Interpretation and Other Essays*, New York, Laurel Books, 1966, 3.

19 Friedrich NIETZSCHE, *Igazságról és hazugságról nem morális értelemben*, ford. ÓVÁRI Csaba, Máriabesnyő, Attraktor, 2012, 12.

20 A legfontosabb hivatkozások (Foucault, Derrida, Rorty, de Man stb.) összegyűjtve: Carlo GINZBURG, *Rapporti di forza: Storia, retorica, prova*, Milano, Feltrinelli, 2000, 26. Magyarul: C. G., *Nyomok...*, i. m., 215.

21 Három szórakoztató és tanulságos lektúr a tárgyban: David SIMPSON, *The Academic Postmodern and the Rule of Literature: A Report on Half-Knowledge*, Chicago–London, University of Chicago Press, 1995; Terry EAGLETON, *The Illusions of Postmodernism* [1996], Cambridge (MA)–Oxford, Blackwell, 2003; szélesebb tudománytörténeti és (kultúr)politikai összefüggésben: Uő, *After Theory*, London, Penguin Books, 2004.

22 Matei CALINESCU, *Five Faces of Modernity: Modernism, Avant-Garde, Decadence, Kitsch, Postmodernism*, Durham, Duke University Press, 1987, 288–309.

neti és természetesen kulturális értelemben is) folytatódott. Általános és átfogó filozófiai bírálata, mivel egymástól lényegesen eltérő elméleteket kell közös nevezőre hoznia, legfőljebb publicisztikai szinten lehetséges. A legszemélyesebben talán a mobiltelefon ontológiájának fejtegetésével²³ a műfajban meglehetősen gyakorlatot szerzett Maurizio Ferraris oldotta meg a feladatot, nem hagyva ki természetesen az „anything goes” szellemiség politikai következményeinek felrovását sem: a jobb- vagy baloldali színezettől függetlenül azonos logikával működő mediatisztált véleménydiktatúrákat, illetve a szabad kezűt kapott birodalmi politizálás gyakorlatát. (Berlusconi és ifj. Bush, ha nem is a posztmodern gondolkodás hősei, de nehezen tagadható, hogy a posztmodern kor termékei.)²⁴ Ami a gondolkodás hőseit illeti, komoly filozófusok ma már legfőljebb anekdotáznak arról a szereplőről, aki könyv terjedelmű röpiratot írt a név mint olyan jelentésének relativitásáról, hosszan élcelődve vitapartnerének az aláírásba vetett naiv bizalmán, majd a művet saját neve alatt adta ki, és nyilván a honoráriumról szóló szerződést is valós szignójával hitelesítette.²⁵

Az „irányzat” sosem volt egységes, sem pedig valódi irányzat; az idesorolt jelentős filozófusok és irodalmárok között legfőljebb valamiféle családi hasonlóság, a gondolkodás stílusának rokonsága mutatkozott, a 2000-es évek elejére pedig (már aki azt megérte közülük) legtöbbjük pályája jelentős fordulatot vett.²⁶ Így, egyénileg még az őket sosem kedvelőktől is elismerő szavakat kaptak (mint Foucault John Searle-től vagy Paul de Man Carlo Ginzburgtól)²⁷ – de a tudománytörténet könyörtelenül folytatta saját

23 Maurizio FERRARIS, *Hol vagy?: A mobiltelefon ontológiája*, bev. Umberto Eco, ford. GÁL Judit, Bp., Európa, 2008.

24 Az argumentáció filozófiai magja: a szépségszkepszis radikalizálja Kant *phaenomenon/noumenon* megkülönböztetését, s azonosítja a létező világot a megismerhetővel, az ontológiát az episztemológiával, azt, ami *van* (és nem függ a megismerésre vonatkozó előfeltevéseinktől) azzal, amit *tudunk* (és a megismerésre vonatkozó előfeltevéseinktől függ). Vö. Maurizio FERRARIS, *Manifesto del nuovo realismo*, Roma–Bari, Laterza, 2014, 78–86. Némileg veretesebb kifejtésben: Uő, *Goodbye, Kant!: Cosa resta oggi della Critica della ragion pura*, Milano, Bompiani, 2004, 65–84.

25 *A Limited Inc a b c...*-vel kapcsolatos hivatkozások és szakirodalom: BENE Sándor, *Searle, Vico, Patrizi: A történelmi pragmatika esélye*, Helikon, 51(2005), 240–243. Talán helyénvaló itt egy anekdota felidézése a sok közül, a helyzet és a hangvétel jellemzésére a fordítás mellőzésével: „With Derrida, you can hardly misread him, because he’s so obscure. Every time you say, »He says so and so«, he always says, »You misunderstood me«. But if you try to figure out the correct interpretation, then that’s not so easy. I once said this to Michel Foucault, who was more hostile to Derrida even than I am, and Foucault said that Derrida practiced the method of *obscurantisme terroriste* (terrorism of obscurantism). We were speaking French. And I said, »What the hell do you mean by that?« And he said, »He writes so obscurely you can’t tell what he’s saying, that’s the obscurantism part, and then when you criticize him,« he can always say, »You didn’t understand me; you’re an idiot«. That’s the terrorism part.” Steven R. POSTREL, Edward FESER, *Reality Principles: An Interview with John R. Searle* (Reason, February 2000: <https://reason.com/archives/2000/02/01/reality-principles-an-intervie> (hozzáférés: 2015. nov. 4).

26 Pl. Hilary Putnam útja a „belső realizmustól” a fokozatok realizmusáig, vö. Mario DE CARO, *Il lungo viaggio di Hilary Putnam: Realismo metafisico, antirealismo, realismo naturale*, *Lingua e Stile*, 31(1996), 527–545. (vö. Hilary PUTNAM, *Reprezentáció és valóság*, Bp., Osiris, 2000 [Horror Metaphysicae], 182–211); vagy Umberto Eco nézeteinek fokozatos módosulása, vö. FERRARIS, *Manifesto...*, i. m., 27–28.

27 GINZBURG vitriolos lábjegyzete szerint de Man „egész más szinten” ír, mint a *Fehér mitológia* szerzője (Történelem, retorika, bizonyítás = C. G., *Nyomok...*, i. m., 215 [51. jegyzet]), vö. Uő, *Rapporti di forza...*, i. m.,

önkorrekcióját. A „nyelvi fordulat” kifejezés visszakerült oda, ahova kezdeményezői eleve szánták (az analitikus filozófia történetébe, ahol a „mik vagyunk” helyett már az 1950-es évektől a „hogyan beszélünk” vált az „első filozófia” kiinduló kérdésévé),²⁸ a csúsztatás pedig elnyerte végleges nevét: „retorikai fordulat” lett belőle.

A posztmodern közjáték tanulmányozása mindazonáltal elengedhetetlen akár egy kis nemzeti (kisnemzeti) irodalomtörténet koncipiálása során is. A posztmodern relativizmus nem elavult, legfeljebb elaludt: a kérdések, amelyekre ma kevésbé relevánsnak tűnő válaszokat kínált, megmaradtak, és nem mellőzhetőek egyetlen történeti narratíva módszertani alapozásánál sem.²⁹ Azt, amit a természettudományban Thomas Kuhn paradigmaváltás-elmélete kiváltott (a perspektíva megváltoztatásával még az analitikus gondolkodás számára is elengedhetlenné tette a történeti önreflexiót, a nézőpontok figyelembevételét, az állítások igazságfeltételeinek kultúrafüggő reflektálását),³⁰ a human tudományok – köztük a történettudomány körébe tartozó irodalomtörténet-írás – a posztmodern forrongásnak köszönheti. A tanulság nem csupán annyi, hogy saját megfigyelő és leíró pozíciónk erős kritikai-teoretikus önreflexiót kíván (ezt már explicit vagy implicit módon a 19. századi nagy elődök is tudták és gyakorolták), hanem az, hogy történetíró munkánk nem nélkülözheti az *elmélet*történeti távlatot sem. És itt nem kizárólag a történetírás teóriáira gondolok, hanem a korábbi korok retorikai, poétikai (de jóval gyakrabban teológiai, grammatikai és logikai) területen megfogalmazott elméleteire, amelyek a *litterae*, az irodalmi világ közlésmódjait, közlési formáit (műfajait, tematikáját, imitációs gyakorlatát) befolyásolták, vagy egyenesen azok szabályozásának igényével jöttek létre. Ezt szokás ma *történeti kommunikációelmélet*nek hívni, s bár az elnevezés nem túl szerencsés (hiszen lényegében a kommunikációelmélet történetét, pontosabban a kommunikáció-történet elméleti önellenőrzését jelenti), jobb javaslatom nekem sincs rá.³¹ Módszertanilag arról van szó, hogy egy múltbeli irodalmi szöveg értelmezése során figyelembe kell venni nemcsak az egykorú teoretikus kontextust, amely közvetlen vagy közvetett módon a műbe magába is beépült, és nemcsak a saját mai értelmező apparátusunk irodalomelméleti hátterét, hanem a két háttér viszonyát is. Sőt, az adott szöveg történeti narrációba szerkesztése, elhelyezése egy irodalomtörténeti elbeszélésben, csak ezen értelmezői kontextusok párbeszédének előterében mehet végbe.

---

26 (38. jegyzet); Searle pedig fent idézett anekdotáját azzal summázza: „Foucault was often lumped with Derrida. That’s very unfair to Foucault. He was a different caliber of thinker altogether.”

28 Arthur C. DANTO, *Modern, Postmodern, and Contemporary* = A. C. D., *After the End of the Art: Contemporary Art and the Pale of History*, Princeton, Princeton University Press, 1997, 6–7. Azért nem mulasztja el megjegyezni: az emblemikus tanulmánykötet (*The Linguistic Turn: Essays in Philosophical Method* [1967]) szerkesztője, Richard Rorty időközben „nyelvészettelenes fordulatot vett” (uo., 19).

29 A kiegyensúlyozott értékeléshez lásd Linda HUTCHEON, *The Politics of Postmodernism*, London–New York, Routledge, 2002², 165–172, 182–184. (A *What Was Postmodernism?* c. záró fejezet, jól orientáló bibliográfiával.)

30 Arthur C. DANTO, *Az analitikus történetfilozófia hanyatlása és bukása* = *Narratívák 4: A történelem poétikája*, szerk. THOMKA Beáta, Bp., Kijárat, 2000, 95–109.

31 Programadó összefoglalás: KECSKEMÉTI GÁBOR, *Az eszmetörténet új lehetőségei a régi magyar irodalom kutatásában* = *Az irodalomtörténet esélye, i. m.*, 160–168.

A legfőbb tanulság tehát: az elmélettörténeti távlat megnyitásának mellőzése, a saját elméletnek vagy akár csak módszertannak történeti index nélkül hagyása ma már járhatatlan út. Napjaink eszmetörténeti vitái³² jó ideje nem arról szólnak, hogy legyen-e párbeszéd elmélet és elmélet között, hanem arról, hogy *milyen mértékben* lehet, illetve kell kontextualizálni (azaz mennyire erősen kell saját korukhoz kötni) a modernitásnak valamiféle vélelmezhető előképét alkotó gondolkodókat ahhoz, hogy termékeny dialógus alakuljon ki velük? Mennyiben örököse Foucault vagy Rorty morálfilozófiája Petrarca etikai gondolkodásának? Lehet-e és mennyiben lehet Lorenzo Valla nyelvfilozófiájában megpillantani a kései Wittgenstein nyelvfelfogását? Olvasható-e Francesco Patrizi poétikája a Searle-féle beszédaktus-teória felől?³³ Vagy éppen Quentin Skinnernek és követőinek van igazuk, akik a historizálással fékezni kívánják a sokszor túlzásokba eső prezentista lendületet? Skinnernek persze szemére vehető (amint maga is ironikusan idézi kritikussait),³⁴ hogy ha az erős kontextualizálással szándékosan a mától távolabbra állított szövegek egyediségét hangsúlyozza, akkor az eszmetörténet művelését egy szakszerű idegenvezetés mellett zajló temetőlátogatáshoz teszi hasonlatossá. Az efféle bírálatok azonban figyelmen kívül hagyják, hogy a sűrűre szőtt kontextuális háló funkciója éppen az, hogy „megtanítsanak bennünket distanciát tartani a saját előfeltevéseinktől és gondolkodásmódunktól”,³⁵ s ily módon szélesítsék a horizontunkat, lokális előítéleteink felülvizsgálatára késztessek... – és ezen a ponton az utak elválnak. A gondolat, mint láttuk, folytatható a kultúrák összemérhetetlensége fölötti esztétikai élvezetszerzéssel és a toleranciagyakorlatok csapásszámának fokozásával, de folytatható a saját kultúra hagyományaihoz való tudatos kötődés mélyítésével (a kritikai viszony kialakításával) is.³⁶

Eredményt hirdetni a disputában nem lehet, de nem is érdemes, hiszen minden egyes téma más és más megközelítést, a historizmus/prezentizmus skála más és más fokának beállítását kívánja meg. Ám azt, hogy *van*, hogy *lett* ilyen skálája a szkeptikus kor utáni történészeknek, s hogy értelmező leírásaink és történeti rekonstrukcióink hatékony védelmet kaptak a pozitívizmus reflektálatlanul prezentista eljárásaival szemben, azt a posztmodernnek köszönhetjük. Nietzsche-től és kései – s olykor talán

32 Pl. ZEMPLÉN Gábor, *Az eszmetörténet szakadásai és a tudomány racionalitása: Avagy milyen perspektívából nem látszanak a paradigmák?*, Századvég, ú. f., 55(2010)/1, 3–18. (A *Kontinuitás* c. tematikus szám többi tanulmánya is közelről érinti a jelen gondolatmenetet.)

33 A főként Nancy S. Strueverre és Richard Waswóra vonatkozó futó utalások kifejtett és bibliográfiával adatolt verzióit lásd a *Helikon* 51(2005)/3, *Régi az újban* c. (Kecskeméti Gáborral közösen vendégszerkesztett) számában: BENE, Searle, Vico, Patrizi, i. m., ill. KECSKEMÉTI Gábor, *Vallától Wittgensteinig (és vissza?)*: A nyelv- és irodalomelméleti gondolkodás történeti vizsgálata mint irodalomelméleti kihívás, *uo.*, 309–324.

34 Margaret LESLIE, *In defense of Anachronism*, *Political Studies*, 18(1970), 433. Vö. QUENTIN SKINNER, *Significato, atti linguistici e interpretazione* = Q. S., *Dell'interpretazione*, Bologna, Il Mulino, 2001 (Saggi, 548) 150.

35 *Uo.*, 151.

36 Skinner ez utóbbi pártján áll. Az értékek relativizmusát szemére hányó vád elleni öntudatos védekezésében Clifford Geertzre hivatkozik, vö. CLIFFORD GEERTZ, *Anti antirelativizmus*, ford. ANDOR Eszter = C. G., *Az értelmezés hatalma: Antropológiai írások*, szerk. NIEDERMÜLLER Péter, Bp., Századvég, 1994, 305.

sietős – értelmezőitől egyaránt örökölhető a dialektikus igazság belátása: egy kultúra egészségének alapfeltétele, hogy időközönként letehesse a múlt terhét, megszabaduljon a hordozhatatlanná vált örökség legalább egy részétől – de közben valakinek, valakiknek mégiscsak emlékezni kell a feledésre, különben ugyanez a kultúra saját lehetséges megújulási erőforrásaitól fosztja meg magát.³⁷ Kísérletezzünk most ezzel – keressünk történeti analógiát.

A mai helyzet sokban emlékeztet a hosszú 17. század végére, amikor a régiak és a modernek vitájától volt hangos a szellemi porond, de ezzel egy időben, szinte észrevétlenül egy lassúbb, de mélyrehatóbb változás is zajlott. A Montaigne-től La Mothe Le Vayer-ig vezető, egyre erősödő szkepszis által lerombolt történetírás kereste az új utakat: indult a műgyűjtők és forráskutatók, azaz az „antikváriusok” hosszú menetelése. Arnaldo Momigliano érdeme, hogy méltán ünnepelt tanulmányában (*Ókortörténet és az antikvárius hagyomány*, 1949)³⁸ kitapintotta e tektonikus eszmetörténeti mozgást, és megrajzolta koordinátáit. A politikai történetírás (Thuküdidész és Tacitus iskolája) és a szélesebb optikájú, az eseménytörténet helyett a társadalmi „struktúrára”, a vallási rítusokra, intézményekre fókuszáló történetírás (Hérodotosz, Valerius Maximus, Terentius Varro iskolája) békés együttélésében a 17. század végén következik a fordulat. A csúcsra járó történeti szkepszissel, az ún. „pürrhonizmussal” (és az annak tápot adó propagandisztikus jelenkortörténet-írással) szemben valami új bontakozik ki: háttérbe szorul és devalválódik a narratív história, és felértékelődik a múlt tárgyi emlékeinek iránti érdeklődés. Egymást érik az epigráfiai, genealógiai, régészeti kutatások, és a történetírókat háttérbe szorítják a gyűjtők, a szakértők, a *connoisseurs*ök, akik fényesen illusztrált kiadványokban dokumentálják eredményeiket. A korszak nagy nevei (Leclerc, Mabillon, Montfaucon, Maffei) a régiségkutatás, a forráskritika, a diplomatika megújítói – fellépésüket azonban már előrevetette a filológia Lipsiusszal kezdődő, majd az ő avantgárd prezentizmusát visszanyeső tökéletesedése (történetiesítése),³⁹ illetve a Josephus Scaliger által kezdeményezett szaktörténeti, segédtudományi kutatás. A „gyűjtők korának” csúcspontján megszületik a pürrhonizmus bukását regisztráló elméleti munka, a század talán legnagyobb forrásgyűjtő történésze, Ludovico Muratori tollából: *Az emberi értelem ereje, avagy az elutasított kétely (Delle forze dell' umano intelletto, ossia il pirronismo rifiutato*, 1748). Ezek a gyűjtők ugyanakkor nem történészek a szónak abban az értelmében, hogy átfogó nagyelbeszélésekre nem is törekednek, hanem csupán a forrásaik kisebb-nagyobb csoportjára érvényes lokális tudás

37 Friedrich NIETZSCHE, *A történelem hasznáról és káráról*, ford. TATÁR György, Bp., Akadémiai, 1989 (Hermész Könyvek), 32; vö. Paul DE MAN, *Allegories of Reading: Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust*, New Haven–London, Yale University Press, 30, 80 (itt Foucault-ra hivatkozva); 79–131. Alapvetően ágostoni gondolatról van szó (*Confessiones*, X, 16; AUGUSTINUS, *Vallomások*, ford., jegyz. VÁROSI István, Bp., Gondolat, 1982, 326).

38 Arnaldo MOMIGLIANO, *Ancient History and the Antiquarian* (1947) = A. M., *Contributo alla storia degli studi classici*, Roma, Storia e letteratura, 1957, 67–106; jelentőségéről lásd következő kötet tanulmányait: *Momigliano and Antiquarianism: Foundations of the Modern Cultural Sciences*, ed. Peter N. MILLER, Toronto–Buffalo–London, The Regents of University of California, 2007.

39 Anthony GRAFTON, *Defenders of the Text: The Traditions of Scholarship in an Age of Science, 1450–1800*, Cambridge (MA)–London, Harvard University Press, 1991, 39–41.

érdeklí őket, *Történet* helyett *történeteik* vannel. (Azaz: strukturalisták.) A felhalmozott „előpozitívista”, antikvárius örökség majd csak a feledést, illetve a nagyléptékű tipologizálást erőltető felvilágosult történetfilozófia lefutása után, a 19. században fordul termőre, akkor találkozik újra az elbeszélő és az antikvárius szál. Találkozásukból megszületnek az elbeszélést forrásokkal alátámasztó kanonikus, és sokszor felül azóta sem múlt munkák, Gibbon, Ranke, Michelet és Burckhardt remekművei.

A 20. század végi válság után önmagát kereső történettudomány ehhez nagyon hasonló utat járt, illetve jár ma is – azzal a különbséggel, hogy az önállósult segédtudományok helyett ezúttal a narratív história elméleti megalapozására esik nagyobb figyelem. Az irodalomtörténet műfaja számára pedig, úgy hiszem, szintén eljött a történeti önvizsgálat ideje. Érdemes emlékezni rá, hogy a 17. század nagy rendszerező tudósainak (Baconnek, Vossiusnak) jóslataira rácsófolva⁴⁰ az irodalom történetének első nagy korszaka az antikvárius kutatással indul: Mylaeus, Lambeck, Morhof, Conring, Heumann és magyar megfelelőik Czwittinger Dávidtól és Bél Mátyástól Bod Péterig és tovább: a forrásgyűjtés, a bibliográfiai rendszerezés, az életrajzi adattár biobibliográfiai enciklopédiáit alkották meg, s már az ezeket kísérő írások (előszavak, ajánlások) emékeztettek rá: nagyon is tisztában voltak munkáik értékének maradandóságával, azzal, hogy széles merítésű kultúrtörténeti megközelítésük valójában emancipatorikus tevékenység, felszabadítja az emberi szellemet a szaktudományok, a jog, a teológia, a filozófia szakbarbár kötelmei s főként a manipulált és manipuláló kortörténet-írás hataloméhes zsarnoksága alól. Christoph August Heumann például így fogalmazta meg a gondolatot:

Érdemes megfigyelni, hogy az elmúlt századokban, amikor hanyagolták az irodalomtörténet művelését, a filozófusok vakon, birkák módjára követték a maguk Arisztotelészét, a jogászok a maguk Bartolusát, a teológusok a maguk Tamását. Ma azonban, midőn az irodalomtörténet felvirágzott, nemcsak a filozófusok, de a jogászok, a történészek, az orvosok, a filológusok, s még a teológusok is sokoldalúak és műveltek lettek. Az irodalomtörténet-írás tehát az igazság világoossága, és a szellem szabadságának szülőanyja.⁴¹

A filológiai-textológiai (s szélesebb értelemben a kultúrtörténeti, civilizációtörténeti) rendszerező-gyűjtő kutatás és kutatás-dokumentáció, a történetíráshoz hasonlóan majd csak a 19. században találta meg útját a nagyléptékű irodalomtörténeti elbeszélésekhez, ekkor lett a történetekből *Történet* – legalábbis annak igénye és az utána való

40 Bacon rendszeréről lásd KECSKEMÉTI GÁBOR, *A historia litteraria korai történetéhez*, ItK, 109(2005), 3–17; Vossius (*De philologia liber*, 1650; *Ars historica*, 1653) ilyen irányú elemzése még csak deziderátum. Áttekintően: Michael J. CARHART, *Historia Literaria and Cultural History from Mylaeus to Eichhorn = Momigliano and Antiquarianism...*, i. m., 184–206.

41 Ezt a szöveghelyet (Christophorus Augustus HEUMANNUS, *Conspectus reipublicae litterariae, sive via ad historiam literariam iuventuti studiosae aperta*, Hannover, Foerster et filii, 1735^[4], 1) nem én idéztem először az ItK-ban (Szövegaktus, ItK, 107[2003], 702), hanem MARGÓCSY István (*Az irodalomtörténeti hagyomány helyzete a XVIII. század második felében*, ItK, 88[1984], 296.) Ez tehát a harmadik megjelenés; de azt hiszem, nem lehet elégszer ismételni.

vágy.⁴² Európai, nemcsak magyar jelenség, hogy a modernitás első hulláma az irodalomtörténet-írásban (is) a nemzeti narratívával érkezik, mivel a kor gondolkodói a nemzeti kultúrában látták a töredezett hagyományból megalkotható egység célképzetét, s a vélemények csak az oda vezető utat illetően (azaz a „nemzeti hagyományok” problematikájához való viszonyulás szerint) tértek el egymástól. A 20. század végi új-pürrhonista szkepszis legtermelékenyebb melléküzemága viszont éppen e nemzeti diskurzusok dekonstruálása lett. Ezen a ponton pedig kénytelen leszek a kitérőn belül is kitérőt tenni, mert a politikai kritika érvei – lévén hogy a mai magyar irodalomtudományi közbeszédet teljességgel meghatározzák, kiszorítva olykor fontosabb szempontokat – akkor is megkerülhetetlenek, ha a distancia témájához csak közvetve kapcsolódnak.

Szkepszis és intervenció – az irodalomtörténet politikája

A relativizmus legfőbb kifogása, mint láttuk, az elbeszélés narratív paradoxonára vonatkozott (olyasvalamit kellene elemezni, amit maga az elemző elbeszélés hoz létre), azonban az elbeszélés eredménytárgyának dekonstrukciója is divatos retorikai gyakorlatnak bizonyult, à la Hayden White. A szkepszis érvei ez esetben a narratológiai kételyeknél erősebb, erkölcsi és politikai támogatásra számíthatnak: a történetmondás lehetetlenségét (szelídebb kiszereelésben: „az elbeszélés nehézségeit”) tárgyazó közhely- és bálványdöntő írások többsége éppenséggel egy erős történeti narratíva hallgatólagos vagy explicit feltevésével operált. E narratíva szerint a nemzeti szempont túlhangsúlyozása önmagában is rendkívül veszélyes, kirekesztő és gyűlöletkeltő identitáspolitika része, amelynek konkrét felelőssége van a náciizmus *Endlösung*ba torkolló rémtetteinek bekövetkeztében.⁴³ A posztmodern különböző irányzatainak, egymással is vitázó képviselőinek összhangja ezen a ponton több mint érthető: ez volt az egyetlen terület, amelyen a felvilágosodás optimista projektjét szorongások és kételyek nélkül vihették tovább.

A nemzeti szempontú *historia litteraria* diszkreditálásának alapképlete (pozitivizmus + nacionalizmus = fasizmus) azonban nehezen egyeztethető a narratológiai relativizmus tételeivel. Ha minden történet ugyanannyit ér (igazságkritériumok híján csupán a nyelvi, retorikai megformáltsága alapján ítéltető meg), akkor éppenséggel az egyes nemzeti kultúrák eltéréseit tudományosan bizonyító filológia immunrendszere gyengül le végzetesen, s válik alkalmatlanná az újabb és újabb teleologikus elbeszélések kritikai rostálására. A posztmodern nyelvkritika eredménye tehát az lett, hogy mi-

42 Alapvető a tárgyban: DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika).

43 A képletet már készen találta a posztmodern; Magyarországon pl. a műfaj klasszikusa a *Spenóttal* egyidős: *A magyar nacionalizmus kialakulása és története*, szerk. ANDICS Erzsébet, Bp., Kossuth, 1964; tanulságos kontrollanyag: *Nacionalizmus a magyar irodalom tükrében: Az MTA Irodalomtudományi Intézetének vitája 1960. április 11–12*, Az MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei, 16(1960), 7–48.

közben a korábbi elbeszélésekből kiszorult, tudomásul sem vett társadalmi csoportok is nagy erővel és gyorsuló ütemben kezdték el saját „történeteiket” irodalomtörténetként (is) elmesélni (LMBT/queer⁴⁴ és feminista közösségek, etnikai és politikai kisebbségek), s a posztkolonialista kritika lehetőségére ráérző harmadik világbeli szerzők ugyancsak egyre-másra termelik a saját kirekesztő identitáspolitikájukat irodalomtörténeti formában összefoglaló elbeszéléseiket.⁴⁵ Mindkét oldalon megfigyelhető a 19. századi nacionalista nagyelbeszélések mintájának követése – bár a mintakövetés általában közvetett, hiszen a Gervinusszal vagy De Sanctisszal való bajmóldás helyett sokkal kisebb erőbefektetést kíván átolvasni a White-sillabuszt: *make a chronicle, shape a story...* A helyzet minden ironia nélkül megdöbbenően hasonlít a nyugati „tanácsadók” által kiképzett harmadik világbeli terroristák megjelenésére – miután lassan irányíthatatlanná válnak, mit is kezdünk velük? A probléma valóban égető, és azóta is küzd vele az irodalomtudomány – a posztmodern utóvédharcok utolsó terepe a nagyelbeszélések politikai kritikája. Ezek tanulmányozásától pedig ismét csak hasznos tanulságokat remélhet egy új magyar irodalomtörténet.

A Modern Language Association 1997-es torontói ülészakán emlékezetes eszmecsere zajlott Linda Hutcheon, a kanadai finanszírozású komparatív irodalomtörténetprojekt igazgatója és Stephen Greenblatt, az újhistorizmus iskolaalapító atyja között. A kiindulópont a fentebb vázolt helyzet, az elokvens tanulmányokban megfogalmazott válaszok pedig igencsak jellemzőek a múlt század végi tanácstalanságra (a kötet szerkesztői akkor még csak a balkáni konfliktusok utolsó, koszovói fejezetére hivatkozhattak mint friss „szövegkörnyezetre” – ma már nagyobb választék állna rendelkezésükre).⁴⁶ Az egyetértés alapja: a gyarmati uralom alól frissen felszabadult államok irodalomtörténetként is megfogalmazott identitásdiskurzusai veszélyesen nacionalisták, fejlődéselvűek és teleologikusak. A nézeteltérés technikainak tűnik. Hutcheon természetesen a globalizálódó kultúrának megfelelő ajánlásokat tett: az új, a jövőben megírandó irodalomtörténeteknek komparatív szemléletet kell érvényesíteniük, s vagy a nemzeti határok fölötti régiókkal, földrajzi tényezőkkel (pl. Duna) tanácsos foglalkozniuk, vagy azok alatti kisebb témákra (multikulturális hagyományú városok, mint Dubrovnik vagy Gdańsk, többes identitású szerzők vagy szerzőcsoportok stb.) kell összpontosítaniuk. Az új modell hívószavai: globalizáció, diaszpóra, a területszabadítás⁴⁷ (*globalization, diaspora, deterritorialization*) – ezek a narrációszerző elvek elemelhetik a figyelmet a nemzetállami, „egy etnikum – egy nyelv” logikája alapján szerveződő, purista modellekről.⁴⁸ Mindazonáltal Hutcheon komolyan mérlegelte a

44 A terminológiai különbség jelentéséről: HUTCHEON, *The Politics...*, i. m., 178–179.

45 PERKINS, i. m., 9.

46 Linda HUTCHEON, Mario J. VALDÉS, *Preface: Theorizing Literary History in Dialogue = Rethinking Literary History: A Dialogue on Theory*, eds. Linda HUTCHEON, Mario J. VALDÉS, Oxford–New York, Oxford University Press, 2002, ix.

47 A Deleuze-től származó terminus tömören szinte fordíthatatlan: egy-egy kultúra területhez kötöttségének (gyökerességének) feloldását jelenti a globalizáció összefüggésében.

48 Ennek az összehasonlító irodalomtörténeti projektnek egyik zászlóshajója a magyar szerzők és magyar társszerkesztő által jegyzett kelet-európai komparatív irodalomtörténeti szintézis: *History of the literary*

romlás feltartóztatásának, illetve átmeneti fékezésének Rousseau-i logikáját is: ha saját nyugati kultúránkban évtizedek óta a „kitalált közösség” a nemzet politikailag korrekt definíciója, akkor hogyan akadályozhatnánk meg az új (vagy éppen régi, de nem elég felvilágosult és nem elég nyugatias) nemzeteket, hogy ők is kitaláljanak maguknak egyet, olyat, amelyet szeretnének? Egyetlen közösségtől, sem nemzetitől, sem bármilyen kisebbségtől sem tagadható meg a jog, sőt a segítség sem, hogy felépítsék saját diszkurzív hovatarozásukat. Az így elképzelt „intervenciós irodalomtörténetek” perze már születésük pillanatában elavultak (miután a történeti elbeszélések igazságértéke megingott),⁴⁹ de mind erkölcsi, mind pragmatikus szempontok azt diktálják, hogy ne tagadjuk meg e közösségektől az „identitásmesét”, amelyre vágnak: „a közösségképző erő, amelyet „a progresszió utópisztikus elbeszélései kínálnak, a használható múltért [*usable past*] folytatott harcban”.⁵⁰ Ahhoz, hogy megszülessen valahol a globalizálódás iránti vágy, előbb létre kell hozni a megelőző fázist. Fejlődési fokok nem ugorhatók át a történelemben.

Greenblatt éles dialektikával bizonyítja e gondolatmenet kontraproduktív voltát, nagyjából a lenini „leggyengébb láncszem” tézist felidézve. Szerinte az intervenciós irodalomtörténetek megfosztanak a nyelvileg és kulturálisan éppen általuk purifikált törzseket attól a forradalmi potenciáltól, amely pontosan a nemzeti kevertségükben és nyelvi tisztátalanságukban áll – holott a vágyott kulturális forradalom célja éppen e tulajdonságuk, a többes identitás (*multiple identities*) megdicsőítése.⁵¹ Greenblatt szerint ezen az úton indult el az Hollier-féle francia irodalomtörténet (amelynek Hayden White mellett maga is munkatársa volt), azonban csak a félútig jutott el. Tovább kell haladni, új projektek felé, amelyeknek két követelményét posztulálja a szerző. Az egyik tartalmi: az organicitás és a békés fejlődés koncepciója helyett a narratíva legyen inkább „érzéki, véres és természetellenes cselekedetek krónikája”,⁵² mert csak ezek ké-

---

cultures of East-Central Europe: Junctures and disjunctures in the 19th and 20th centuries, eds. Marcel CORNISOPE, John NEUBAUER, I–IV, Amsterdam, Benamins, 2004–2010; koncepciójáról lásd John NEUBAUER, *A globalizáció itthon és szomszédainknál kezdődik*, ford. SÁRI László, Helikon, 60(2014), 528–540.

49 Linda HUTCHEON, *Rethinking the National Model = Rethinking Literary History...*, i. m., 6.

50 *Uo.*, 14.

51 Stephen GREENBLATT, *Racial Memory and Literary History* = *Uo.*, 60. „[...] the acceptance, even if it feels clever and tactically enabling, of the traditional model of literary history, with its concern (in Eliot’s phrase) to purify the language of the tribe, robs the hitherto marginalized groups of their revolutionary potential: a potential that lies in the impurity of languages and ethnicities, in tangled lines of access and blockage, in the flesh-and-blood intensity of loss, assimilation and invention, and in the daring intersection of multiple identities”.

52 *Uo.*, 61. „So shall you hear / Of carnal, bloody, and unnatural acts...” *Hamlet*, V. felv. 2. szín (Arany János fordításában: „vérbűn, erőszak, természetellen dolgok”). Greenblatt, kedves stratégiája szerint, itt is idézzel adja saját véleményét (vö. az előbbi jegyzet Eliot-idézetét, és a következő Veblen-idézetét – a Borges-hivatkozás filológiája külön elemzést igényelne). A részlet (a Shakespeare-idézet és értelmező szöveggörnyezete) azonban egyben önidézet és egy újabb önidézet forrása is. Az előzmény: Stephen GREENBLATT, *Racial Memory and Literary History*, Proceedings of the Modern Language Association of America, 116/1 [„Globalizing Literary Studies”] (2001), 48–63; a folytatás: *Uó*, *Cultural Mobility: An Introduction = Cultural Mobility: A Manifesto*, ed. Stephen GREENBLATT et alii, Cambridge, Cambridge University Press, 2010, 2.

pesek felszámolni a mélyen gyökerező kulturális legitimitás érzését, és érzékeltetni a kultúra valós folyamatait (a címszavak: *transformation, evasion, negotiation, exchange; colonization, exile, emigration, wandering, contamination; greed, longing, restlessness*). A másik az ideális szerző szellemi habitusára vonatkozik. Nehéz ezt egyenesen megfogalmazni, Greenblatt is egy Borges- és egy Veblen-idézet sorai közt egyensúlyozva mondja ki: mivel az új irodalomtörténeti víziót csak olyanok tudják magukénak érezni, akik egyszerre kívül és belül állnak a történeten, amelyet mesélnek, s legfőbb jellemzőjük a különbözőség, az idegenség érzése, ezért, bár származásilag nem kívánja őket definiálni, habituális mintájuk a zsidóság mentalitása, amely annak köszönheti kitüntetett szerepét a nyugati világban, hogy „miközben az adott kultúrában működik, nem kötődik ahhoz semmilyen speciális devócióval”.⁵³

E kissé szorosan definiált, és számunkra, kelet-európaiak számára zavaróan közeli történelmi emlékeket idéző követelményrendszer forrásanalízise és kulturális tipologizálása⁵⁴ helyett ismét gyümölcsözőbb lesz praktikus tanulságokat keresni. A Hutcheon és Greenblatt közti vita valójában álvita. Mindketten az elharapózó etnikai gyűlölködést kulturális legitimitációját kívánják gyengíteni, de miközben rezignált vagy éppen forradalmi hevületű válaszokat adnak, s arról gyözködik egymást, hogy pragmatikus vagy idealista módszerekkel célszerűbb elejét venni a fasizálódás veszélyének, nem veszik észre, hogy éppen az, amiben egyetértenek, vagyis a történetírás elméletét illető szkepszisük adja a legerősebb fegyvert az etnokulturális törekvések kezébe.

London, 1947

Ha valaki, akkor Arnaldo Momigliano tudott egyet-mást (generációs és történelmi okokból Greenblattnél bizonyára többet) a náciizmus szellemi természetrajzáról. Imént ismertetett tanulmányát már római katedrájáról elűzve, angliai emigrációban írta (ahonnan már nem tudta megmenteni otthon maradt szüleit a meggyilkoltatástól).⁵⁵ Az írás korántsem érdek nélküli eruditus kutakodás eredménye. Momigliano a mindenkori pürrhonizmust okolta az intellektuális összeomlásért, amely nemcsak hogy lehetővé tette és kísérté a náciizmus felemelkedését, hanem egyenesen a náci propaganda megalapozójának bizonyult. A szkepszis ugyanis nem csupán a rezignált visszahúzódást és a tolerancia-pedagógiát vonhatja maga után, hanem éppúgy a voluntarista forradalmi

53 *Uo.*, 60. (Greenblatt a Thorstein VEBLÉN gondolatait [*Essays in Our Changing Order*, ed. Leon ARDZROONI, New York, Viking, 1943, 222] parafrázál Jorge Luis BORGES írására hivatkozik [*The Argentine Writer and Tradition = Labyrinths: Selected Short Stories and Other Writings*, New York, Random House, 1984, 178–179], ám azután egy lábjegyzetben kisesszét formálva, maga folytatja a zsidó szellemi és habituális karakterjegyekről elmélkedő Veblen parafrázálását.

54 Greenblatt nézeteinek kontextualizálásához: Laurence ROTH, *Networks = The Routledge Handbook of Contemporary Jewish Cultures*, eds. Laurence ROTH, Nadia VALMAN, London–New York, Routledge, 2015, 201–202.

55 Az alábbiak forrása: Peter N. MILLER, *Momigliano, Antiquarianism, and the Cultural Sciences = Momigliano and Antiquarianism, i. m.*, 3–66.

fellépést is. Ugyanannak az éremnek két oldaláról van szó, ugyanannak a prezentista hevületnek egy némileg barnásabb árnyalatáról, mint amely Greenblatt lelkesült manifesztumaiban megjelenik. Ez a prezentista szemlélet messze túlélte a náci rezsimet: a „halott antikvárius tudás”⁵⁶ kárhóztatása a hermeneutikai hagyomány alapmotívuma maradt azután is, hogy a hitlerizmus oly nagy kedvvel kárhóztatta a haladás érdekeit nem szolgáló pedáns katedratudományt, s valósággal hajtóvadászatot indított az antikvárius szemlélet modern örökösei, az Aby Warburg körül csoportosuló kultúrakutatók után. Momigliano tanulmánya a Warburg Intézet Londonba menekült alkotói közösségében keletkezett, és a háború utáni kulturális mozgások lehetséges horizontjainak bemérése volt a tétje. A tények tisztelete, a bizonyítás megkövetelése, a történeti igazság lehető legteljesebb megközelítése: Momigliano az antikváriusok tény- és tárgy-tiszteletében találta meg a zsarnokságot mindig, mindenkor előkészítő ismeretelméleti kétely ellenszerét, maga mutatva példát arra, hogy egy ideológiailag erősen motivált, a jelent megszólító tudományos konstrukció akár még igaz is lehet. Optimista víziója szerint a régiségkutatás (a történetírói etika tudományos megalapozásával és a múlt igazsága iránti határtalan szeretetével) megmentette a történetírást a szkepszistől, de nem írt történelmet. Ez a feladat véleménye szerint azokra várt volna, akik az antikváriusok hagyományos témáit ismét elbeszélő historiává formálják, s végső soron egy új civilizációtörténetet alapoznak meg, akárcsak (az akkor még jobbára egy-egy nemzet civilizációtörténetében gondolkozó) elődeik tették a két tradíció egyesítésével a 19. század során.

Várakozásai egyfelől beigazolódtak, hiszen a kulturális antropológia felfutása az 1960–1970-es években jól illeszkedett az *Annales* „longue durée” folyamatok kutatását preferáló szemléletéhez. Clifford Geertz és követői a „helyi tudásra” (*local knowledge*) összpontosító, tárgyi és textuális, illetve összetett szertartás- és diskurzusrendeket dokumentáló leleteiket a gyűjtők logikájával rendszereztek, és jelentésüket egy jelképes interakciókból álló kulturális struktúrán belül értelmezték. Külön módszertani figyelem esett saját beszámolóik és az általuk megfigyelt kultúrák önelbeszéléseinek különbségeire.⁵⁷ Eljárásuk tehát mintha megjósolt folytatása lett volna az előrejelzésnek. Azonban már Skinner (s kisebb részben John G. A. Pocock) kutatásai és a körülöttük

56 Otto BRUNNER, *Abendländischen Geschichtsdenken* = O. B., *Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1968, 43.

57 Clifford GEERTZ, *Sűrű leírás = Az értelmezés hatalma: Antropológiai írások*, szerk. NIEDERMÜLLER Péter, Bp., Századvég, 1994, 170–199; Uő, „A bennszülöttek szemszögéből”: *Az antropológiai megértés természetéről = uo.*, 200–216. Időszerű volna utánanézni, akár kutatni, hogy a két alapvető módszertani írás hatott-e és mennyire a magyar irodalomtörténeti praxisokra: az bizonyos, hogy a tanulmányomnak előadásként otthont adó konferencia már címével (*Az értelmezés hatalma*) is arra aspirál, hogy e hatástörténet egyik fejezete (az irodalomtörténeti antropológia nyitánya) legyen. Jelen írást annak dokumentálására is szánom, hogy bár a szempont kétségkívül termékeny, de az irodalomtörténet s kiváltképp egy átfogó igénnyel készítő magyar irodalomtörténet módszertanának (éppen mert a „sűrű leírás” és a *longue durée* történeti elbeszélés kombinálásának feladatával kell szembenéznie) szélesebb bázisra kell támaszkodnia.

támadt irodalom- és historiográfia-elméleti viták⁵⁸ is jelezték: a Geertz-iskola⁵⁹ szemléletmódja, és általában az antropológiai módszer nem fordítható át problémátlanul az időtengelyre. Idézzük fel Perkins második, mérsékeltebben relativista tételét: „ami az egyik közösségben plauzibilis, az a másikban nem lesz az”. Lehet vitatkozni az állítással, s a vita során eljuthatunk akár mindenféle, szűkebb és tágabb értelemben vett fordítás lehetetlenségének ismeretelméleti paradoxonához, de a szélsőséges szkepszis ez esetben nem szükségszerű következmény. A fordítás, bár tökéletes sosem lesz, mégis lehetséges. Az idegen kultúra gyarmatosítható, minél távolibb, minél idegenebb, annál könnyebben. A résztvevő leírással kísérletező antropológusok természetesen tudják, hogy kutatásuk és érdeklődésük a gyarmatosítás folytatása más eszközökkel (*mi*, nyugatiak akarjuk megismerni a „vadakat”; a *mi* szükségletünk az orientalizmus és a *saját* identitáskellékünk az idegen praxisok felmérése; a *saját* médiumainkon, a *saját* időszámításunkra programozott gépeken és hálózati felületeken osztjuk meg és terjesztjük megszerzett „lokális tudásunkat”; az esetleges szakmai elismerés csak a *mi* kultúránkban bír értelmezhető jelentéssel stb.). Ha ezt maguk a bennszülöttek is tudják, akkor, még ha tökéletlenül is, létrejöhet a kulturális idegenség felismeréséhez szükséges és elegendő kommunikáció. A következő lépés, az idegen életformák átvétele vagy explicit elutasítása azonban – ritka kivétellel – fel sem vetődik, mint a kutató identitás-stratégiája. (Nagy baj van, ha például egy samanológus egyetemi tanár termékenység-varázslással kísérletezik; nem kevésbé nagy, ha valódi sámánjait megpróbálja lebeszélni a varázslásról.)

Próbáljuk most elképzelni ezt a kommunikációs modellt a történeti kutatás és jelentésadás vetületében. Két idegen kultúra lehet *per definitionem* összemérhetetlen, a saját kultúra jelene és múltja már kevésbé; a történész szakmai előismeretek és kulturális értelemben veleszületett előfeltevések tömegével közelíti meg a maga múltját. Más szóval a nézőpont nem tüntethető el sem a „mindentudó elbeszélő” éteri magasságába szublimálva,⁶⁰ sem a „résztvevő megfigyelő” történeti kontextusba oldásával. A posztmodern szkepszis ma is érvényes pozitív tanulsága, mint már utaltam rá, hogy az elbeszélő akkor is valamiképpen részese az elbeszélésnek, ha megpróbál kilépni belőle vagy elrejtőzni benne.⁶¹ A középkori vagy a kora újkori mentalitás eltérései a miénktől,

58 A kérdés szakirodalma szinte már áttekinthetetlen; magam egy korábbi tanulmányomban érintettem: BENE Sándor, *A politika műfajai = Az Eötvös Collegium és a magyar irodalomtörténet: Tanulmányok*, szerk. VARGA László, Bp., Argumentum, 2003, 87–113.

59 Skinner természetesen nem antropológus, s iskolához is nehezen sorolható – ám maga számol be róla, milyen meghatározó hatással volt rá Clifford Geertz, éppen a *Foundations* írása idején; vö. Quentin SKINNER, *Introduzione = Q. S., Dell'interpretazione...*, i. m., 9–10.

60 HAJDU Péter, *Idézet az irodalomtörténetben = Az irodalomtörténet esélye, i. m.*, 149–150.

61 Nem kerüli el ezt a paradoxont a már említett Hollier-féle francia irodalomtörténet sem: bár a szerzői kör összetétele és narrációs stratégiái is jelzik, hogy kívülről közelítik meg a tárgyat, s ezzel kívül helyezkednek a tradicionális nemzeti elbeszélésmodellen, ugyanezzel a gesztussal be is lépnek egy másikba: a globalizálódó francia kultúra önelbeszélésének keretébe, amely a területtől való eloldódás (*deterritorialization*) már túl van, de mindazonáltal még mindig nagyonis francia maradt. Lásd *French Global: A New Approach to Literary History*, eds. Christie McDONALD, Susan Rubin SULEIMAN, New York, Columbia University Press, 2010.

a múlt idegenségének és távolságának tapasztalatai a mi saját kultúránk (elfeledett) emlékeire utalnak. A szakadás felismerése máris emlékeztet, ha másra nem, a feledés tényére – az elveszett kontextus rekonstruálása pedig a választható identitásrepertoárt gazdagítja, másfelől pedig valóban terápiás célokat is szolgálhat, tudatossá (s így akár elutasíthatóvá) tesz olyan hagyományokat, amelyek bennünk élnek, s amelyeket – ez a kulturális vakfolt lényege – azért nem látunk történetileg, mert még használatban vannak. Mind a visszanyert emlékezettel, mind a tudatos felejtéssel mint a jövőre irányuló gesztussal a közösség kulturális önazonosságát építi, miután a közösség egyetlen elfogadható meghatározása jóval tágabb a genetikusnál, a nyelvinél vagy a politikainál: a közös emlékezet alkotja. Ez az emlékezet kritikai emlékezet, s ezért – az egyén részéről – nemcsak születés, hanem választás kérdése is az odatartozás és annak mértéke.⁶² Az idegenség, a távolság tehát ez esetben erőforrás. Tudatosításának, egyszersmind felhasználásának egyik – talán éppen leghatékonyabb – módja az irodalomtörténet művelése.

A háború utáni időszak néprajzi, kulturális antropológiai projektjei azonban egyre kevesebb hajlandóságot mutattak a lokális tudásformák ilyen típusú, a struktúraértelmezéshez közvetlenül szükséges mértéken túllépő történeti elbeszélések megalkotására. Az antropológiából nem lett civilizációtörténet, művelői ritkán próbálkoztak hosszú időtávú, széles területet átfogó történeti visszatekintéssel.⁶³ Ami ehelyett történt: a történészek kezdték átvenni az antropológiai leíró modelleket, s egyre kevésbé vállalták-vállalják azt a kockázatot, amely a *longue durée* folyamatrajzok magasabb absztrakciós fokával jár. Quentin Skinnernek a kora újkori európai politikai gondolkodásról írott nagymonográfiája a maga korában (1978-ban) egyfajta archaikus avantgárd gesztussal volt egyenértékű – kellett is hozzá új, pragmatikus elméleti nyelvészeti háttér és módszertani forradalom, hogy elfogadtassa magát.⁶⁴ Braudel nagyléptékű kutatási projektjei érdekességüket veszítették, az *Annales* iránti érdeklődés lehanyaglott, a strukturalizmust pedig komoly változásra készítette a rendszerek helyett az eseményre irányuló érdeklődés.⁶⁵ Ami korszerűnek számított, s amiért ma is tudományos elismerés jár: a kisebb léptékű lokális történetek, amelyek eljutnak a múlt idegenségének felismeréséhez (tehát a múlt gyarmatosításának fejlettebb, második fázisát képviselik), de a különműség felmutatásánál meg is állnak. „Más”: ez a varázszó, és Isten óvjon attól,

62 Ezio RAIMONDI, *Letteratura e identità nazionale*, Milano, Mondadori, 1998, IX.

63 A bonyolult kapcsolatrendszer elemző tanulmányok már kisebb könyvtárat töltenének meg; itt kizárólag a jelen téma (az irodalomtörténet-írás) szempontjából teszünk utalásokat. Áttekintő tanulmány: Clifford GEERTZ, *Történelem és antropológia = Történeti antropológia: Módszertani írások és esettanulmányok*, szerk. SEBŐK Marcell, Bp., Replika Kör, 2000, 109–122; ugyanez a válogatás közöl vele vitázó írásokat is.

64 Quentin SKINNER, *History of the Modern Political Thought*, I–II, Cambridge, Cambridge University Press, 1978. A korabeli módszertani és elméleti vitáról lásd *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*, ed. James TULLY, Cambridge, Polity Press, 1988; a kérdés tudománytörténetéről ma már egész reprezentatív kötet áll rendelkezésre: *Rethinking the Foundations of Modern Political Thought*, eds. Annabell BRETT, James TULLY, Hollay HAMILTON-BLEAKLEY, Cambridge, Cambridge University Press, 2006.

65 A fentiekről jó áttekintés Carlo GINZBURG, *Mikrotörténelem...*, i. m., 55–80.

hogy ennek a másságnak valamiféle genealogikus vagy kauzális kapcsolatát kutatásák a közelmúlttal vagy a jelennel (amely kapcsolat, ismétlem, a teljes törlődés, azaz a kultúrából való kiesés és felejtés formáját is öltheti – de a leghatékonyabban nagytörténetben beszélhető el). Napjaink fő kérdéskörét jól szemlélteti Natalie Zemon Davies egy újabb tanulmánya, amely már címében is plasztikusan mutatja a szellemi klíma és a történettudományi érdeklődésirányok háború utáni változásait, a globalizálódást (amely a nemzeti keretek ellen dolgozik) és a decentralizálódást (a fókuszpont mozdulását előbb az alávetett társadalmi csoportokra, az etnikai és szexuális kisebbségekre, majd az Európán – pontosabban a Nyugaton – kívüli világra).⁶⁶

A legkevesebb tehát, amit Arnaldo Momigliano reményeiről és várakozásairól el lehet mondani: nem teljesültek teljes mértékben. Ami egyáltalán nem teljesült: az antropológiai érdeklődésű kultúratudomány széles merítésű, időben nagy léptékű civilizációtörténeté fejlődése. Ami részben teljesült: az antropológia és a történettudomány védeltsége és védelmező funkciója a szkeptikus episztemológiai irányzatok ellen. A színes kaleidoszkópban (amelynek csupán néhány elemére volt módosítani), tehát az antropológiai érdeklődésű történettudományi mezőnyben ma is vannak kulturális relativista és posztiszkeptikus-pozitivisták szerzők és iskolák.⁶⁷ Az előbbieket megjelenése, legalábbis átmenetileg, Momigliano rémálmát teljesítette be: az „új antikvárius” irány ugyanis nem a nagy modelleket reprezentáló történetírással, hanem az „új pürrhonizmussal” látszott szövetségre lépni. Momigliano jóval túlélte nemzedékét: volt még ideje reagálni. Kései, szintén igen gyakran hivatkozott vitairata, *A történelem retorikája és a retorika története* (1981), amellyel Hayden White fellépését értékeli, elegáns iróniával mutat rá a történelem retorikus „cselekményesítésének” alapvető elmentmondására: „a történésznek nem csupán jelentéssel kell felruháznia az eseményt: meg is kell róla győződnie, hogy az valóban esemény volt-e”.⁶⁸ A megjegyzés minden relativista érvelés leggyengébb pontját veszi célba: a relativista ugyanazért csügg a tényeken, mint amiért az ateista Istenen – egyik sem tud meglenni anélkül, aminek tagadása a saját léte értelme. Momigliano meg is jelöli tanulmányában, hogy a retorikatörténet mely részét tekinti ígéretes kutatási iránynak a relativista nézetek kritikájára, s ez egyúttal saját történetfelfogásának is alapja: a bizonyítás tana. Ezzel pedig nemzedéknyi időre adott témát, feladatot és muníciót azon tanítványainak és követőinek, akik a retorika behatolását a humántudományi (mindenekelőtt a történettudományi) diskurzusba nem örömforrásnak vagy terápiás eszköznek látták, hanem politikai és kulturális fenyegetésként érzékelték azt. A „retorika” ugyanis nem valami örökre adott, hanem az időben nagyon is változó rendszer; olykor egyik, olykor másik összetevője kerül előtérbe a történelem során. Amikor a nyelvfilozófiai és ismeretelméleti

66 Natalie ZEMON DAVIES, *Decentering History: Local Stories and Cultural Crossings in a Global World*, *History and Theory*, 50(2011), 188–202.

67 Az antropológia relativista vonásairól, Geertz módszerének szkeptikus affinitásáról alapvető: Giovanni LEVI, *A mikrotörténelemről = Történeti antropológia, i. m.*, 132–136. A történettudomány oldaláról hasonlóan fontos megfigyelések: Anthony GRAFTON, *History's Postmodern Fate*, *Daedalus*, 135[2006]/2, 54–69.

68 Arnaldo MOMIGLIANO, *The Rhetoric of History and the History of Rhetoric: On Hayden White's Tropes = Comparative Criticism: A Yearbook*, 3(1981) (ed. E. S. SHAFFER), Cambridge, 1981, 266.

szkepszis „retorikáról” beszél, akkor arra a ciklikusan ismétlődő fázisra gondol (hiszen nem Nietzsche-nél történik meg először), amikor a stílus, az elokúció veszi át a regulatív funkciót a forrásgyűjtés és a szerkesztés eljárásai fölött. A stílus, a maga csúsztatásra, helyettesítésre, az igazság helyett a meggyőzésre összpontosító törekvő alakzataival és trópusaival – ez a retoricitás az, amelyre a relativizmus hivatkozik mint az emberi nyelv „általában vett” pontatlan természetére, s ezt használja örök igazolásként a valóságbeszéd, az igazság nyelvi kifejezésének lehetetlenségére. Momigliano kritikája pedig ennek az extrapolációnak a történeti képtelenségére mutat rá. *Rhetorica perennis*: nincs – vagy ha van, akkor annak része a topika, amely a bizonyítás forrásainak rendszerezését, az igazság mellett szóló érvek fellelését teszi lehetővé. Igazság és retorika csak akkor kerülhetnek szembe egymással, amikor „retorika” alatt a trópuselmélet vézélte retorikafelfogást kell értenünk.

Momigliano azzal, hogy a történelem (a történetírás) retoricitásával a retorika történetét állította szembe, egy újabb horizontot nyitott meg, véleményem szerint éppen olyan nagy jelentőségűt, mint amikor a történeti tények tárgyi, fizikailag létező dimenziójára, s ezek gyűjtőinek, rendszerezőinek tevékenységére hívta fel a figyelmet. Az „antikvárius” hullámról adott leírásában rendere felbukkannak a filológiára tett utalások – hiszen a gyűjtők forrásai között szöveges dokumentumok is szerepelnek, olykor egyenesen ezek a kutatás tárgyai (diplomatika, paleográfia). A tárgyi bizonyítékok a korabeli szövegforrások hálójában nyerik el jelentésüket, és adnak jelentést a szövegeknek. Momigliano maga a historiográfia-történetében nem szentelt kitüntetett figyelmet a textuális dimenzióknak. Két nagynevű tanítványa azonban pontosan ezen a nyomvonalon folytatta a munkát, s iskolateremtő munkásságuk ismét csak megkerülhetetlen tanulságokat kínál az értelmezői és az irodalomtörténeti distanciaterektől számára. Talán azt is megkockáztatnám, hogy a legfontosabb módszertani segédeszközöket adják a szerzői munkaközösség kezébe.

Tanítványok és evidenciák

Az egyik tanítvány⁶⁹ Anthony Grafton, a princetoni egyetem történészprofesszora, világszerte az egyik legismertebb és legelismertebb kora újkoros tudománytörténész. Ő vitte tovább a legnagyobb sikerrel a Momigliano gondolataira építhető filológiatörténeti kutatási irányt. A szöveg mint textuális objektum a maga romlásaival, lacunáival, kisebb és nagyobb cruxaival, a maga veszendő materiális hordozójával: ugyanolyan tárgyi emlék, mint a feliratgyűjtők kövei és a régészek vázái. A textust meg kell védeni a további romlástól, életre kell hozni tetszhalálából. És életre is lehet hozni, meg lehet fejteni a filológia szakmai eljárásaival, amennyiben 19. században tükölyre fej-

69 Momigliano-t Graftonnak chicagói tanára, Eric Cochrane ajánlotta Joseph Scaligerről tervezett doktori disszertációja témavezetőjéül. A találkozásról és a közös munkáról is beszámol Anthony GRAFTON, *Momigliano's Method and the Warburg Institute: Studies in His Middle Period = Worlds Made by Words: Scholarship and Community in the Modern West*, Cambridge (MA)–London, Harvard University Press, 2009, 231–254.

lesztett pozitívista módszertant nem afféle varázskulcsként használjuk, amely minden zárt kinyit, hanem folyamatos történeti kontroll alatt tartjuk az eljárásait. A filológia tudománya alkalmazott diszciplínaként is teljes történeti vertikumának potenciálját veti latba – a viszonylagos, sosem garantáltan tiszta, ám mégis megállapítható jelentések feltárásáért. Grafton professzor túl is lépett ezen a területen, hiszen alapvető köteteket publikált a történetírás elméleti önreflexiójának (az ún. *ars historica*-vitának) a dokumentumairól,⁷⁰ valamint a történeti idő tudományos megalkotása, a kronológia születésének kora újkori historiájáról.⁷¹ Írásai mindazonáltal inkább a forrásfeltárás és értelmezés területén kamatoztathatók.⁷² A történetírói munkához több segítséget kapunk a másik híres Momigliano-tanítványtól, Carlo Ginzburgtól.

Ginzburgot nem szükséges bemutatni: a nemzetközi tudományosság valódi sztárja, a „mikrotörténeti” módszer kezdeményezője, a Bolognai Egyetem és a UCLA emeritus professzora – akit világszerte csak *A sajt és a kukacok* szerzőjeként ismernek, és sokan az enyhén szkeptikus történeti antropológiai módszerrel asszociáltak.⁷³ A tudományos bestseller azonban némileg félrevezette a közönséget. Ginzburg évekig tanult Pisában Momiglianonál, és hozzá hasonlóan személyes, pontosabban családi indíttatása is volt arra, hogy fellépjen a tényeket relativizáló szkepszikus gondolkodás ellen.⁷⁴ Ezen a téren legfontosabb írása Nietzsche már idézett tropológiai kultúrkritikájának történeti-filológiai vizsgálata, amelyben Nietzsche a retorikai gondolatok teológiai kontextusban (a János-evangélium első verseinek értelmezéséért folytatott erőfeszítésben) nyerek el magyarázatukat – majd a prezentáció tovább halad, és a Mester köpönyegéből sorra bújnak elő a hatása alá került gondolkozók, a sor végén Paul de Mannal, akinek a költői szó jelentésének rögzíthetlenségéről, a nyelv antireferenciális természetéről, az igazság megragadhatatlanságáról kifejtett elméletét feltehetően a múlt elviselhetetlen súlyától való szabadulás vágya is motiválta.⁷⁵

70 Anthony GRAFTON, *What Was History?: The Art of History in Early Modern Europe*, Cambridge (MA)–London, Cambridge University Press, 2007.

71 Az indíttatás itt is mesterétől érkezett, aki az antikvitás időkonceptióját dolgozta fel magisztrális tanulmányban, elvetve az egyszerűsítő konstrukciókat (a zsidó linearitásról és görög ciklikusságról s hasonlóról): Arnaldo MOMIGLIANO, *Time in Ancient Historiography*, History and Theory, Beiheft 6(1966), 1–23. (Az egész, *History and the Concept of Time* c. tematikus szám Momigliano kezdeményezésére jött létre, s ő jegyzi szerkesztőként.)

72 Ilyenként recipiálta őket a magyar filológiatörténet új szempontú vizsgálatának úttörő tanulmánya: KECSKEMÉTI GÁBOR, *A humanista filológiai hagyomány és Magyarország = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI GÁBOR, TASI RÉKA, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet, 2012, 13–51.

73 Saját, már idézett tiltakozása mellett lásd GRAFTON érvelését: *History's Postmodern Fate*, i. m., 65–67.

74 Natalia Levi (Ginzburg) írónő és a római börtönében 1944-ben halálra kínzott Leone Ginzburg fiaként született 1939-ben. Lásd a Hayden White-nak címzett bírálatát: Carlo GINZBURG, *Just One Witness: The Extermination of the Jews and the Principle of Reality = Threads and Traces...*, i. m., 165–179; vö. Hayden WHITE, *Historical Emplotment and the Problem of Truth = Probing the Limits of Representation*, ed. Saul FRIEDLANDER, Berkeley, 1992, 37–53; Robert BRAUN, *The Holocaust and Problems of Representation = The Postmodern History Reader*, i. m., 418–425.

75 GINZBURG, *Történelem, retorika, bizonyítás*, i. m., 212–230.

Az elmélet-történeti távlat megteremtésénél, a relativitás argumentumainak történeti narratívába emelésénél azonban a jelen kérdésfeltevés szempontjából fontosabban az utóbbi három évtizedben azon publikált tanulmányai, amelyek a történetírás és az irodalomtörténet elmélete között nyitják meg a határt. Kérdései minden új irodalomtörténeti vállalkozás megindításánál aktuálisak. Ha a retorikai fordulat követői az elbeszélést vették célba,⁷⁶ akkor lehet-e igazolni az elbeszélés kognitív potenciálját a retorika eszközeivel? Folytatható-e a Momigliano-program? Van-e az elbeszélésnek igazságértéke? A kiindulópont a relativista tézis megfordítása. White tropológiája arra ösztönzi a sillabuszát deklamáló szavalókórust, hogy „ne a fikciós művek narratív magjára hívják fel a figyelmet, hanem a tudományos igényű elbeszélésekben hangsúlyozzák a fikciós magot”.⁷⁷ Ginzburg viszont természetesnek veszi a tudományos igényű narratívák retorikus természetét – és az érdekli, hogy a fikció miként képes valóságot referálni. Jelentős tanulmányok sorában vizsgálja az „effet du réel” elérésének módjait, az olvasóval kötött hitelesség „paktum” teljesítésének retorikai eljárásait.⁷⁸

Első distinkciója a fikció és a valóság közötti. Irodalomtörténeti anyagon – Jean Chapelain középkori regények olvasásának hasznát fejtegető dialógusa, a *De la lecture des vieux romans* (1647) alapján – mutatja meg, hogy a 17. század közepén már a norma igényével merül fel a fikció történeti forrásként való hasznosítása, de nem olyan értelemben, hogy a fikció mögül vagy a fikcióból forráskritikai eljárással ki kell bontani a reális magot, hanem ellenkezőleg: a fikció éppen fiktív voltában válik értékes történeti anyaggá, hiszen a regények a fantázia szüleményeiként világosan beszámolnak az adott kor szokásairól és habitusairól.⁷⁹

A fikció megismerésének eljárásainál azonban érdekesebb a fikció révén történő megismerés. A példa és a forrás ezúttal Alessandro Manzoniak a regény valós és fiktív komponenseiről írott esszéje (*Del romanzo e, in genere, de' componimenti di storia e d' invenzione*, 1830), ahol a fikció és a történeti narráció megkülönböztetésén túl distinkció tétetik magán a történeti elbeszélésen belül is, a tények elbeszélése és egy köztes, a valóságra fikcióval következtető mód között. A kitalált történet tehát, arisztotelészi alapon, továbbra is valószínű, a valóságbeszédet feltételező historián belül viszont megjelenik egy „igaz valóságosság” (szemben a költészet hamis valóságosságával).⁸⁰ Ez a valós (vagy

76 Lásd az alapmű centrális fejezeteit, *A narratív funkció és a tudás legitimálása*, ill. *A tudás elbeszélése és legitimációja*; Jean-François LYOTARD, *La condizione postmoderna: Rapporto sul sapere* (1975), Milano, Feltrinelli, 1990, 52–79.

77 Carlo GINZBURG, *Proofs and Possibilities: Postscript to Natalie Zemon Davies, The Return of Martin Guerre* = C. G., *Threads and Traces: True False Fictive*, Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 2012, 65.

78 Ginzburg módszerének helyéről, egyediségéről a „történeti metafikció” (vö. Linda HUTCHESON, *Narcissistic Narrative: The Metafictional Paradox*, Waterloo [Ontario], Wilfried Laurier University Press, 1980) posztmodern elméleti univerzumában: Giuliana BENVENUTI, *Riscrivere la storia: modi e tecniche del romanzo „neostorico” italiano contemporaneo = Il letterato e lo storico: La letteratura creativa come storia, a cura di Paolo Favilli*, Milano, Franco Angeli, 2013, 93–95.

79 Carlo GINZBURG, *Paris 1647: A Dialogue on Fiction and History = Threads and Traces...*, i. m., 74–75.

80 *Proofs and possibilities...*, i. m., 67–68; Manzoni gondolatában Agostino Mascardinak, a 17. század egyik legfontosabb *ars historica*-szerzőjének (*Dell'arte historica*, 1636) az arisztotelészi kategóriákat megkettőző eljárása köszön vissza (verisimile vero vs verisimile falso). Vö. Eraldo BELLINI, *Agostino*

inkább valószínű) fikció az elbeszélés olyan pontjain válik szükségessé, ahol a történetíró nem rendelkezik forrásokkal, hanem következtetni kényszerül – elbeszélésének felszínén ekkor felismerhetővé kell tennie, hogy konjektúrát ad elő, mindazonáltal e részek ugyanúgy narratív formában jelennek meg, mint a realitást tükröző, dokumentumokon alapuló fő elbeszélés-szál. A következtető részek tehát olyan fikciók, amelyeket függőhídként képzelhetünk el: felfüggesztési pontjaikon a dokumentumokkal és egyéb tárgyi bizonyítékokkal alátámasztott narráció sziklaperemeibe kapaszkodnak.

Hogyan rendszerezhetők ezek a narrációtípusok retorikailag? Mondhatjuk azt (Paul de Mannal), hogy minden elbeszélés lényegében egy szókép, pontosabban trópus narratív formában kifejtve.⁸¹ A metafora a helyettesítés alakzata: valamit vagy valakit azonosítok valami vagy valaki mással, s ezt a behelyettesítést megtehetem kifejtett, elbeszélő formában is. De kiindulhatok a tropológia helyett a klasszikus retorikai hagyomány invenciós fázisából is. A történetmondó, illetve a történetíró az igazságáról akarja meggyőzni az olvasót: valamilyen formában bizonyítani akarja az igazat. Arisztotelész *Rétorikájának* felosztásai szerint a szónok a bizonyítási eljárása során felvonultathat tárgyi, a „retorikán kívüli” bizonyítékokat, és használhat „retorikán belüli” bizonyítékokat – ami nem azt jelenti, hogy az előbbiekről nem beszél (mesél), az utóbbiakról meg igen, hanem azt, hogy az utóbbi esetben elbeszélése csak saját nyelvi és logikai megalkotottságával bizonyít, nem pedig külső források bevonásával. A retorikán kívüli bizonyítékokat (*atekhnói piszteisz*) Arisztotelész öt tételben összegzi: tanúk, törvények, szerződések, kínvallatások, eskük. A retorikán belüliek (*entekhnói piszteisz*) fő osztályai a *péllda* és az *enthüméma* (a valószínűre és a többnyire előfordulóra, a többségi véleményre alapozott, sokszor szerkezetileg is hiányos szillogizmus).⁸² Ez utóbbi forrásai azonban nyelven kívüli valóságselemekre is mutat(hat)nak: a közmeggyőződések, kimondatlan kulturális konvenciók mellett akár szokások, épületek vagy éppen nyelvtörténeti tények (Thuküdidész abból következtet a hellén elnevezés új voltára, hogy Homérosznál még nem fordul elő).⁸³ Az enthümémák forrásait Arisztotelész ismét csak négy elemre osztja: valószínű (*eikosz*), példa (*paradeigma*), jel (*szemeion*) és szükségszerű jel (*tekmerion*).⁸⁴ Az utóbbi kettőt a későbbiek során a történetírók sokszor egymás szinonimájaként használták.⁸⁵ Thuküdidész például szükségszerű bizonyítéknak tekinti, hogy Athénnek a déli része épült legrégebben, mert erre tud következtetni az Akropoliszon álló templomok elhelyezkedéséből – az ilyen *tekmerionokra* alapozott képet állítja azután szembe a költők meséivel.

A történetírói munka alapfeltevése, hogy a múlt nyomok és jelek (*szemeion*) alapján rekonstruálható – a történészek kutatásuk során azzal foglalkoznak, ami valószínű

Mascardi tra „ars poetica” e „ars historica”, Milano, Vita e Pensiero, 2002, 163–164 (93. jegyzet).

81 Paul de MAN, *A metafora ismeretelmélete* = P. D. M., *Esztétkai ideológia*, ford. KATONA Gábor, szerk. BÓKAY László, Bp., Janus–Osiris, 2000, 7–28.

82 ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, kiad. ADAMIK Tamás, Bp., Telosz, 1999, 33–34 (1355b–1356b); vö. GINZBURG, *Még egyszer Arisztotelészről és a történelemről* = C. G., *Nyomok...*, i. m., 241.

83 *Uo.*, 246–247.

84 ARISZTOTELÉSZ, i. m., 136 (1402b).

85 GINZBURG, *Még egyszer...*, i. m., 242.

(*eikosz*), s kontextust sűrítő, következtetést következtetésre építő eljárásuk célja, hogy a valószínűből természetes és szükséges összefüggést (*tekmerion*) csináljanak, más szóval bizonyítsák valamiről, hogy szinte biztosra vehető („tény”).⁸⁶ Az enthüméma, ami a retorika elméletírója számára mindössze rendszerezési kérdés, a történetíró számára megismerési és bizonyítási modell. Ha valami felkerült a szinte bizonyosra vehető dolgok osztályába, akkor nemcsak enthümémaként, hanem példaként is használható lesz a beszédben, azaz átléptethető a művészi bizonyítékok másik osztályába, az exemplumok közé, s ilyen minőségében szinte egyenértékűvé válik a bizonyítás külső eszközeivel, már-már magától értetődő, „evidens” (a tanúvallomás értékéhez közelítő) tanúság lesz.⁸⁷ A történész nem a tényeket akarja elmondani, hanem a tények segítségével (például tényekre alapozott példák révén) akar valamit elmondani. Ezért a példái között felbukkanhatnak kitalált történetek is – fikcióval is lehet igazat mondani. A fikció nemcsak a képzeletre hat, hanem logikai erővel is rendelkezik. Az athéni törvényszéki gyakorlatban igen gyakori volt a fikciós költői művekből vett példák argumentatív használata;⁸⁸ a jogi és a költői fikció a lehető legmélyebben összefügg egymással.⁸⁹ (Ennek a fikcióhasználati mechanizmusnak a történetírásra alkalmazott változatát „találta fel” újra Manzoni.)

Végül: ami az „elbeszélést” illeti, az nem csupán a beszéd egyik részeként (*iudiciale* nemben például a tényállás megállapítása, majd a felosztás után, a bizonyítást és a cáfolatot megelőzve) hangozhat el, hanem minden beszédnemben, a beszéd minden egyes pontján alkalmazható.⁹⁰ Elbeszélés alkotható a tárgyi bizonyítékokról (azaz narratív leírás tárgyává tehető a szerződés, a tanúvallomás, bármely forrás, az *atekhnoi pizsteisz* teljes köre – így természetesen az írott források is), de a példa is fordítható narrációba, sőt, a bizonyítás egyes részein megfogalmazott érvek ismét történetformát kaphatnak.⁹¹ A történész és a fikcióval dolgozó költő (író) egyaránt narratív formát használnak, kijelentéseik és állításaik ritkán minősíthetők kizárólagosan igaznak vagy hamisnak; a költők elbeszélése is „igazságköteles” egy absztraktabb, filozofikusabb perspektívában.⁹² Az ilyen eljárás elfogadottsága azonban korról korra változik, mindkét vonatkozásban. A klasszikus modern irodalom csúcsán kevésbé volt elfogadott a fiktív narráció megtörése egyenes valóságreferenciát tartalmazó *tekmerion*nal, ma pedig szinte követelmény. A 15. századi humanista retorikus történetírás fénykorában a fiktív elbeszélés alkalmazása a történeti bizonyítás szerves és megbecsült része volt⁹³ – száz évvel

86 *Uo.*, 249

87 Vö. ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 117 (1394a).

88 Alfred P. DORJAHN, *Poetry in Athenian Courts*, *Classical Philology*, 22(1927), 85–93.

89 Monografikus feldolgozás: Kathy EDEN, *Poetic and Legal Fiction in the Aristotelian Tradition*, Princeton, Princeton University Press, 1986.

90 ARISZTOTELÉSZ, *i. m.*, 172 (1417b).

91 *Uo.*, *i. m.*, 116 (1393a–b: parabola, aiszóposzi mese, libüai mese).

92 Az „igazságköteles/nemigazságköteles” distinkció HORVÁTH Iván kifejezése, vö. *Magyar irodalomtörténet, Élet és Irodalom*, 2009, 03. 13; jelenleg ez *A magyar irodalom történetei* hálózati változatának (<http://villanyspot.hu/>) egyik szövegcsoportosítási főszempontja.

93 Lorenzo Valla Constantinusi adománylevélről írott munkája, amelyben bizonyítja a hamisítást, egyszerre alkalmazza a filológiai bizonyító érveket és a fiktív párbeszédet; ez a kettősség a kiinduló-

később már érvelni kellett a védelmében,⁹⁴ s újabb száz év múlva, az antikváriusok fénykorában teljességgel kiszorult a szaktörténetírás mezejéről. Hogy a fiktív narráció és a bizonyítás milyen szoros egységet alkot a klasszikus retorikában, azt a terminológia is bizonyítja. Az elbeszélés legfőbb erénye, ha képszerűen, plasztikusan, a valóság illúzióját keltve („mintha látnánk”) képzeletünk elé helyezi az általa felidézett eseményeket. Ezt az erényt nevezte a görög retorikai és történetírói tradíció *enargeiának*,⁹⁵ a latin pedig *evidentiának*, illetve *demonstratió*nak⁹⁶ – s noha a retorikai bizonyításra való vonatkozása már elhalványult, az európai nyelvek jórészt ma is a szó ’bizonyíték’, ’bizonyítás’ jelentését őrzik (*evidence, evidenza, demonstration, dimostrazione* stb.)

A retorika tehát ebben az értelemben sem *perennis*, de történetének vizsgálata jó támpontot ad bizonyos eszmetörténeti folyamatok megértéséhez. A történeti megismerés szkeptikus kritikája mindig a retorikai hagyomány által kínált egységet akarja megbontani, és első lépésben az *argumenta artificialia* modelljével előállított történeti következtetéseket támadja, a tropológia felől. Momigliano antikváriusai ezért vonultak vissza az *inartificialia* területére, ezért lett hosszú időre a történeti munka azonos a forrásgyűjtéssel, forráskiadással, archeológiával, epigráfiával, diplomatikával – s magát Momiglianót is ez készítette arra, hogy az ő munkásságukkal kezdjen foglalkozni. A második lépés: amikor a nyelvi szkepszis episztemológiai szkepszissé lesz, s magát az *atekhnoi piszteisz*ről beszámoló leírásokat is trópusok seregeként azonosítja és dekonstruálja. Ez következett be a posztmodern retorikai fordulattal – s mint igyekeztem bemutatni, Momigliano tanítványai ezen a ponton léptek fel a kétely újabb hulláma ellen.⁹⁷ Természetesen nem személyes sikerük, hanem az eszmetörténeti kontextus nagy horderejű változásai vezettek oda, hogy úgy tűnik, ma beérőben vannak a feltételek az egység egy új szinten történő helyreállítására. Jól mutatja ezt az elismert eszmetörténész, Nancy Struever pályaíve, akinek Ginzburg még némi joggal róttá fel a kétféle „retorika” (a trópusvezérelt és az eredeti szinkretikus rendszer) anakronisztikusan prezentista összemosását⁹⁸ – de nem véletlen, hogy a bíráló azóta elhalkult, hiszen Struever időközben a reneszánsz retorika szubverzív potenciáljának és a Valla–Foucault kör rövidre zárásának avantgárd korszakától⁹⁹ eljutott a hasonló dekonstrukciós törekvések retorikatörténeti reflexiójáig.¹⁰⁰ Ducunt volentem fata, nolentem trahunt.¹⁰¹

---

pontja GINZBURG elemzésének: *Lorenzo Valla sulla donazione di Costantino* = C. G., *Rapporti di forza...*, i. m., 69–88.

94 MASCARDI, i. m., 313–314.; vö. Carlo GINZBURG, *Description and Citation* = C. G., *Threads and Traces...*, i. m., 22–23.

95 A terminus történetéről alapvető GINZBURG, *Description and Citation*, i. m., 8–13.

96 Az előbbi QUINTILIANUS kifejezése (*Institutio oratoria*, IV, 2, 63–64; VI, 2, 32; VIII, 3, 61); *Rhetorica ad Herennium*, I, 3, 23.

97 Ami azért nem jelenti azt, hogy Ginzburg maga elhanyagolta volna a „művészetén kívüli” bizonyítékok területét; a „testes” tételről pl. lásd: *Just One Witness...*, i. m.

98 GINZBURG, *Lorenzo Valla...*, i. m., 73–74.

99 Nancy STRUEVER, *Lorenzo Valla: Humanist Rhetoric and the Critique of the Classical Languages of Morality* = 191–206.

100 A legalaposabb magyar portrtt: KECSKEMÉTI, *Vallától Wittgensteinig...*, i. m., 312–318.

101 SENECA, *Epistulae morales ad Lucilium*, CVVII, 11.

A történetírás retorikatörténeti önkontrolljának általános humántudomány-módszertani normává emelésében komoly érdemei vannak Carlo Ginzburgnak is. Hangsúlyosan hívta fel a figyelmet arra, hogy a retorika története ugyanúgy törések, félreolvasások, tudatos vagy öntudatlan hangsúlyáthelyezések története, mint magáé az „irodalomé”. Hogy csak az *evidentia*-motívumot említsem, nevezetes tanulmányban rekonstruálta Lorenzo Valla Arisztotelész-recepciójának paradoxonát (Valla egész grammatikáját és logikáját az arisztotelészi filozófia ellenében építette fel, miközben retorikai példaképe az a Quintilianus volt, aki pedig a cicerói vonallal szemben éppen Arisztotelész retorikáját vitte tovább, még ha erről Valla, úgy tűnik, nem is tudott).¹⁰² S folytatható volna az új utakra vezető, termékeny félreolvasások története a 16. századi termékeny tévedés (ti. hogy Giralaldi Cinzio, Philip Sidney és mások is „energiának” értették, és ’kifejezőerő’ értelemben használták az *enargeiát*) hatástörténetének szisztematikus vizsgálatával. A reménybeli magyar irodalomtörténetnek magját kellene hogy képezze a hasonló kritikai távlatot megteremtő, a poétikai és retorikai elméletek recepcióját, folyamatoságát és töréseit, újrakezdéseit megmutató elmélettörténeti fejezetek sorozata. Nem egyszerűen kritikátörténeti a tétje ezeknek a vizsgálódásoknak, s főképp nem egy revansista elméleti diskurzus megnyitása: sokkal inkább az, hogy a sokáig féloldalas képet kiegyensúlyozzuk, s ha a hosszú ideig jobbára a tropológia felől néztük a topikát, most végre az ellenkező iránnyal is megpróbálkozunk.

Ha csak az *enargeia* példáját vesszük, a múlt több kitüntetett, eszmetörténeti szempontból döntő fontosságú pontján igazolódik az ilyen történeti optika használatának szükségessége. Kant nem olvasására sokféle indokot fel tud hozni egy irodalomtudós (a valódi okok helyett vagy mellett). Az utóbbi évtizedekben a hazai irodalomtudományos közeg leginkább „Paul de Manon keresztül” olvasta (ha) *Az ítélőerő kritikáját*. De Man utolsó, már posztumusz megjelent könyve¹⁰³ *A metafora ismeretelmélete* című tanulmánnyal kezdődik,¹⁰⁴ amely Kant esztétikájának egyik talpkövét, a szép és az erkölcsi jó kapcsolatának kifejtését veszi célba. Kant a fogalmak nyelvi reprezentációját (s így megismerhetőségüket) a hipotipózis alakzatával modellálja: ennek szimbolikus változata teszi egyáltalán lehetővé, hogy szemléletünk érzékileg megragadhatson egy elvont fogalmat. A *hypotyposis* gondolatalakzat, ismertebb neve: *evidentia*; Szenci Molnár szótára az utóbbit „nyilvánvalóság”-gal adja vissza, az előbbit körülírással határozza meg: „Oly nyilván való magyarázattya valaminek, mintha szemekkel látnád”.¹⁰⁵ A nyelv figurális dimenziója itt instrumentális („célszerűen tudjuk használni”), a hipotipózis szimbolikus faja kognitív eszköz: „Istenről való minden megismerésünk eszköze szimbolikus”. Ebben a keretben mondatik ki a tétel: „a szép az erkölcsileg jó szimbóluma”, a bizonyítás a hipotipózis teremtette analogikus kapcsolat pontjainak oda-vissza bejárásával zajlik.¹⁰⁶ De Man esszéje megszakítja nemcsak ezt a mozgást,

102 GINZBURG, Lorenzo Valla..., i. m., 76–79.

103 DE MAN, A metafora..., i. m., 22–28.

104 Magyarul: Paul DE MAN, *Esztétikai ideológia*, ford. KATONA Gábor, szerk. BÓKAY László, Bp., Janus–Osiris, 2000, 7–28.

105 *Dictionarium Latinoungaricum*, Noribergae, Hutter, 1604, ad vocem.

106 *A szépségről mint az erkölcsiség szimbólumáról* (*Az esztétikai ítélőerő kritikája*, 59. §) = Immanuel KANT,

éppen az Istenre irányuló visszacsatolás előtt – ezzel pedig a teljes nyelvműködés (szemantika, szemiológia, performáció) leírását a retorika tropológiai modelljébe tereli át (az *evidencia* nála trópus). Nem a bináris modellt – átvitt és fogalmi, szimbolikus és sematikus – tagadja, „csak” a köztük tételezett mozgást, ami az enargikus megismerés lényege. Retorikai terminusokban fogalmazva: lenyeleti a tropikával a topikát – s ezzel megerősíti azt a nietzschei gondolatot, hogy a modernség a maga teljes világát tropológiai terminusokban lássa (például a politikai akarat, a hatalom működését is annak metaforáin keresztül érzékeli).¹⁰⁷

Ma ott tartunk, hogy ezt a szembenállást történeti distanciából látjuk – „megoldása” természetesen nincs, de a távlat egyfelől lehetővé teszi a leírást (Kant kognitív hipotézisének háttérében feltűnik a sztoikus ismeretelmélet „megragadó benyomás” [*phantasztia kataléptiké*] kategóriájának kapcsolata az enargeiával);¹⁰⁸ másfelől ebből a távlatból új rálátás nyílik a modernség irodalmi vetületére is – Nietzsche-től, vagy ha úgy tetszik, Manzoni-tól¹⁰⁹ De Manig. A régi megpillantása az újban előfeltétele annak, hogy a régiben is meg tudjuk pillantani az újat – a „reneszánszról” folytatott bár szűkeséges, de végtelen viták szünetében pedig ideje lesz oda tenni a hangsúlyt, ahol valóban kitapintható egyfajta előmodernitás a régi irodalomban: a retorika szinkretikus arisztoteliánus egységét felbontó, a topikát az ékesszólásról leválasztó Petrus Ramus hazai hatástörténetére.¹¹⁰

Az imént azt írtam, megérték a feltételek egy módszertanilag reflektált új magyar irodalomtörténet elkészítéséhez. Ez alatt – a témánkat módszertani és elméleti szempontból érintő kultúratudományi és antropológiai eredmények figyelemmel kísérése és beépítése mellett¹¹¹ – azt is értettem, hogy eljött az az idő, amikor a narratívát

---

Az ítélőerő kritikája, ford. PAPP Zoltán, szerk. HÉVIZI Ottó, KARDOS András, Bp., Ictus, é. n. [1997], 282–286.

107 Francesca RIGOTTI, *Il potere e le sue metafore*, Milano, Feltrinelli, 1992; a téma egyik legjobb feldolgozása nem véletlenül válaszotta mottóul a már hivatkozott Rorty-idézetet: „It is pictures rather than propositions, metaphor rather than statements, which determine our philosophical convictions”. (Lásd a 17. jegyzetet.)

108 A világról való biztos tudás lehetőségéhez, valamint az igazságok és tévedések közti distinkció képességéhez ragaszkodó sztoikusok és az ezeket támadó szkeptikus Akadémia közötti ismeretelméleti vita tanulmányozása sok tanulságot tartogat a posztmodern relativizmus és székszis megértéséhez; a vita ismertetése, forrásokkal: Anthony A. LONG, David N. SEDLEY, *A hellenisztikus filozófusok*, szerk. BENE László, Bp., Akadémiai, 2014, 319–324. A *phantasztia kataléptiké* és az *enargeia/evidentia* megfeleltetésére: Gregory Allen STALEY, *Seneca and the Idea of Tragedy*, Oxford, Oxford University Press, 2010, 52–65.

109 Manzoni pesszimista morálfilozófiai esszéinek és dialógusainak Nietzsche-re gyakorolt erős hatásáról lásd GINZBURG, *Történelem, retorika, bizonyítás*, i. m., 216, vö. Uő, *Rapporti di forza...*, i. m., 26–27.

110 Új rendszerezés: KECSKEMÉTI GÁBOR, *The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and Achievements = Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts: Ramism in Britain and the Wider World*, eds. Steven J. REID, Emma Annette WILSON, Farnham, Ashgate, 2011, 205–225.

111 Tájékoztató legfontosabb források: GYÁNI Gábor, *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*, Bp., Napvilág, 2000 (Hayden White-ről: 48–70); a mikrotörténelemről: SZIJÁRTÓ M. István, *A történelem mikroszkópja: A mikrotörténelem elmélete és gyakorlata*, Bp., L'Harmattan, 2014; az antropológia lehetőségeiről (KLANICZAY Gábor úttörő munkái – pl. *Történeti antropológia* = K. G., *A civilizáció peremén*, Bp., Magvető, 1990, 88–112. – után): TAKÁTS József, *Antropológia és irodalomtörténet-írás* = T. J., *Ismerős idegen terep*, Bp., Kijárat, 2007. A sor nagyon hosszan folytatható. A gondolatmenetemet legközelebről

dekonstruáló és a periodizációt felbontó irodalomtörténeti megközelítés helyett, annak tanulságaira építve érdemes ismét a narrativitással kísérletezni. A módszertani minimum egy egyszerű hermeneutikai közhely; de nem árt sokszor elismételni: „A történelem a múlt újraértelmezése, amely a jelenről szóló következtetésekhez vezet”.¹¹² Az elméleti alap pedig egy olyan *locus communis*, amelyre sokat kellett várni, hogy ismét kimondható legyen: „A tudás (még a történeti tudás is) lehetséges”.¹¹³

érintő két tanulmány: KECSKEMÉTI, *Vallától Wittgensteinig, i. m.* és Uő, *A humanista filológiai hagyomány..., i. m.*; az egyik eszmetörténetileg, a másik filológiailag alapozza meg a készülő új irodalomtörténeti vállalkozást; úgy gondolom, a narrációelmélet tudománytörténeti tanulságainak bevonása szélesíti a módszertani bázist.

112 MOMIGLIANO, *Ancient History and the Antiquarian, i. m.*, 95.

113 GINZBURG, *Rapporti di forza..., i. m.*, 37.

KŐSZEGHY PÉTER

A régi magyar irodalomtörténet írása, avagy mi az „igazi irodalom”

A szavakat, a nyelvet, némák találták ki.
(József Attila)

I.

„A mű nem azonos a szövegével” – állítja Gérard Genette,¹ és állítom én is. Ez többek közt annak a trivialisnak tömör átfogalmazása, hogy *a mű befogadói és keletkezési kontextust tételez*. Ezek mássága (nagyon mássága) az oka, hogy a régi magyar irodalom kutatója soha nem elégedhet meg a szövegimmanens vizsgálatokkal; számára nem létezik zárt, autonóm műalkotás, „sprachliches Kunstwerk”. Ez a Klaniczay-iskola lényege, minden más, a tudományterületek határainak esetleges átlépése stb. ebből következik.

Lukácsy Sándor figyelmeztet rá:² „Újabbkori irodalmunkat szorongás hívta életre.” A kikaposított európai út, a *défense és illustration* (Du Bellay): *védelmesítés és ékesítés*. Nálunk nem működött. Ehhez jól kellett (volna) ismerni a régiséget, s „nemzeti romantika” helyett, amint a csinosabb nemzeteknél, csupán csak irodalmat, romantikus irodalmat művelni (amely persze nemzeti, hiszen angol, francia stb., de természetesen az, a „nemzeti” terminus használata nélkül). A képlet roppant egyszerű: „Bessenyei és kortársai nem ismerték eléggé a magyar régiséget” (Lukácsy). Tegyük hozzá: nem is igen ismerhették, hiszen nagyobb részben kéziratos irodalom ez,³ amelynek kinyomtatása, kevés kivételtől eltekintve, a 19. század második felére és a 20. századra maradt. Nincs tehát kontinuitás, leginkább fordítási irodalom van.

A 18. század végi, 19. század eleji tradíció a 19–21. századi magyar irodalomtörténet-írásban máig él. Nem vitatva a romantika előtti és utáni irodalom *alapvető különbözőségét*, végre, a 21. században, abban a magyar (részben: magyarországi, esetenként nem magyar nyelvű) ún. *irodalomban* kellene gondolkodni, amely az *Ómagyar Mária-siralomtól* kezdve máig tart. Ez persze végtelenül leegyszerűsítő mondat, hiszen az *irodalom* fogalmát mint valami nyilvánvalóságot használja.

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa. A tanulmány 2007-ben készült.

1 Ez így Genette bonyolult okfejtésének végletes leegyszerűsítése; vö. Gérard GENETTE, *L'oeuvre de l'art, I, Immanence et transcendence*, Paris, Seuil, 1994. Jelen írásban azonban nem lehet célunk Genette gondolat- és érvrendszerének átfogó ismertetése, már csak azért sem, mert erre a nálunk sokkal hivatottabb Angyalosi Gergely már vállalkozott. Vö. ANGYALOSI Gergely, *Idea és funkció (Gérard Genette esztétikájáról)*, <http://www.c3.hu/~gond/tartalom/18-19/fraangyal.html> (2015. 04. 01). Megjegyezném, hogy ez a mű eredetileg *Az esztétikai tapasztalat és interpretáció* című konferencián hangzott el (Debrecen, 1988. ápr. 28–29.), mely negyedszázados konferencia többi írása ugyancsak megérdemelné jelen konferenciánk előadóinak és hallgatóinak figyelmét.

2 LUKÁCSY Sándor, *Nemzeti romantika, avagy a megtervezett irodalom*, *Ars Hungarica*, 15(1987), 1–2. sz., 85–89.

3 Miközben a kéziratok is szükségszerűen beépülnek *valahogy* az ún. irodalmi életbe, erről később.

A fentiek *nem jelenthetik a módszerek azonosságát*, de jelenthetik az előzménybenfolytatásban, kontinuitásban való, *látványosan hiányzó* gondolkodás átértékelését.

Erre a gondolkozásmódra engedjék meg egy általam nemcsak tisztelt, de őszintén, *magánemberileg* szeretett szerzőt idéznem, Bojtár Endrét.

„Balassi [...] a magyar líra egészen a XIX. századig *egyetlen* világszínvonalú, mert a mai olvasó számára is esztétikai élményt nyújtó alkotója, az *öncélú irodalom* első és sokáig egyetlen tudatos művelője.”⁴ – *Nem igaz!*

„[...] Balassi már verseket írt, nem énekelendő nótákat: pályája utolsó szakaszában már nincs a szöveg mellett nótajelzés.”⁵ – *Nem igaz!*

Stoll Béláról emlékezve: „[...] hogy az *egyedi irodalmi mű* szakmáját kitanult irodalmárként *irodalom alatti tömegáruval, leszállt szövegekkel kellett bajmólnia*, s hogy a csalhatatlan ízléssel megáldott zseni fél életén át borsón térdepeltette magát, az közülünk azok számára, akik nem voltunk erre kárhoztatva, fel sem merült, a többiek pedig – Horváth, Szörényi, Zemplényi – Stollhoz hasonlóan hosszabb-rövidebb időre ki-kirándulgattak *az igazi irodalom berkeibe*.”⁶

Itt a lényeg. *Igazi irodalom?* Mi a fene az? És vajh csak az öncélú irodalom, az „irodalom az irodalomért” *igazi irodalom?* A funkcionális szöveg (az *Ómagyar Mária-siralom* nyilván az) viszont bizonyosan nem irodalom? Ami a 18–19. századdal, a klasszicizmus-sal-romantikával kezdődött? Mert a régebbi – s Bojtár véleménye kétségtelenül irodalomtörténeti konszenzust közvetít –, az egyetlen Balassi kivételével, nem az. Hanem „*irodalom alatti tömegáru, leszállt szövegek*”.

A korábbi akadémiai irodalomtörténetből idézek:

Mivel az irodalom fogalmának a szépirodalomra való szűkítése, az irodalomnak művészetként való felfogása csak a klasszicizmus során (nálunk a 18. század végén) válik általánossá, a régi magyar irodalom tárgyalásakor állandóan számolnunk kell a nem szépirodalmi művekkel, műfajokkal. Természetesen nem egyformán és mindenre kiterjedően. Míg a középkorban szinte minden írott mű, még az oklevél is, része a literatúrának, s valamennyi egyazon mesterségbeli készséggel és módszerrel készül, addig később a jogi, valamint a kimondottan teológiai művek már csak kivételesen emelkednek irodalmi rangra. A hitvita azonban a 16. és a 17. században is irodalmi érdekű, a prédikáció és a személyes jellegű vallásos elmélkedés pedig egészen a barokk kor végéig az irodalom szerves része marad. Még inkább a történetírás, amely a régi magyar irodalom egész fejlődése folyamán elsőrendű irodalmi tevékenységnek számít. *Mindig azt kell tehát figyelembe vennünk, hogy egy-egy szépirodalmon kívüli műfaj meddig lehetett művészi jellegű írói munkásságnak is tere, illetve, hogy a szépirodalmi műfajok kialakulásában meddig játszott szerepet.*⁷

4 BOJTÁR Endre, „Aludj”, *édes öregem: Stoll Béla, 1928–2011*, Holmi, 24(2012), 3. sz., <http://www.holmi.org/2012/03/bojtár-endre-%E2%80%9Ealudj%E2%80%9D-edes-oregem> (2015. 04. 02).

5 Uo.

6 Uo.

7 *A magyar irodalom története, I, A magyar irodalom története 1600-ig*, főszerk. SÓTÉR István, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai, 1964, 6. (Kiemelés tőlem – K. P.)

A szövegrész kétségtelenül tartalmaz igazságokat, végkövetkeztetése, az utolsó mondat azonban teljes egészében hamis: egy 18–19. századi találmánynak, az ún. *szépirodalom*nak rendeli alá mondandóját, ebből a szempontból vizsgálja a régiség irodalmát. Szemlélete, *mint Bojtáré*.

Mostani gondolatmenetemben a régi magyar irodalom *leírhatóságának, közvetíthe-tőségének* sajátosságát vizsgálom, igen vázlatosan. Leginkább azt a sajátosságot, a később részletezendő *többszörös kontextust*, amelyet a régi magyar irodalom írása közben – szerintem – mindig szem előtt kell tartani, és amely sajátosság megértése/megérte-tése talán alkalmas arra, hogy a későbbi korok kutatói se tekintsenek „nem igazi iro-dalom”-ként a régi magyar szövegekre. Miközben tény: ez nem *úgy* irodalom. De igazi.

A régi magyar irodalommal foglalkozó kutatóktól, még kollégáimtól is gyakran azt hallok: *más az irodalom fogalma ma, és más volt a régiségben*. Ez bizonyosan nincs így, a félreértések éppen az ilyen megfogalmazásokból keletkeznek: *nem érthettek mást ugyanis egy olyan fogalmon, amely nem is létezett*. Volt poézis, voltak históriák, volt dráma és volt komédia, ismerték a retorikus műfajokat stb., de nem volt összefoglaló, egységes kategóriába soroló név, *nem létezett a képzet*, az ún. „szépirodalom”. Ebben (és csak ebben) az értelemben igaz, hogy a 16. században nem volt irodalom (nem volt meg az irodalom mai képzete), ettől még a kornak irodalomtörténete lehet (a civilizáció fogalmát nem ismerő társadalmaknak is van civilizációja). De nem árt megismételni: a „koronként mást értettek irodalmon” állítás hamis; *mi értünk koronként mást iro-dalmon*, méghozzá a jelen kikerülhetetlen izlésétől-kontextusától – hívjuk bárminek: jelen tudatunktól – vezérelve, s ez nem mindegy. Nem arról van szó, hogy különböző korok különböző irodalomfogalommal dolgoztak, s a történész ezt rekonstruálja. *Nem lehet rekonstruálni azt, ami nem létezett*. Konstruálni persze lehet, de akkor vállalni kell: *ez konstrukció*.

Kénytelen leszek itt egy kis kitérőt tenni.

Mitől *arte a factum*, hogyan, mitől lesz valami *artefactum*? Erre a régi magyarosnak nincs rövid és igaz válasza – másnak sincs; bizonyíték rá a kérdéssel foglalkozó számtalan vaskos kötet –, de egy dolgot (legalábbis azt hiszi) világosan lát: a szóban forgó mindig valamilyen viszonyban jön létre. Krmann Dániel kuruc kori itineráriuma nyilván nem művészi alkotás. De ha a betű szerint azonos szöveg bekerül például (mindhalálig intertextualitás! E. P.) egy Mészöly Miklós-írásba: azzá válik, létrejön az a viszony-rendszer, az a kontextus, amely azzá teszi. A szerzői intenció igenis létezik: esetünkben nem Krmann Dánielé, hanem Mészöly Miklósé. Krmann műve: alapegység. Mint a szó.

Marcel Duchamp piszoárja vagy biciklikereke attól műtárgy, hogy kiállítótérbe kerül; hogy az teszi oda, aki; hogy a 20. században – itt nem részletezhető okokból – kitermelődött az erre a típusú befogadásra alkalmas befogadó, azaz attól, hogy *meg-teremtődik a kontextus*. Vagy nem, de akkor nem azért, mert „csak” piszoár vagy bi-ciklikerek, hanem azért, mert a művésznek (intenciójának) nem sikerült a műtárgy viszonyt megteremtteni. (Klasszicizáló korokban a konvenciók meghatározóbbak, de ez nem lényegi különbség.)

A romantika utáni korszakkal foglalkozó irodalomtörténész a fent leírtakat ugyan pontosan tudhatja, de egészen másképpen éli meg. A „mi az irodalom” (sőt: „a nagy

mű”) kérdésre adott válasz az ő számára sokkal inkább konvenciók és hagyomány, egy általa is elfogadott-alakított kánon alapján határozatják meg, ennek a bizonyos viszonyoknak a művön kívüli része számára többé-kevésbé adott, kevésbé érdekes. A kutató a szöveg elemei közti kapcsolatokat tárja fel, a szöveg jelentését valóságokra vonatkoztatja, szövegimmanens interpretációt folytat. Így az a tévképzete támadhat – esetenként támad is –, hogy a műben magában megtalálható mindaz, amitől műtárgy. Roman Jakobson (a „poétikai funkció” ismérve), Jan Mukařovský (az „esztétikai funkció” ismérve) és követőik (orosz formalisták, prágai strukturalisták), továbbá a legkülönbözőbb nyelvészeti és strukturalista megközelítések mind a szöveg valamilyen jellegzetességében, kifejezőmódokban, poétikai-retorikai sajátosságokban keresték az irodalom ismérveit. S mivel meg is találták (megtalálni vélték), kijelenthették: az irodalmi szöveg autonóm. A szöveg „irodalmissága”, következőképpen az irodalomtudomány tárgya az irodalom nyelvi sajátosságaiban, irodalmiasságában keresendő.

A fentiekből – Marcel Duchamp piszoárja vagy biciklikereke, Krmann Dániel naplója – mintha az is következne, hogy az esztétikumnak nincs semmiféle sajátossága. Már hogyan lenne, nem lehet eléggé hangsúlyozni: *a kontextus*. Merthogy „a mű nem azonos a szövegével”. Nem bármi lehet *artefactum*.

S a régi magyaros itt kerül bajba. Merthogy: *melyik kontextus?* A Biblia szövege például költészet (fikció) vagy história?

Kitérőre kényszerülünk.

Az ókori retorikákban a *historia* egy szakszó, s a narráció három típusának egyikét jelenti, amely a *fabulával* és az *argumentummal* viszonylatba állítva alkot rendszert. A *historia res gesta* (16. századi magyarsággal): *lött dolog* az, ami megtörtént, az igaz történelem/történet. A *fabula* viszont *res ficta*: kitalált dolog, fikció. Az *argumentum ficta res, quae tamen fieri potuit*: olyan kitalált dolog, amely akár megtörténhetett volna. Az irodalom teoretikusai a középkoron át legalább a 18. századig ebben a fogalomrendszerben (is) gondolkodtak, ám nem egyformán. Sevillai Isidorus (570 k.–636), majd az ő nyomán Hugo de Sancto Victore (1097 k.–1141) és más középkori gondolkodók lényegében változatlan tartalommal közvetítették az értelmezést: az *argumentumot* valószerűnek írták le (aminek hitele van), a *fabulát* koholt beszédnek, a *historiát* a szemtanú hitelességével elmondott megtörtént dolognak. Ez a műfajelmélet mindig egy alapvető problémával küzdött (s küzd máig): meg kellett válaszolnia a „mi az igaz?” kérdését. A *historiába* nyilván elsősorban a történetírás alkotásai tartoztak (a középkori és részben a kora újkor felfogás szerint, éppen úgy, mint a posztmodern teoretikusainál, nem az annalesek, a feljegyzésszerűségek, hanem az olyan nagy prózai kompozíciók, mint például Bonfini műve); a *fabulát* a fikciós műfajok, a költészet, a komédia számára tartották fenn. Ez már az őspélda, Homérosz művei (historiák?) esetében sem volt problémátlan, de súlyos nehézségeket a teológiai szövegek értelmezése okozott. A fogalmak között – meddig *historia* és mettől *fabula* – a középkorban nem létezett olyan, koherens rendszert alkotó különbségtéves, amelyet általánosan elfogadtak volna. A Horatius *Epistoláiban* (I, 2) előforduló *fabula* szót a 12–13. században rendre megglosszazzák: „id est historia”. S ez talán nem véletlen. Noha a 19. század előtti gondolkozóknak e kérdésben nyilvánvaló módon a valóságreferencia volt a legfontosabb, a média szerepére is felfigyeltek.

A középkorban a Bibliát mint igaz történetet többnyire a históriák közé sorolták. De a 12. századi neoplatonikus teológiai gondolkozásmódra oly jellemző allegorikus értelmezésmód megzavarta ezt az egyszerű megközelítést, a humanisták pedig – nem kis mértékben a középkori allegorizáló metodikák hatására – már egyenesen kijelentik: a Biblia költészet, mert a költőkre jellemző eszközöket használ; a legfőbb költő maga Isten (Coluccio Salutati). Ebből érthető, hogy van olyan glossza, amely a Biblia történeteit fabulának minősíti. Itt nem részletezhetjük, de ez a felfogás nyilvánvalóan zavart okoz a história–fabula szembeállításban, a felsőbbrendű (a költészet bonyolult eszközei által kikristályosodó) igazság és közvetlen (betű szerinti, tényközpontú) igazság felel egymással. Az ókori eredetű história–fabula ellentétpár tehát megfeleltetődik a szöveg betű szerinti és allegorikus értelmezésének, így *egyugyanazon szöveg* lehet az olvasat függvényében história vagy fabula. A fabula–allegória kötődést tükrözi például a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik 15. századi, mitográfiai tartalmú kódexének címrészlete: *fabule cum allegoriis*. Ezt és a história–fabula dualitás minden egyéb problémáját a régebbi korok teoretikusai gyakorta érzékelték. Másképpen fogalmazva: a neoplatonikus Biblia-értelmezők felfogásában – a posztmodern felfogásnak pontosan megfelelően – háttérbe szorul a nyelv referenciális funkciója (Biblia = história), és előtérbe kerül az emotív, különösen a metanyelvi funkció (Biblia = merő költészet = igazság). Petrarca és Hayden White bizonyos nézetei egymáshoz nagyon közel állnak, hiszen Petrarca ezt jegyzi meg Boccaccio *Dekameronjának* tizedik részéről, Griselda történetéről: „ez vagy história, vagy fabula, úgy hívom, ahogy akarom”. A probléma nagyságát az jelzi leginkább, hogy (éppen a Biblia-értelmezések korlátok közé szorítására) a tridenti zsinat fontosnak tartotta definícióval megkülönböztetni a históriát és a fabulát. Körülbelül akkora sikerrel, mint amilyenel Hayden White bevezette a „modern esemény” fogalmát.

És ne feledjük: a legfikciósabb szövegnek is van valamilyen valóságreferenciája, s a leghistorikusabb, a leginkább az ún. valósághoz tapadó szövegben is szükségszerűen vannak fikciós elemek. Tulajdonképpen *minden szöveg argumentum*. Még akkor is, ha a kor, joggal, választani és minősíteni akar.

A mű jelentése, úgymond, a befogadóban konstituálódik, következképpen befogadóként más és más. Ez igaz, *de nem kell eltúlozni*: a szövegek döntő többsége a befogadók egy adott köre számára, ha nem is azonos, de nagyon hasonló jelentésű. Ha nem így volna, egy műről egy adott értelmezői körben nem lehetne konszenzus. A régi magyaros esetében viszont szükségszerűen meghasad a jelentés: a befogadó egyrészt a régi kontextus(oka)t rendeli a műhöz – gondolatmenetünk szempontjából tökéletesen indifferens, hogy ez esetleg téves, s a „régii” befogadóéval bizonyosan nem azonos –, másrészt a jelenbeli kontextust. Egyszerűen nem tehet mást: a múltat csak a saját jelenéből láthatja, miközben igyekszik kiigazodni a múlt összefüggéseiben. Köztudott, hogy nem foghat a macska egyszerre kint s bent egeret, végső soron a régi magyarosnak is egy, csak egy kontextusa van, legfeljebb abban a jelenből–múltból való szempontok kavarnak. Ám még ebben a kavarcos helyzetben is megteheti, hogy tudatosan próbálja érvényesíteni mind az egyik, mind a másik (harmadik, negyedik stb.) szempontrendszert. Létezik többszörös identitás, s az identitások (részben) választhatók.

Természetesen a lehetetlent kísérti, de hát ez a dolga.

Kivételes esetben, mint mondjuk Balassi, aki benne van a kánonban, hiszen mind a szerelmes, mind az istenes versek hagyománya a mába ér, sőt tovább folytatódik, a két kontextus jól-rosszul egymásra simítható. *A tipikus azonban az ellenkezője*, Janus Pannonius, Czobor Mihály, Gyöngyösi István esete az utókorral. Nem kellene a magyar emlékezetnek.

Mindebből az következik, hogy a régi magyaros csínján bánik az esztétikai ítéletekkel. Nézzünk néhány szokásos kijelentést. „X. az Y. században ünnepelt szerző volt, mára azonban teljesen elfelejtették. Tulajdonképpen nem is értjük, a maga korában miért kedvelték olyannyira.” Vagy a fordítottját: „S.-t kora nem értette meg, zseni volt, túl korán érkezett. Éhezve, elhagyatva halt meg, írásai csak évtizedek múlva jelentek meg nyomtatásban. Ma a bülbül szavú rózsák irányzatának talán legnagyobb alakját tiszteljük személyében, a v.-i egyetem felvette nevét.” Az ilyen típusú kijelentésekben nemcsak arról van szó, hogy a jelen kontextusa (ízlése, esztétikai és egyéb megfontolásai) alapján ítéli meg a múlt kontextusában született műveket, hiszen akkor egyszerűen azt lehetne mondani, hogy ma így gondoljuk, tegnap még másképp véltük. De ez a szemlélet nem (csak) ilyen, *ez ugyanis közvetlenül köti össze a múltat a jellel*. Nem lebegtet két vagy több, párhuzamosan létező és esetleg egymásnak homlokegyenest ellentmondó értékítéletet, hanem egyfajta és egy örök értékítéletet hoz. S így eljutunk oda, amit a Heideggert értelmező Bossart mond: „Mint hogy minden műalkotást eleve saját történeti világában kell értelmezni, a múlt művészete számunkra elveszett.”⁸ (Hacsak nem kompatibilis valamiért, akár félreértések sorozatából következően, a befogadó jelenével. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a zene avulása a szövegekénél összehasonlíthatatlanul lassabb, alapvetően más jellegű folyamat.) Ha a múlt művészetének elvesztésébe nem akarunk beletörődni, nemigen marad más lehetőségünk, mint a többszörös identitás.

Nem követném Hayden White közismert nézeteit, amelyek esetenként (szerintem) a relativizmus iskolapéldái. Mivel szerinte nincs a múltnak adekvát – igaz – elbeszélése, minden múltbéli esemény számos módon, számos szempontból, számos értékhierarchiába ágyazva interpretálható, s nincs olyan külső nézőpont, amelynek segítségével eldönthető lenne, hogy melyik narráció az igazabb.

Nem követném – *a teljes relativizmusig*. De a „számos módon, számos szempontból, számos értékhierarchiába ágyazva” attitűdöt, a vállaltan a jelenből és a múltból egyaránt néző, sokkal inkább leíró, mintsem értékelő interpretálást a régi magyar irodalom kutatója egyetlen túlélési lehetőségének tartom.

II.

A többszörös kontextus veti fel az alábbi – a teljesség igénye nélkül felvázolt – kérdéseket:

8 William H. BOSSART, *Heidegger's Theory of Art*, Journal of Aesthetics and Art Criticism, 27(1968), nr. 1, 64.

1) A szerző fogalmát esetenként a régi magyaros nagyon másképpen értelmezi, mint a későbbi korok irodalomtörténésze. Ki a szerzője például Telegdi Kata ún. „verses” leveleinek? Az írni nem tudó Telegdi Kata? Az íródeákja? Kettőjük öszvemunkálkodása?

2) Hogyan irodalmi élet a kéziratosság? Valahogy az, s valahogy hat, hiszen Balassi soha nyomtatásban korábban meg nem jelent versére a 18. században utal a jezsuita Faludi Ferenc, az RMKT 17. századi sorozatának nevezetes harmadik kötetében pedig alig akad olyan vers, amelyben ne lehetne Balassi-reminiscenciát találni. De nyilván nem azonos ez a szerkesztőségek, kiadóhivatalok, kávéházak világával. Idézzük a Horváth Jánost idéző József Attilát:

Ám ha úgy van, hogy „régén a művelt embernek illett olvasnia Bonfini, Pázmány Pétert, de azon senki sem ütközött meg, ha Balassa verseit, vagy a Zrinyiászt nem ismerte” – akkor Balassa versei nem sorolhatóak keletkezésük korába, hanem abba a korba tartoznak, amikor beléptek az irodalomba, s ismeretük a művelt közönség szempontjából szükségessé vált. Az a kérdés, költő és közönség hogyan kergetőznek, hogyan keresik és hogyan találják meg egymást [...]

– írja Horváth János versantológiája kapcsán. De mi az, hogy *belépni az irodalomba*? A 19. századtól a válasz evidens: részt venni az irodalmi közéletben, publikálni, a költőnek-írónak befogadókra, a befogadónak íróra-költőre találni. Igaz, amit Horváth János ír: a régiségben a műveltség fokmérője a latin vagy magyar nyelvű történeti-teológiai írások, továbbá a klasszikusok és a humanisták ismerete volt, semmiképpen sem a magyar nyelvű, többnyire csak kéziratban terjedő világi verseké. De hogy a költő és közönsége hogyan érte el egymást és mikor: *a kergetőzés koreográfiája* már sokkal bonyolultabb kérdés. Mint ahogy az is, hogyan és mennyire belépés az irodalomba a kéziratot irodalom.

3) A kéziratot irodalomnál is bonyolultabb a szóbeli irodalom. Már a szókapcsolat is – teljesen igaza van ebben Horváth Jánosnak – ellentmondásos: lehet valami egyszerre szóbeli és leírt? Az elnevezés logikája szerint csak vagy/vagy kapcsolat lehetséges. Ám a szóbeli hagyomány a jobb szó híján hagyományosan *irodalomnak* nevezett valami része. Az egyértelműen a magaskultúrába tartozó német Minnesang-költészet a lejegyzése előtt másfél évszázadig élt a szóbeliségben, a magyar (és tegyük hozzá: a sokkal fejlettebb horvát) petrarkizáló irodalom szonettellenessége csak a szájhagyományban kialakult formák rendkívüli erejével magyarázható, s Balassi „hatása” sem egyszerű kérdés: kényszerűen felmerül a közös nyelvből, az orális hagyományból mérítés, különben igen sok versíró hóna alá kellene odaképzelnünk Balassi verseskötetét, ami valószínűtlen.

4) Hogyan függ össze az életrajz és a mű? Ez a kérdés a 19. század utáni alkotók-nál is bonyolult, de hatványozottan az, amikor még nem találhatik fel a romantika élményköltészete. Éppen az új irodalomtörténet megírásának munkahelyi vitái közben vált számomra világossá, hogy az életrajz (kontextusvázolás) végtelen fontosságát még néhány kolléga sem érti: fertőzöttek egyrészt a szövegimmanens mintáktól, másrészt a költemény mint élménylira romantikus elképzelésétől. Még pontosabban: az életrajz,

ha kell egyáltalán, csak arra szolgál, hogy versekből kiolvasható életrajzot és az úgy-
mond valóságost egymásra lehessen illeszteni. S ha a kettő egyáltalán nem feleltethető
meg, kihasználva, hogy a régi szerzőkről sokszor csak hiányos ismeretekkel rendelke-
zünk, a filosz gondoskodik a megfeleltetésről: a hagyományos életrajz szerint Losonczy
Anna nem utazhatott el férjével Horvátországba (ezt semmilyen adat nem támasztja
alá), mert akkor nem találkozhatott volna Balassival Egerben.

5) Csak érintve a kérdést: Balassi, úgymond, már szövegverset írt, s nem – mint Boj-
tár fogalmaz – nótákat. Magától Horváth Jánostól ered az értékítélet: a korszerű, az a
szövegvers, a maradi, az az énekvers. Ám ez ilyenformán több mint megkérdőjelezhető,
*ha van vaskos tévhit, akkor ez az.*⁹

6) Hogyan, milyen csoportosításban tárgyaljuk a régi magyar irodalom szövegeit?
A 19. századtól a leggyakoribb a műfajonkénti csoportosítás: regényt a regénnyel, lírai
verset a lírai verssel lehet összehasonlítani. A régiségben szintén követhető ez a mód-
szer, ám nem mindig üdvözítő. És ennek nemcsak a műfajok viszonylagos kiforratlan-
sága vagy mássága az oka, hanem a kontextusteremtés kényszere. Ha érdekel minket,
hogy elődeink hogyan gondolkodtak például a szerelemről, a kódexek bejegyzéseitől
a leveleken, lírai verseken, verstördelékeken, prédikációkon át a históriás énekekig (és
még számos műfajt sorolhatnánk) kell kutakodni, az irodalomtörténész itt voltaképp
antropológiai munkát folytat, majd ebben a környezetben, a múlt jól-rosszul feltárt
kontextusában próbálkozhat immár szövegimmanens vizsgálatokkal.

7) Középkor–reneszánsz–barokk? Nem inkább *régiség*, ahogy a közvetlen utókor,
a 19. század is látta? Hiszen ez a mintegy 800 év minden vonatkozásában kevésbé tér
el egymástól, mint a rákövetkező századok. De akkor hogyan használjuk e fogalom-
háromságot? Használjuk-e egyáltalán? A válaszom, meggyőződéssel: *igen*, a narratíva
során még a rendkívül problémás „barokk”-ról sem mondhatunk le. De arról sem, hogy
a terminus problematikusságát jelezzük, továbbá, hogy a „középkor”, szemben a másik
kettővel, semmiképpen sem elsődlegesen stíluskategória. Örülök, hogy a korszakszer-
kesztő (Madas Edit), amennyire ezt érzékelti tudom, szintén így gondolja.

8) Talán a legfontosabb: a kontinuitás. Legalábbis a *Czobor Mihály–Gyöngyö-
si–Zrínyi–Arany János* vonalon igen jól kitapinthatóan. De hogyan rajzolhatók meg a
létező, ámde kevésbé evidens kontinuitások? Balassi–József Attila? Mert hogy megraj-
zolandók, az bizonyos.

9) A nem magyar nyelvű magyar irodalom – fából vaskarika. A kérdés legeggy-
szerűbb elintézése: a *magyar* előzménye, úgymond, a *magyarországi*, tehát ebben az
esetben magyar irodalom magyarországi irodalmat kell érteni, amely ily módon
szinte bármilyen nyelvű lehet. Ez tipikus 19. századi álláspont, amikor is „a nemze-
ti egység mindenekfelett” szempontja győzedelmeskedik, s mind a nyelvet, mind az
irodalmat egy evolúció részeként képzelik el, egyfajta nemesedésként. Az akadémiai
irodalomtörténet bevezető fejezete okosan és részletesen tárgyalja a kérdést.¹⁰ Igaz,

9 Erről részletesen: KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphión*, Bp., Balassi, 2014, 246–258.

10 „A 18. század végéig a »magyar« irodalom nehezen választható külön a »magyarországi«-tól.
A burzsoá nemzetek létrejötte előtt a rendi, politikai, állami, egyházi keretek többnyire fontosabbak és

amit ír, de féligazság. Ugyanis tagadhatatlanul *a mennyiség – és nem más – vált át minőségbe*, amikor például már elég magyar nyelvű szöveggel rendelkezünk, megjelenik szóhasználatunkban a magyarországi német irodalom stb. Berzsenyi is a soknemzetiségű Magyarországon, a Habsburg Birodalomban élt, akkor, amikor például Pest polgárságának döntő része németül beszélt, ám ez időben már véletlenül sem soroljuk a nem magyar nyelvű műveket a magyar irodalomba. Ám Robert Volkmann vagy Volkmann Róbert (ahogy tetszik) a 19. század második felében is lehet magyar zeneszerző, *a zene megengedi, a nyelv nem*. A nyelv kegyetlenül erős kötődés. Éppen ezért a birodalmi tudat átjátszása a nemzetibe (és fordítva), *a nemzetállamokban gondolkodás a nem nemzetállamok korában, továbbá a nemzetállamok megszűnése után*: enyhén szólva nem problémamentes. Persze nemzettudat vagy identitásvágy mindig volt. De mi is az pontosan? Hogyan változik az időben? Nem kellene – még Klaniczay kiváló írásai után is¹¹ – megpróbálkozni a Hungarus-tudat, Pannonius-tudat egzaktabb, finomabb, részletesebb definíciójával?

A *Soproni virágének*, tudjuk, az egyik *legkorábbi magyar nyelvű világi vers*. Nehéz lenne vitatni, hogy e magyar nyelvű sorok lejegyzője, Johann Gugelweit, akárcsak Sopron polgársága, német anyanyelvű volt. De, *esetenként*, magyarul írt. Ad absurdum: a *Soproni virágének* a magyarországi német irodalom magyar nyelvű alkotása. Lényegében *ez pontosan ugyanaz a gondolatmenet*, mint a német szerző magyar művének, más esetekben az akármilyen nyelvű szerző nem magyar nyelvű művének magyarrá konvertálása. Abszolút indokolható. Csak soha ne feledjük: a minősítésben *mennyiségi érv*ek döntenek.

A régi magyaros irodalomtörténészek a legapróbb filológiai kérdésnél is a többszörös kontextust kell szem előtt tartania. Például ha Balassi román nótajelzéséről értekeznek, felül kell bírálnia a kritikai kiadás jegyzetét, amely szerint: „a román népének Balassi vagy Hunyadi Nagy Páltól, kedves emberétől, vagy már az erdélyi évek alatt hallotta”.¹² Mert a 20. és a 21. századból nézve nyilvánvaló: *ha román, akkor erdélyi*. Közben Takáts Sándor 16. századi adatai és az általam ismert 17. század eleji levéltári

---

elsődlegesebbek voltak, mint az etnikaiak és nyelvek. A régi Magyarország soknemzetiségű állam volt, s irodalmának művelésében a magyar mellett több más nép is tevékenyen és eredményesen vett részt. S mivel a rendi, politikai, állami keretek nem elkülönítették, hanem inkább szoros egységbe fogták a különböző nemzetiségeket, sőt az egyes egyházak is csak részben fejeztek ki nemzetiségi különbségeket, létezik egy magyarországi irodalom, mely közös produktuma a régi Magyarországon élt népeknek, közös elődje, kulturális öröksége az egykori állam területén kisarjadó nemzeti irodalmaknak. Egy ilyen magyarországi irodalom létét különösen alátámasztotta az a tény, hogy a latin révén közös nyelve is volt, melyen bár különböző nemzetiségű írók írtak, az e nyelven született alkotások mégis ugyanazt a magyar állami, rendi, hungarus tudatot képviselték. Sőt nemcsak a hazai nemzetiségek, de egyes külföldről ideköltöző írók is szervesen beleillessztek latin nyelvű munkásságukkal e magyarországi irodalom kereteibe. De az anyanyelvűség sem jelent minden esetben nemzeti elkülönülést, hiszen az anyanyelven író literátorok is sokszor több nyelven dolgoztak. A polgári nemzeti mozgalmak kialakulásáig, vagyis a barokk kor végéig ezért a magyar irodalomnak a többi magyarországi egykorú irodalommal való ilyenfajta összefonódottságára, kölcsönhatására s azok eredményeire állandóan rá kell mutatnunk.” *A magyar irodalom története, i. m., I, 6–7.*

11 Vö. pl. KLANICZAY Tibor, *Hungaria és Pannonia a reneszánsz-korban*, ItK, 91–92(1987–1988), 1–19.

12 Balassi Bálint összes művei, I, kiad. ECKHARDT Sándor, Bp., Akadémiai, 1951, 190.

források (magánlevelezések) bizonyítják: a királyi Magyarországon a főúri udvarokban rendszeresen léptek fel román zenészek, román nyelvű dalokkal. A német nótajelzésnél nincs jegyzet: a filológus észre sem veszi, hogy a mából (és csak abból) magyarázza a múltat, és azt hagyja magyarázat nélkül, ami számára *ma* evidens (a német: nagy nyelv, nagy kultúra, azaz mindenütt ismert).

Érdeemes megfogadni Genette javaslatát,¹³ s a műalkotásokkal kapcsolatban nem (nem elsősorban) ontológiai kérdéseket tenni fel, hanem funkcionálisakat. Mi célt szolgál, *hogyan működik* a szöveg (mind immanensen, mind kontextusában)?

III.

A szöveg viszonyainak egy része a mindenféle¹⁴ szövegek¹⁵ sokrétű kapcsolata, az, amit Mihail Bahtyin „dialogizmus/dialogicitás” fogalmából kiindulva Julia Kristeva nyomán évtizedek óta intertextualitásnak, szövegköziségnek szokás nevezni. Az én értelmezésemben (tudom, hogy nem ez az általános) az intertextualitás a szerző–mű–befogadó hármasság (a Szentháromság) *bármelyik elemének* lehet jellemzője: a szerzői intenció törekedhet létrehozására, maga a mű tartalmazhat mindenféle más munkákat, utalásokat, allúziókat, jelölt vagy jelöletlen idézeteket; a befogadóban a jelentés a mű első intertextusában,¹⁶ illetve a művön belüli szövegköziség-halmazban jöhet létre.

Az intertextualitás fogalmát mintha csak a régi magyar irodalom kutatójának találták volna ki: a 15–17. századi írásbeliség *az idézetek, a reminiscenciák poétikáját, a LEGO-technikát*¹⁷ alkalmazza,¹⁸ esetenként centóban fogalmaz. Jól alkalmazhatók itt a

13 ANGYALOSI, i. m.

14 Tehát szöveg „alatti” és „fölötti” egyaránt.

15 Helytelen lenne itt *irodalmi* szöveget írni, mint sokan teszik. Az intertextualitás zajgásában egy szöveg hol játékba hozatik, hol nem, hol bekerül az ún. irodalomba, hol nem. Az idézetek poétikája érdeklődik a WC-költészet vagy a köztéri feliratok iránt is. Tehát, mondanám, a nagyon tág Kristeva–Barthes-féle értelmezés az enyém, de nem mondom, mert a „szerzőhalál”, az „interszubbjektivitást” felváltó „intertextualitás” teóriájáig már nem tudom követni e jeles gondolkodókat. Pedig a sokdimenziós szövegtér elképzelés, az, hogy a szöveg más szövegekből, azok feldolgozásából és átalakításából létrejövő kultúraszövedék – zene egy régi magyaros fülnek.

16 „[...] intertextualitás az a jelenség, amelyben az olvasó egy mű és az azt megelőző vagy követő más művek között fennálló összefüggéseket észleli. Ezen más művek alkotják az *első intertextusát*.” Michael RIFFATERRE, *Az intertextus nyoma = Olvasás-elméletek*, szerk. DOBOS István, Debrecen, 2001, 323. (Kiemelés tőlem – K. P.)

17 Szigeti Csaba terminusa.

18 A szövegközöttség funkcionálisában azonban valószínűleg alapvető különbség van a posztmodern és a premodern szerzők intenciója között. Esterházy Péter arról beszél – vö. Marianna D. BIRNBAUM, *Esterházy-kalauz*, Bp., Magvető, 1991 –, hogy ő mintegy „népdalként” szeretné felhasználni mások szövegeit, éppen hogy nem megidézve a szövegek kulturális hátterét, alkotóját, míg a „régiek” ezt ellenkezőleg gondolták; pl. Janus Pannonius humanista műveltségű befogadókra számított, akik felismerik és méltányolják az idézeteket, utalásokat, allúziókat. *Az egyik esetben játékos eszköz, a másikban kulturális háló.*

Gérard Genette-féle transztextualitás jelenségsztályai.¹⁹ A fordítás és az eredeti kora újkori viszonya – az, hogy a fordítás az eredeti művel azonos értékűnek tekintetik, továbbá hogy az átdolgozásba nem zavarunk be holmi copyrightok – az intertextualitás további elemzési-értelmezési lehetőségét teremti meg.

Zsilka Tibor lényegében konszenzust közvetítve (és erős leegyszerűsítéssel) írja:

A posztmodern szöveget már nem SZÖVEG–VALÓSÁG viszonylatában szükséges megközelíteni, hanem a SZÖVEG–SZÖVEG viszony válik elsődlegessé vagy legalábbis arra terelődik a hangsúly. Sőt, olyannyira, hogy a struktúra is dekonstruálódik, felbomlik stabil léte [...] Lejár az újatmondás kora, az innovációra helyezett túlzott és fokozott igény; helyébe a variálás lép [...] A variálást ma már szövegalkotó tényezőnek kell tekintenünk.²⁰

Zsilka szóhasználatán belül maradva, számos példát lehetne hozni rá, hogy a régi magyar szövegek egy része pontosan ilyen: posztmodern szöveg (is). Másképp és talán pontosabban fogalmazva:²¹ egyes posztmodern értelmező-elemző módszerek, teóriák nemcsak hogy alkalmazhatók a régi magyar irodalom szövegeire, de *jobban alkalmazhatók*, mint a modernitás korának szövegeire.

A romantikától uralkodó poétikák, idézem Kulcsár Szabó Ernőt, „a művészi innováció és eredetiség normatívája szerint határozták meg az esztétikai értéket s lényegében lebecsülték az irodalom tipikus diszkurzusát megszólaltató alkotókat. A modernség lezárultával ez a felfogás kifejezetten ellentétébe látszik fordulni.”²² És így folytatja: „Itt voltaképpen annak vagyunk a tanúi, hogy a művészi innováció szerzőséghez kötött elve – mint az újkori irodalmiság egyik alapvető ismérve – miként iktatódhat ki a világtér olyan új (vagy lehetséges) irodalmi rendszeréből, amelyik nem a szubjektumot, hanem az irodalmi diszkurzust tekinti a műalkotás elsődleges létrehozójának”²³ – a szöveg a modernitás *utáni* irodalomról szól, de igaz ez a modernitás *előttire* is, kétségtelen az irodalmi diskurzus felértékelése (a régi magyar irodalomban legtípusosabb példája a hitvitázó irodalom).

Diskurzusokba szóródott szövegekből alakult ki az, amit ma irodalomnak, az „igazi irodalom”-nak (Bojtár) nevezünk, hogy a 20. század utolsó harmadától ismét diskurzusokba szóródjék. A régiségben élményirodalom helyett (jobbádán) intertextuális szövegek voltak, és élményirodalom helyett ma (jobbádán) intertextuális szövegek íródnak.

Az irodalom fogalma egy darabig szűkült, mostanság éppen tágul. Meglehet, lesz még Czobor Mihály középiskolai tananyag. Persze, bestseller nem.

19 Vö. Gérard GENETTE, *Palimpsestes*, Paris, Seuil, 1982; egy részlete magyarul: Uő, *Transztextualitás*, ford. BURJÁN MÓNika, Helikon, 1996, 82–90.

20 ZSILKA Tibor, *A dekonstruált (szöveg)struktúra = Szemiotikai szövegtan, 2, A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Második rész)*, szerk. PETŐFI S. János, BÉKÉSI Imre, Szeged, JGYTF, 1991, 64.

21 A posztmodern szöveg elég nehezen definiálható, ennél sokkal világosabb, hogy mi a posztmodern elmélet-eljárás.

22 KULCSÁR SZABÓ Ernő, *Történetiség. Megértés. Irodalom*, Bp., Universitas, 1995, 79.

23 Uo., 80.

Az általam elképzelt régi magyar irodalomtörténet egy többdimenziós koordináta-rendszerben, többszörös kontextusokban kellene hogy létrejött.

Millman Perry és Albert Lord a délszláv orális struktúrák leírásakor a pár ezer évvel korábbi Homérosz-művek értelmezéséhez nyújtott kulcsot. A 20. és 21. század irodalomtörténeti és -elméleti fogalmai is nyithatják a régiség (néhány) zárát. Csak hát ezen az ajtón még számos (ósvi, poros, régi, de) remekül záró lakat akad...

Kontextus, többszörös identitás, intertextualitás, és sohasem (csak) szövegimmanens vizsgálatok: a régi magyar irodalom interpretálásának – szerintem – kulcsszavai.

TÓTH ZSOMBOR

Kéziratos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság

Módszertani megfontolások

Bevezető

A történeti antropológia az 1980-as évekbeli biztató kezdetek után nehézkesen és nagy kihagyásokkal épült be a történetiséggel foglalkozó magyar tudományos diskurzusokba és kutatói praxisba. A régi magyar irodalom kutatása sem képez kivételt, a meghatározó jelentőségű műhelyekben és iskolákban ugyanis nem merült fel valós igény e diszciplína elsajátítására vagy módszertani újításainak alkalmazására.¹ Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy az antropológiai terepmunka² analógiáján keresztül rávilágítson arra, hogy az antropológiai tudás mint a kulturális másság megértésére tett kísérlet miként alkalmazható a régi magyar irodalom kutatásában. Első lépésben a nyomtatott és kéziratos nyilvánosságok irodalomtörténeti következményeit tekintem át, különös tekintettel a kora újkori emlékirat-irodalom korpuszára, majd egy individuális íráshasználati habitusvizsgálat tanulságait reflektálom, végül pedig módszertani tézisekben összegzem a történeti antropológia módszertanának felhasználási lehetőségeit.

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a REFO500 magyarországi projekt-koordinátora. A tanulmány a Bolyai János Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

1 Saját kísérleteim e témakörben: TÓTH Zsombor, *A történelmem terhe: Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006; Uő, *From the Cradle to the Grave: Representations of Confessional Identity in Mihály Cserei's Writings (1667–1647). A Case Study in Historical Anthropology*, *Colloquia*, 15(2008), 44–71; Uő, *Hiányzó paradigmák?: Módszertani megjegyzések a kontextualizáció kérdéséhez a régi magyar irodalomban*, *Korunk*, (19)2008, 38–50; Uő, *Pecchius Crasalpinus csodálatos szabadulásának története: Írásantropológiai megjegyzések Cserei Mihály íráshasználatához = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum, 2010, 29–50; Uő, *A szerző neve...(t): Manu propria szignatúra vs. szerzőség egy familiáris viszony textuális dimenzióiban = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban: Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28.*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2012, 397–408; Uő, *Cserei hallgat...: A kora újkori prédikáció befogadásának hermeneutikai és történeti antropológiai kérdései*, *Studia Litteraria*, 52(2013), (A kora újkori prózai kegyességi műfajok rendszere és elmélete, szerk. IMRE Mihály), 166–188.

2 A terepmunka és a könyvtári vagy levéltári kutatás mint antropológiai vizsgálódás módszertani különbségeiről és átfedéseiről lásd: George STOCKING, *The Ethnographer's Magic: Fieldwork in British Anthropology from Tylor to Malinowski* = G. S., *The Ethnographer's Magic and Other Essays in the History of Anthropology*, Wisconsin, University Press, 1992, 14–15; *Constructing the Field: Ethnographic Fieldwork in the Contemporary World*, ed. Vered AMIT, London–New York, Routledge, 2000; *Locating the Field: Space, Place and Context in Anthropology*, eds. Simon COLEMAN, Peter COLLINS, Oxford–New York, Berg, 2006; *Ethnographic Practice in the Present*, eds. Marit MELHUUS, J. P. MITCHELL, Helena WULFF, New York–Oxford, Berghahn Books, 2010.

I. Az antropológia tanulságai

A saját hagyomány elfogulatlan és teljes megértése lehetetlen. A történeti távolság következtében kulturális másságot mutató szöveg-hagyomány értelmezése komplex történeti antropológiai feladat, melyet egy poétikatörténeti módszertan csupán részlegesen teljesít, hiszen együttesen hat az 1) értelmező mint bennszülött antropológus³ sajátos elfogultsága és a 2) tanulmányozott szövegkorpusz kulturális kontextusainak speciális ellenállása. A kívülálló, azaz irodalomtörténeti-értelmezői tárgyilagosságot szüntelenül kisiklatja a csalóka beavatottság, a helyi tudás⁴ látszólagos birtoklásának tévHITE. A tudományos magyarázat az elfogulatlan kívülálló értelmezői pozícióját igényli, ám az irodalomtörténész, még ha nem is tudatosítja, menthetetlenül benne áll az éppen tanulmányozott (szöveg)hagyományban, s legalább annyira aktív és elfogult alakítója annak, mint tárgyilagossá kívülálló szemlélője. Mindezt még nehezíti a módszertani dilemma: leküzdeni a kulturális másságból kifejlődő szövegenállást, vagy éppen ellenkezőleg, fenntartani és a folytonosan generált értelmezések kontextusában újraértékelni a létrejövő töredezett, részleges tudást? A kora újkori irodalom magyar és latin szövegkorpusza mögött egy sajátos íráshasználati kultúra érvényesül, melynek vizsgálata túlmutat a hagyományos irodalomtörténet-írás kompetenciáin. Az irodalomtörténeti megközelítést olyan történeti antropológiai vizsgálatnak kell kiegészítenie, amelynek módszertana arra fókuszál, hogy egy olyan antropológiai tudást alakítson ki, amely tanulmányozhatóvá, sőt használhatóvá teszi a kulturális idegenség tapasztalatát. E módszertan azt szolgálja, hogy az irodalomtörténeti elemzésnek ellenálló kora újkori szövegek meghatározó kulturális kontextusait vagy „elsődleges kontextusait” megfelelőképpen, a szövegértést megvilágosító módon használja és aplikálja. Az antropológiai tudás módszertani szempontból nem más, mint az idegenséggel, a kulturális mássággal való szembesülés egyszerre empirikus és elméleti tapasztalata, illetve az erre tett fordítási, átviteli (*translation and transfer*) kísérlet az értelmező kultúrája felé.⁵

3 A bennszülött antropológus pozíciójának módszertani relevanciájához lásd: Donald A. MESSERSCHMIDT, *Anthropologist at Home in North America: Methods and Issues in the Study of One's Own Society*, New York, Cambridge University Press, 1981; *Observers Observed: Essays on Ethnographic Fieldwork*, ed. George STOCKING, Madison, University of Wisconsin Press, 1983; Kirin NARAYAN, *How native is a "Native" Anthropologist*, *American Anthropologist*, 95(1993), 671–686; *Anthropologists in the Field: Cases in Participant Observation*, eds. Lynne HUME, Jane MULCOCK, New York, Columbia University Press, 2004; *Engaged Observer: Anthropology, Advocacy and Activism*, eds. Victoria SANFORD, Asale ANGEL-AJANI, New Jersey–London, Rutgers University Press, 2008; Marta KEMPNY, *Rethinking Native Anthropology: Migration and Auto-Ethnography in the Post-Accession Europe*, *International Review of Social Research*, 2(2012), 39–52.

4 A *local knowledge*, azaz *lokális tudás* a geertzianus antropológia kulcsterminusa. Az amerikai antropológus a *local knowledge* fogalom megvilágítására egy olyan tanulmánnyal vállalkozott, amely három esettanulmányt (Jáva, Bali, Marokkó) összesít, és ebből bontja ki téziséit – amint arra a tanulmány címe is utal – a bennszülötti nézőpontból. Clifford GEERTZ, *From the Native's Point of View* = C. G., *Local Knowledge: Further Essays in Interpretive Anthropology*, New York, Basic Books, 1983, 55–70.

5 TÓTH, *Hiányzó paradigmák?*, i. m., 41.

A „rég magyar irodalomként” definiált szövegtörzpusz kutatójának tudatosítania kell azt, hogy az egyes textusok értelmezése, főként kontextuális értelmezése nemcsak szövegértést, hanem kultúraértelmezést is jelent, ráadásul egy időben távol álló, minden ismerős vonása ellenére másságot mutató, egyszerre saját, de mégis idegen kultúráét. Ez is egyfajta, kéziratós és nyomtatott textusok szövetéből építkező, kulturálisan idegen terep, melyen az irodalomtörténésznek történeti antropológiát kell művelnie, ha a vizsgált szövegek ellenállását nem megszüntetni, hanem értelmezni akarja. Következésképp az irodalomtörténeti magyarázat történeti antropológiai kritikára és kiegészítésekre szorul.

II. A régi magyar „hibrid”

A régi magyar irodalom kutatása mint irodalomtörténeti diszciplína részlegesen és eklektikusan ötvözi két különálló tudományág, a tágan értelmezett irodalomtudomány és történettudomány módszertanát. Az erős filológiai-textológiai hagyomány, illetve a töretlenül érvényesülő forráskiadó tevékenység mint a legfontosabb tudományos és módszertani művelet paradox módon a régi magyar irodalom kutatását némiképp elidegeníti az irodalomelmélet számos invenciójától. Ugyanis a régi magyar irodalom kutatói által alkalmasnak ítélt befogadó-, szöveg- és szerzőfelfogás, avagy funkció nem mindig egyeztethető össze például a posztstrukturalista irodalomtudomány elméleti és fogalmi eszköztárával. A szerző történeti személyként definiálása, a szövegek abszolút referenciális olvasata, a műfaj, a korszakok és a kánon alakzatainak állandó tételezése, akárcsak létük evidenciaként kezelése tisztán irodalomelméleti nézőpontból erőteljesen vitatható.

A történelemtudomány perspektívájában, különösen ennek elmélete és módszertana felől is hasonló képpel szembesülünk. A régi magyar irodalom kutatója eleve nem (vagy csak nagyon ritkán) számol egy sor olyan forrással, amelyek a történettudomány számára kitüntetett jelentőségűek. Következésképp a *kontextualizáció* kimerül néhány összefoglaló kortörténeti összegzés vagy néhány konkrét esemény történeti méltatásának használatában, ritkán és részlegesen hagyatkozik a történettudomány segédtudományaira és ezek speciális módszertanaira. Tehát diszciplináris szempontból tekintve az, amit a régi magyar irodalom kutatója művel, nagyon sokszor úgy hat, mint egy *hibrid*, egyfajta átmenetiségében megrekedt és ezzel küszködő diszciplináris *androgün*, amely történetírásnak még nem elég jó, kortárs irodalomelméleti szempontból pedig már meghaladott.

II. 1. Benniszülött „ferencjósában”

A diakrón nézet olyan történeti távolságot jelöl, amely kulturális másságot, tehát kulturális idegenséget is sugall. Az érvényben lévő irodalomtörténeti paradigma által előírt történeti magyarázat a kulturális másság értelmezésére teljességgel alkalmatlan, néha nem is érzékeli azt. Módszertanából hiányoznak azok a speciális technikák és

eljárások, amelyek ezt lehetővé tennék. Ezt ellensúlyozhatná a történeti antropológiai megközelítés és módszertan valamilyen fokú alkalmazása. Hogyan tudunk megérteni egy kora újkori embert vagy ennek szövegeit négyszáz év távlatából, egy másik, azaz idegen kultúrából közelítve, miközben csak órá valamilyen módon vonatkozó, esetleg tőle származó, gyakran kétes hitelű szöveges utalásokat vagy ego-dokumentumokat tudunk megvizsgálni? Miért lenne lehetséges a megértés? Szinkrón dimenzióban éppígy a látható, hallható, rendszeresen és többször megfigyelhető, sőt tanulmányozható bennszülött megértése okoz komoly gondot az antropológusnak. A kulturális másság megértésének eredménye, az antropológiai tudás szükségszerűen részleges tudást eredményez, melyet az *antropológusi tekintély* legalább annyira szavatol, mint a néha évekig elhúzódó terepmunka. Mit tud módszertanilag ehhez képest jobban a régi magyar irodalom kutatója a kulturális másság, az idegenség megértésére vonatkozóan? Nagy valószínűséggel semmit. Marad viszont a kérdés: miért nincs nyoma az ezzel a problémával való szembesülésnek vagy ezek megoldási kísérleteinek?

Feltételezhetően az történt, hogy az irodalomtörténet-írás a kora újkori, főként kéziratok forrásokkal szembesülve nem ismerte fel ezek szövegellenállása vagy értelmezhetetlensége mögött a kulturális másságot. Akárhányszor ezzel került szembe, mindig önkényesen felülírta, megszüntette vagy homogenizálta az idegenség jegyeit magán viselő szövegtörzset. Tekintsünk egy releváns példát.

Ferenczi Zoltán irodalomtörténész és könyvtáros adta közre Cserei Mihálynak az 1690-es években készített saját kezű kalendáriumi feljegyzéseit. Mivel a kalendáriumiak, bennük a kéziratok feljegyzésekkel, fennmaradtak, Ferenczi szövegkiadása összevethető az eredeti forrással. Kisebb hibának számít az, hogy Ferenczi átírása néha pontatlan. Például Csereinek az 1690-es, júniusi árvízről referáló feljegyzésében az *asztagokat asszonyoknak* olvassa.⁶ A helyes olvasat tehát így hangzik: „Olyan árvizek voltak házakat, asztagokat, esztana juhokat és embereket vittenek el.” Ennél lényegesebb beavatkozás, hogy Ferenczi egyes hosszabb részleteket önkényesen elhagyott a kalendáriumi feljegyzésekből, s csupán az eseményekre vonatkozó szövegrészleteket közölte. A szöveg szerves részét képező imádságok, raritások, versek,⁷ latin bölcsességek, praktikus tanácsok és gyógymódok közzétételétől eltekintett. Ez az eljárás kétszeresen is vitatható. Egyrészt Cserei sokszínű feljegyzéseit sivár beszámolóvá szürkíti, önkényesen felülírva ezt. Másrészt az ily módon közölt esemény-beszámoló, illetve a versek korpusza is csupán egy szimulákrum, amelyet így értékes, az értelmezést befolyásoló kontextusoktól fosztott meg a közreadó. Ferenczi nem szolgáltat érdembeli magyarázatot e sajátos „szöveggondozásra”, a versek elhagyásáról egyszerűen hallgat, a csonkolt szövegtörzset pedig így magyarázza: „E közlésekben a latin idézetek legnagyobb része, valamint a betegségek gyógyítására vonatkozó receptek el vannak, *mint feleslegesek hagyva*, melyek nagy részben ott is csak laptöltelékül állanak; mert Cserei-

6 FERENCZI Zoltán, *Cserei Mihály följegyzései*, Történelmi Tár, 16(1893), 147.

7 Újabb erőszakos beavatkozással a verseket kiemelte a változatos tartalmú bejegyzések szövetéből, és külön közölte ezeket. Így egy mesterségesen dekontextualizált korpuszt hozott létre, amely semmiképp nem tükrözi Cserei szerzői és másolói intencióit. FERENCZI Zoltán, *Cserei Mihály néhány ismeretlen verse 1690-98-ból*, ItK, 1(1891), 437-455.

nek általában szokása volt egy ujjnyi tért is üresen nem hagyni, minden helyet teleírt a maga apró, tömött írásával.”⁸

Ferenczi érvelése nyilván nem egyéni invenció, hanem a bevett irodalomtörténeti eljárás hű követése. Ám pontosan ezáltal válik beszédes illusztrációvá, mert egy olyan irodalomtörténeti és textológiai gyakorlatot exponál, amely figyelmen kívül hagyja a kiadandó forrás medialitásának különleges jelentőségét (*kevert* vagy *heterogén médium*), hiszen mégiscsak egy *nyomtatott* kalendárium üres lapjaira felvitt *kézírtos* feljegyzésanyag közléséről van szó. A közölt szöveg tartalmi sajátosságai felől nézve is vitatható az eljárás, mivel a rögzített események jobb megértését szolgálták volna a kihagyott részletek, amelyek a feljegyző Cserei mentális világához biztosíthatnak volna hozzáférést. A cselekvő történeti szereplőt, illetve motivációit jobban megértjük, ha rálátásunk nyílik mentális világának összetevőire, félelmeire, vágyaira, hiedelmeire, lelkiismeretére, vallásosságára stb. Úgy tűnik, Ferenczi egy olyan irodalomtörténeti gyakorlat képviselője és művelője volt, amely nem érzékelte a „*felesleges*” szövegek kulturális másságát, nem számolt azzal, hogy a kora újkori szöveget és kulturális kontextusait át kell vinni a kiadó jelenébe, le kell fordítani ennek kultúrájára. Ehelyett inkább elhagyott belőle, felülírta mediális és tartalmi sajátosságait, vagy éppenséggel félreértette azokat.

Ez az irodalomtörténeti praxis hajlamos volt a forrásokat saját igényeihez alakítani, így a szövegkiadások nemcsak elérhetetlen kéziratokat tettek hozzáférhetővé, hanem a diszciplína módszertani vagy elméleti korlátait is jótékonyan elfedték. Ennek fényében számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy ez a megörökölt közreadói hagyomány a kora újkori irodalom történetét és szövegállományait olyan újratereztet, mesterséges tradícióvá alakította, amelyet néha kritikátlanul igazítottak hozzá az értelmezői és szövegkiadói jelen horizontjának igényeihez és tudományos lehetőségeihez. Mondhatnánk, a régi magyar irodalom kutatása saját képmására (transz)formálta a régi magyar irodalom publikált szövegkorpuszát. Ez az újratereztetés elsősorban abban az egységesítő, sőt uniformizáló felfogásban érhető tetten, amely gyakran felszámolta a kora újkori írás- és olvasáskultúra habituális és szembeötlő mediális különbségeit. Így aztán az irodalomtörténet-írás egy sokszínű, dinamikusan változó, összetett íráshasználat panoráma-mozgóképe helyett egy kimerevített pillanatfelvételt készített, amely azt örökítette meg, hogy a kora újkori írástudók többnyire úgy olvastak és írtak, mint más korszakok íráshasználói.⁹ Az egyéni írás- és olvasásaktusok kulturális másságra utaló sajátosságainak¹⁰ megszüntetése, amint láthattuk, a szövegellenállás radikális leküzdését eredményezte, ezáltal pedig leírhatóvá, elbeszélhetővé tette a korszakalakzatba

8 FERENCZI, Cserei Mihály *följegyzései*, i. m., 146. (Kiemelés tőlem – T. Zs.)

9 Erre hívja fel a figyelmet Robert Darnton is: „Nothing could be more misleading in an attempt to recapture the experience of reading in the past than the assumption that people have always read the way we do today.” Robert DARNTON, *Readers Respond to Rousseau: The Fabrication of Romantic Sensitivity* = R. D., *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, New York, Vintage Books, 1984, 216.

10 Darnton tanácsa szerint: „For a history or anthropology of reading would force us to confront the otherness in alien mentalities.” *Uo.*, 217.

szervezett írásbeliséget – igaz, olyan sémák (kronologikus, progresszív és teleologikus nézőpont) alapján, amelyek korántsem a kulturális másság megértését szolgálták, hanem pontosan annak kiküszöbölését.

Meggyőződésem, hogy az idegenség és kulturális másság irodalomtörténeti megszüntetésének legalább két változatát kell megkülönböztetnünk. Az egyik a szövegekre vonatkozik (uniformizálás), a másik a szövegprodukciónak ellátó írástudókra-íráshasználókra, főként ezek anakronisztikus megjelenítésére. Ugyanis az irodalomtörténet e téren olyan tudományos imaginációra hagyatkozik, amely legalább 19. századi szerzői szerepeket kényszerít a kora újkori szövegeket produkáló írástudókra, s olyan írói, sőt szépírói szerepeket oszt rájuk, amelyek történetileg aligha igazolhatók.

II.1. 2. Nyomtatott nyilvánosság vs. kéziratos nyilvánosság

A nyomtatott nyilvánosság (*print publicity*) és a kéziratos nyilvánosság (*scribal publicity*) definiálása és érdembeli elkülönítése a kora újkori íráshasználattal medialitásának egyik kulcskérdése. Ez a vizsgálat létrehozta saját, több aldiszciplínát magában foglaló, összetett elméleti és módszertani paradigmáját, s ennek a nemzetközi kutatás számos eredményét beépítette a kora újkori íráshasználattal tanulmányozásába. Noha az utóbbi évtizedekben az írás- és olvasástörténet, az alfabetizáció-történet és az írásantropológia valamilyen mértékben betagozódott a magyar tudományos diskurzusba is, ez csupán töredéke annak az impozáns nemzetközi¹¹ kutatási hagyománynak, amely a szövegek szociológiájától¹² a könyv antropológiájáig¹³ jutott el az elmúlt harminc év során. Az írás-használatok egyéni és közösségi habitusainak megértése, illetve az olvasás szövegszintű és anyagi dimenzióinak ütköztetése olyan vizsgálatok fókuszába kerültek, amelyeknek, kevés kivételtől eltekintve, sajnálatos módon nem volt számottevő magyar recepciója.¹⁴

11 Néhány releváns tételmelek ki csupán: Lucien FEBVRE, Henri-Jean MARTIN, *L'Apparition du livre*, Paris, Albin Michel, 1958; Marcel COHEN, *Le grande invention de l'écriture et son évolution*, Paris, Imprimerie Nationale et Librairie Klincksieck, 1958; Roger CHARTIER, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*, Princeton, University Press, 1987; *Histoire de l'édition française*, I–III, ed. Roger CHARTIER, Henri-Jean MARTIN, Paris, Fayard-Cercle de la Librairie, 1990; Roger CHARTIER, *L'ordre des livres: lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence, Alinea, 1992; *Écritures ordinaires*, ed. Daniel FABRE, Paris, Centre George Pompidou, 1993; *A History of Reading in the West*, eds. Roger CHARTIER, Guglielmo CAVALLO, Amherst, University of Massachusetts Press, 1999; Kevin SHARPE, *Reading Revolutions: the Politics of Reading in Early Modern England*, Yale, University Press, 2000; *Les Trois révolutions du livre: Acte de colloque du Lyon/Villeurbanne (1998)*, ed. Frédéric BARBIER, Genève, Droz, 2001; David MCKITTERICK, *Print, Manuscript and the Search for Order, 1450–1830*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003; Marcel COHEN, Jérôme PEIGNOT, *Histoire et art de l'écriture*, Paris, Robert Laffont, 2005; Elisabeth EISENSTEIN, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005; Ruth AHNERT, *The Rise of Prison Literature in the Sixteenth Century*, Cambridge, University Press, 2013; végül az Annales 2001-es tematikus száma: *Pratiques d'écriture*, Annales, 56(2001).

12 D. F. MCKENZIE, *Bibliography and the Sociology of Texts (The Panizzi Lectures; 1985)*, London, British Library, 1986.

13 Jason Scott WARREN, *Reading Graffiti in the Early Modern Book*, Huntington Library Quarterly, 73(2010), 363–381.

14 *The Textuality and Materiality of Reading in Early Modern England*, eds. Jennifer RICHARDS, Fred SCHURINK, Oakland, University of California Press, 2010.

A két fő médium, tehát a nyomtatott és a kéziratos szöveg, illetve ezek nyilvánosságmodelljeinek megkülönböztetése azért fontos, mert az irodalom működéséhez – amennyiben ezalatt szövegek olvasását és ennek következtében újabb szövegek produkcióját értjük – akár irodalomtörténeti szempontból is érvényes kereteket és támpontokat adhat. Annál is inkább, mivel a magyar irodalomtörténet-írás még nem tárgyalta elmélyülten a két médium és az általuk feltételezett nyilvánosságok egymáshoz való komplex viszonyát. Még mindig tartja magát az a vitatható meggyőződés, amely hajlamos a nyomtatott szöveget és a nyomtatott nyilvánosságot (túl)értékelni a kéziratossághoz képest. Ebben a megközelítésben a *nyomtatott nyilvánosság* az irodalmi nyilvánosság megtestesítője, továbbá a korszakértés is erre a tudásra épül, az irodalomtörténet-írás ez alapján hozta létre a ma is érvényben lévő korszakalakzatokat, vagy konstruált utólagosan irodalmi programokat. Továbbá a recepció- és a kapcsolattörténet kutatói is elsősorban nyomtatott szövegek és ezek kiadásai alapján rekonstruálnak meghatározó szellemi áramlatokat, illetve kulturális-irodalmi hatásokat. Nem beszélve arról, hogy egy-egy kora újkori íráshasználót kizárólag a nyomtatott publikáció bizonyított ténye és eredménye, a nyomtatott szöveg avat „szerzővé”, hiszen csak a legnagyobbak, például Balassi Bálint esetében látjuk azt, hogy kiadatlan szövegeiket számon tartja a kutatás, s hogy ezek kéziratos hagyományozódását is gondosan rekonstruálni igyekeznek.¹⁵

Érthető módon a nyomtatott szövegek könnyebben vizsgálhatók, hiszen nagyobb arányban maradtak fenn, így az általuk képviselt nyilvánosság is lényegesen jobban vizsgálható, mint a kéziratoské. Robert Darnton már 1982-ben közzétett egy olyan modellt, amely egy ún. kommunikációs hálózatban (*communications circuit*) írta le a nyomtatott szöveg útját, és ebből vélte kiolvasni a nyomtatott nyilvánosság létrejöttét. Darnton az *olvasó* szerepét hangsúlyozta, aki egyrészt a szöveg megírása előtt és után is befolyásol(hat)ta a szerzőt, másrészt pedig a szerzőtől kiinduló, a kiadót, szálítót, könyvárust betagozó kommunikációs hálózat beteljesítője volt. Az is figyelemre méltó, ahogy Darnton világosan rámutatott: minden szerző ugyanakkor olvasó is, hiszen a szövegprodukción bármilyen változatát mindig az előzetesen elolvasott szövegek befolyásolják.¹⁶ Mindazonáltal Darnton modellje – amely csekély módosítással a magyar viszonyokra is átvihető –, a nyomtatott könyv, a publikáció statisztikai tényét valójában átlényegíti a társadalmi nyilvánosságban végbemenő, ennek homlokterében lezajló eseménnyé, pontosabban folyamattá, amely szöveghasználókat, olvasókat, sőt vásárlókat érint meg és befolyásol.

A kéziratos szöveg nem ezt a nyilvános figyelmet kapja meg, és nem ebbe a nyilvánosságban helyezhető el. Ráadásul a kéziratosság más mediális lehetőségeket biztosít a szövegek számára, hiszen a kéziratos „közzététel” nemcsak kisebb példányszámot jelent, hanem alapvetően más logikát követ, amikor sajátos egyéni és közösségi használatokban terjed. Ez azonban nem jelentheti azt, hogy a kizárólag kéziratos változatban

15 Balassi *Maga kezével írt könyve* érdembeli illusztrációja ennek a tézisnek. A kéziratos és nyomtatott hagyomány tárgyalása Balassi költészetében valóságos aldiszciplínája a Balassi-kutatásnak, erről érdemben legutóbb lásd: KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint: Magyar Amphiön*, Bp., Balassi, 2014, 162–236

16 Robert DARNTON, *What is the History of Books?*, Daedalus, 111(1982), 67.

fennmaradt szövegek a kora újkori irodalom másodvonalába tartoznának, s hogy szerzőik kevésbé lennének fontosak, mint a nyomtatásban publikáló írástudók. A kéziratos és nyomtatott médiumok és az általuk létrehozott (irodalmi) nyilvánosságok elkülönülése, egymáshoz való viszonya egy jellegzetesen kora újkorban jelentkező probléma, amit a régi magyar irodalom kutatása érdemben nem vizsgált.

Az alábbiakban azt próbálom illusztrálni, hogy bizonyos szövegtípusok szükség-szerűen kéziratos médiumokként működhettek, így aztán speciális szöveghasználati habitusok kapcsolódtak hozzájuk. Ezzel együtt képesek voltak az „irodalmi” nyilvánosság sajátos formáinak fenntartására, olvasóközönséget teremtettek maguk köré, szerzőik számára pedig auktori státust tudtak biztosítani a nyomtatás mediális és technikai hozzájárulása nélkül is.

II. 1. 2. 1. A kéziratos nyilvánosság néhány kora újkori szövegtípusa

Bethlen Miklós *Élete leírása magától*, akárcsak az összes többi kora újkori magyar nyelvű emlékiratunk, csupán a 19. században jelent meg nyomtatásban, azt megelőzően egy tágan értelmezett főúri, családi kéziratos használatban létezett. Vagyis 1708 és 1710 közötti megírását követően a kézirat bekerült a családi használat privát körforgásába, kialakított magának egy sajátos kéziratos nyilvánosságot, amelyen belül többnyire bizonyára a családtagok döntötték el, hogy kik olvashatják, másolhatják a szöveget, és csupán 140 év után került át a nyomtatott nyilvánosságba. Ennek a kéziratos családi nyilvánosságnak a nyomát örökölte meg Szalay László, aki a *Columba Noé* ama példányát is közölte, amelyben a kancellár unokája, Bethlen István utasítja a kézirat olvasóit, hogy Fredericus Gotfridus Veronensis neve alatt Bethlen Miklóst értsék.¹⁷ Szalay a szövegkiadást kísérő előszóban számolt be arról, hogy a *Columba Noé* példányára 1718. április 1-jén, Nagyenyeden írta rá az unoka, Bethlen István ezeket a pontosításokat. Íme, láthatóvá válik, hogy a kézirat a családi kéziratos személyes szférájába zárva olyan íráshasználati funkciókat látott el, amelyek nem indokolták a médiumváltást, azaz a nyomtatott kiadást. A kézirat kizárólag egy, a családi (vagy a családtagok által kialakított) magán-szféra és ezek kiválasztott olvasóinak igényeit látta el.

Egy másik kéziratos szövegtípus azt illusztrálja, hogy bizonyos adott szövegek a kora újkori intézmények sajátos kéziratos kultúrájában terjedtek és hatottak, amely kifejezetten elkerülte a nyomtatott nyilvánosságot. A *Projectum de reformatione abusuum Transylvanicorum* (1725) Cserei Mihály sok, kéziratban maradt munkájának egyike. Másolatok útján terjedt, sőt 1740-ben a kolozsvári református kollégium diákja, Szőnyi Sámuel, patrónusának, Wass Dánielnek ajánlva le is fordította magyarra: *Tervezet Erdély Közállapota reformálásáról. Szőnyi Sámuel fordítása. 1740. Elhárítás, az Erdélyi ország gonosz cselekedeteknek meg ujjitatasrol. Mellyetis Deákból Magyarra fordított a' colosvári Reformatum Collegiomban, Szőnyi Sámuel MDCCXL. esztendőben.*¹⁸

17 Vö. Gróf Bethlen Miklós *Önéletírása*, kiad. SZALAY László, Pest, 1858 (Magyar Történelmi Emlékek, 6).

18 A kéziratot a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárában, a református fondban őrzik, jelzete: Ms. R. 1144–1147 (Colligatum), 1r–45v.

A szétszóródott Cserei-levéltár általam vizsgált töredékeiben sehol nem fordul elő önálló kéziratként, azonban elgondolkodtató módon az Apor családi levéltárban, Apor Péter írásai között fennmaradt egy autográf példánya.¹⁹ Valószínűleg a kolozsvári református kollégiumban is ez vagy ennek másolatai cirkuláltak,²⁰ ugyanis Szőnyi Sámuel egy egész kolligátummal ajándékozta meg patrónusát, Wass Danielt, hiszen előbb lemásolta a latin szöveget (*Projectum de reformatione abusuum [...]*), majd hozzámásolta a magyar fordítást. A kézirat csak a 20. században adták ki, amikor az Apor családi levéltárban fennmaradt példányt Szádeczky (Kardoss) Lajos az Apor-életmű részeként közölte.²¹

A nyomtatott publikáció lehetőségét eleve kizárja az a szövegtípus, amely tartalmi sajátosságai miatt a nyomtatott nyilvánosságban már reprezentált szerzőt és műveit kompromittálná, ezért kéziratban marad, lappang, s a szakma nagyon nagy késéssel vagy egyáltalán nem fedezi fel. Szathmári Pap Mihály 1794 körül keletkezett apokrif-evangélium-fordítása²² ezt példázza. A polihisztor hírében álló kálvinista teológiai-professzor és nemzetközi tudós életművének változatos témájú magyar és latin publikációi ismertek, már életében megjelentek nyomtatásban, de ez a fordítás, érthető módon, soha nem kerülhetett nyomdába az ő szerzősége alatt. Noha ez az apokrif evangélium a nyugat-európai kutatás előtt ismert, több kiadást és fordítást megért szöveg, a magyar orientalisztika és arabisztika számára Szathmári fordítása ismeretlen maradt mindezülig.

A „kényszerű” kéziratosság egy másik esete az, amikor egyetlen írói hagyatékon belül vagy ebből kikerülve, önálló kéziratként maradt fenn egy szöveg, mert lehetetlen volt megjelentetni a szerző sajátos élethelyzetéből adódóan. A konstantinápolyi politikai emigrációban Komáromi János Jeremias Drexel *Gymnasium Patientiae* című művét fordította le magyarra a következő címmel: *Békességes Tűrésnek Oskolája, Mellyet Édes hazáján kívül való boldogtalankodásában Deákból magyarra fordított KOMÁROMI János, Magyarországi s Erdélyi bujdosó Fejedelem Secretariussa, s édes Hazája Martyrja*.²³ Az emigrációban szerényen élő, majd Nikomédiába áthelyezett Komáromi nem gondolhatott nyomtatott kiadásra, noha a fennmaradt, általam vizsgált példány egy letisztázott, akár nyomtatásra

19 *Projectum de reformatione Abusuum Transylvanicorum, 1725*, Kolozs Megyei Állami Levéltár, Kolozsvár, Apor családi levéltár, 317/21, 1r–21r.

20 David Hall hasonlóképpen a Harvard College sajátos közösségi kéziratok íráshasználatát (scribal culture) tárta fel, amelynek során szövegtípusokat (pl. gúnyirat) sikerült elkülöníteni, amelyeket egy bizonyos zárt közösség sajátos szövegproduktív eljárásai hoztak létre, és tartottak fenn egy zárt körű belső forgalomban és kéziratok nyilvánosságban. David HALL, *Scribal Publication in Seventeenth-Century New England*, American Antiquarian Society, 115(2006), 35.

21 Báró Apor Péter verses művei és levelei (1676–1752), szerk., kiad. SZÁDECZKY Lajos, Bp., MTA, 1903, 643–717.

22 *Tsetsemőségnek evangyelioma, avagy elrejtett könyv A' MEGTARTONAK TSETSEMŐSÉGÉRŐL Kéz Irasbol ki-nyomtatott és Deák nyelvre fordított SIKE HENRICH által*. Az autográf kéziratot Erdélyben találtam meg, kiadásra való előkészítése folyamatban van. A magyar fordítás forrása: Henry SIKE, *Evangelium infantiae*, Utrecht, 1697.

23 Az autográf kéziratot Erdélyben találtam meg, kiadásra való előkészítése folyamatban van. A címlapon a következő áll: *Békességes Tűrésnek Oskolája, Mellyet Édes hazáján kívül való boldogtalankodásában Deákból magyarra fordított KOMÁROMI János, Magyarországi s Erdélyi bujdosó Fejedelem Secretariussa, s édes Hazája Martyrja. Constantinápolyban 1699 esztendőben*.

előkészített változatnak is tekinthető. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a katolikus szerző aszketikus életvezetési tanácsait az emigráció túlélési kézikönyvévé²⁴ alakító Komáromi olvastatta a bujdosótársaival, vagy felolvasott nekik a fordításából. Akár le is másolhatták, ily módon is használhatták a szöveget. Így a médiumváltás helyett egy különleges közösségi szöveghasználat tehetette minden emigráns számára elérhetővé a könyvet. Újfént igazolódik a nézet, miszerint a kéziratos szöveg nyomtatás nélkül is kialakította azt a használati módot, amely olyanfajta hozzáférést biztosított a szöveghez, amelyet elsősorban a nyomtatott médiumoknak tulajdonítunk.²⁵

Végül a legizgalmasabb példa, amikor egy kézirat a különféle kéziratos nyilvánosságokból úgy kerül át a nyomtatott nyilvánosságba, hogy egy jelentős nyomtatott szöveg meghatározó forrásaként funkcionál. Cserei Mihály 1709 és 1712 között megírt *Erdély Históriájára* utalok, amely Jókai Mór *Erdély aranykora* című regényének legfontosabb forrása.²⁶ Jókai olyannyira követte Cserei kéziratát, hogy még a hibákat is átvette belőle, így Cserei hatására például 1666-ra tette Zrínyi halálát.²⁷ Fontos hangsúlyozni, hogy Jókai regényének első megjelenése 1851; a Pesti Napló közölte le részletekben 1851. szeptember 16. és november 26. között, miközben Cserei *Históriájának* első szövegkiadására Kazinczy Gábor jóvoltából 1852-ben került sor. Tehát Jókai egyik legtöbb kiadást megért, legismertebb és legnagyobb hatású történelmi regénye egy, nyomtatásban még meg nem jelent, *kéziratos* forrás alapján készült.²⁸ Ez azzal magyarázható, hogy Cserei *Históriája* a kéziratos nyilvánosságban is elérte azt, hogy legtekintélyesebb és legismertebb történelmi forrásává lépjen elő a regényben elbeszélni szándékozott korszaknak. Az előbbi példákkal ellentétben, amikor azt láthattuk, hogy a kéziratosságban „megrekedt” szövegek lappanganak vagy elvesznek, Cserei műve a nyomtatott nyilvánosság előnyeit és kanonizációs lehetőségét megszegyenítő nyilvánosságot tudott teremteni

24 Komáromi Drexel-fordításának értelmezéshez lásd: TÓTH Zsombor, *Extra Hungariam non est? – Komáromi János törökországi tapasztalatai = Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. Ács Pál, Bp., Balassi, 2012, 505–523; ill. angolul: Uő, *The Homiletics of Political Discourse – Martyrology as a (Re) Invented Tradition in the Paradigm of Early Modern Hungarian Calvinism = Whose Love of Which Country?: Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, eds. Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden–Boston, Brill, 2010, 545–568.

25 Az a hipotézis ad inspirációt, amelyet R. Várkonyi Ágnes Mikessel és leveleinek használatával kapcsolatosan fogalmazott meg. R. VÁRKONYI Ágnes, *Az ismeretlen Mikes = R. V. Á., Pelikán a fiaival*, Bp., Liget Műhely Alapítvány, 2013, 167–187.

26 A kritikai kiadás jegyzeteiben olvasható: „Jókai regényének legfőbb, alapvető forrása Cserei Mihály *Históriája* volt. Jókai talán Emich Gusztávtól – mind az ő regényének, mind Cserei krónikájának kiadójától (Újabb Nemzeti Könyvtár sorozat) – kapta meg a kéziratot.” JÓKAI Mór, *Erdély aranykora (1851)*, kiad. OLVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1962 (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 3), 310. A regény szövegének Cserei *Históriájával* való, fejezetről fejezetre történő összevetéséhez lásd *uo.*, 310–339.

27 Jókai regényének első fejezete a következő címet viseli: „Egy vadászlat 1666-ban.” Csereinél ezt olvashatjuk: „1666] De csakhamar kimutatá Isten, hogy nincs ő felségének kedvéből s akaratából a német császár elleni insurrectio, hanem a magyar nemzetet a sok nemzetes gonoszságért ostorozni akarja, mert ugyanazon esztendőben Zrínyi Miklós véletlenül meghala.” NAGYAJTAI CSEREI Mihály *Históriája*, a szerző eredeti kéziratából KAZINCZY Gábor által, Első kiadás, Pest, 1852 (Újabb Nemzeti Könyvtár), 30.

28 A kézirat ma is megtekinthető: CSEREI MIHÁLY *HISTÓRIÁJA 1698-1714*, MTA Kézirattár, K. 100 (régijelzete: 2 156. - Disművek 263.) Jókai vagy ezt használta, vagy ezt másoltatta le.

egy kéziratok korpusz számára. Cserei rendkívül népszerű szövege a kéziratok használati mód ellenére Jókai regényének köszönhetően a nyomtatott nyilvánosságban ért el jelentős pozícionáltságot, s ezt az 1852-es Kazinczy Gábor-féle kiadás tovább erősítette.

E példák felől szemlélve a kora újkori írástudó társadalmat, jogosan tehető fel a kérdés: mit jelent a kora újkori publikáció? A statisztikai tényen túl esemény, folyamat, esetleg nyilvánosságteremtő politikai performansz lenne? Mennyire helytálló a publikációt, a szerző „születését” egyenlővé tenni vagy lezárni azzal, ahogy a nyomtatott verziót a társadalmi nyilvánosság elé bocsátják? Van-e kéziratok publikáció?²⁹ Amennyiben igen, mi különbözteti meg az „egyszerű” másolattól? Szerző-e az, aki szövegét minden ellenőrzés nélkül kortárs és eljövendő olvasókra bízta, illetve csupán olvasók-e, akik olvassák, másolják, és gyakran felülírják ezeket a kéziratok szövegeket? Hogyan hozható egyensúlyba a kora újkori szerző- és olvasószerep felfogása, sőt gyakorlata a jelen irodalomelméleti szemléletével? Irodalmi intézmények hiányában hogyan szerveződött a kora újkori magyar irodalmi nyilvánosság? Létezett-e ez, vagy csupán egy áttekinthetetlen könyvpiac, melybe betódultak kéziratok szövegek is, nemcsak forgalmazás és kereskedés céljából, hanem bizonyos nyilvánosságszegmensek lefoglalása végett? Jelen tanulmány nyilván nem válaszolhatja meg végérvényesen ezeket a kérdéseket, legfeljebb elővezeti és valamilyen mértékben reflektálja őket.

A nyomtatott és kéziratok nyilvánosság elhatárolása, továbbá azoknak a korpuszoknak a kijelölése és elkülönítése, amelyek a kéziratosságban és a nyomtatott nyilvánosságban kerültek befogadásra és használatra, messzemenő következményekkel járhat. A legfontosabb módszertani tanulság, hogy forráskritikai elvként alkalmazható bizonyos, vitatható módon műfajba és kánonba szervezett szövegkorpuszok és -típusok esetében. A következőkben az „emlékirat-irodalom” gyűjtőnévvel illetett, utólagosan létrehozott szövegállomány néhány problémás vonatkozását vizsgálom meg.

II. 1. 2. 2. Emlék? Irat? Irodalom?

A kora újkori *emlékirat-irodalom*ként megjelölt magyar nyelvű korpusznak tudomásom szerint egyetlen szövege sincs, amely a kora újkori nyomtatott nyilvánosságban bejárhatta volna azt a nyomtatott szövegekre jellemző sajátos kommunikációs hálózatot, amely az olvasáson túl a recepciót és az irodalomtörténeti kanonizációt is lehetővé tette volna.³⁰ Elkerülhetetlen a kérdés: létezett-e az én-elbeszélésnek kora újkori szöveg-hagyománya? A kéziratok nyilvánosság alapvetően eltérő medialitása miként tehetné lehetővé a spontán terjedést, befogadást és asszimilációt, nem utolsósorban pedig a kanonizációt? Tekintsük példaként a vizsgálati szövegállományunk egyik meghatározó típusát, a „napló-irodalom”-nak nevezett korpuszt (diárium, regesztrum, feljegyzések stb.). Meg kell állapítanunk, hogy ez a csoportosítás nem kora újkori képződmény, hanem egyrészt 18. század végi gyűjtések, tehát szövegromlásnak kitett kéz-

29 A kéziratok publikáció kérdésének tárgyalásához lásd: Harold Love, *The Culture and Commerce of Texts = Scribal Publication in Seventeenth-Century England*, Amherst, University of Massachusetts Press, 1998.

30 DARNTON, *i. m.*, 67.

iratos másolatok halmaza, másrészt pedig a 19–20. századi kiadások rendezték ezeket egyetlen korpuszba. Következésképp mindaddig, amíg nincs tudomásunk a kora újkorban nyomtatásban megjelent magyar nyelvű naplóról, nehezen argumentálható a napló „műfájának” kora újkori léte, azaz irodalmi szövegtípuskénti szereplése és hatása. A kéziratos nyilvánosság a kora újkori naplókat sok más ego-dokumentummal együtt bezárta a személyes, családi, esetleg rokonsági privát szféra terébe, így aligha közelíthette meg az irodalomtörténeti szempontból említésre méltó, a nyomtatott nyilvánosságon alapuló recepció határfokát, sőt imitációs vagy imitálandó mátrixként sem járulhatott hozzá a „műfaj” általános műveléséhez.³¹ Így tehát nehezen beszélhetünk a kora újkori naplóirodalom kánonjáról, bár tudjuk, hogy sokan vezettek naplót, ezeket megőrizték, másolták és olvasták, de nem rekonstruálható sem az olvasóközönség, sem a szerzői csoport, amely a naplóirodalmat például az egykorú prédikációirodalomhoz hasonló módon működtette volna. Ebben a sajátos kontextusban bír kiemelt jelentőséggel a *medium* és *medialitás* összes vonatkozása, a nyomtatott és kéziratos nyilvánosság, mint két alapvetően eltérő mediális folyamat, illetve befogadási és kanonizációs lehetőség.

A kora újkori magyar nyelvű emlékirat-irodalomra (bármit is jelentsen ez) fókuszálva fontos megállapítani, hogy a „korpusz” egykorú kiadásairól nem beszélhetünk, még csak olyan egyértelmű szándékot sem figyelhetünk meg, amely az *ultima manus* elvét valamilyen módon reflektálná, avagy a nyomtatott nyilvánosság számára való előkészítésre utalna. E változatos szöveghalmazt, kiegészítve emlékiratnak nem tekinthető más ego-dokumentumokkal és történeti forrásokkal, legelőször Benkő József vizionálta, és próbálta egyetlen korpuszba rendezni, amiről az 1780-as évektől kezdett jelzéseket adni.³² Aranka Györggyel való intenzív levelezéséből látható, hogy Benkő az 1780-as évektől folyamatosan gyűjtötte és másolta, illetve másoltatta az ismert vagy kevésbé ismert kora újkori történeti kútfőket. Az *Erdélyi Históriás Szekrény* forráskiadási terv teljes korpusza az 1790-es évekre alakul ki. Benkőnek több, 1790 márciusában kelt, Arankához intézett levele örökölte meg ennek előkészítését és szerkesztői elveit. Az *Erdélyi Históriás Szekrény* tartalmi és koncepcionális véglegesítését megelőzte az a

31 Az erdélyi nemesség a tágan felfogott család – a familiáris szolgák is ide értendők – belső nyilvánosságában őrizte ezeket a szövegeket. Így történhetett, hogy Cserei Mihály Teleki Mihály familiárisaként, ennek udvarában Kemény János „maga kezével írt historiáját” látta és olvasta. CSEREI, *i. m.*, 4. Bethlen Miklós emlékiratának a családon és rokonságon belüli recepciójához és kéziratos használatához lásd: TÓTH, *A koronatanú...*, *i. m.*, 11–21.

32 Benkő József levelezésében egyértelmű nyoma maradt annak, hogy Aranka Györgyön kívül már az 1780-as években Pataki Sámuel (1765–1824), és Szathmári Pap Mihállyal (1737–1812) is levelet váltott ez ügyben. Nemcsak tanácsokat kért, vagy beszámolt a forrásfeltáró-másoló munkáiról, hanem forrásokat is kért kölcsön. Pataki Sámuelről kapta meg Bánfi György és Vizaknai Beretzk György naplóit. BENKŐ József *Levelezése*, kiad. SZABÓ György, TARNAI Andor, bev. SZABÓ György, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988 (Magyarországi Tudósok Levelezése, 1), 351. Benkő József életéhez és tudományos munkásságához: GR. MIKÓ Imre, *Benkő József élete és munkái*, Pest, 1868; BENKŐ Ferenc, *Benkő József biographiája*, Kolozsvár, 1822; BENKŐ Samu, *Sorsformáló értelem*, Bukarest, Kriterion, 1971. Forráskiadási erőfeszítéseiről legutóbb: S. SÁRDI Margit, *Napló-könyv: Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*, Máriabesnyő, Attraktor, 2014, 67.

Jelentés, amely a magyar nyelvű kéziratok történeti kútforrásokat tekintette át, és szervezte kánonba.³³ Az 1791-ben véglegesített *JELENTÉS az Erdélyi Históriaja Íróinak magyar nyelven található Kézírásaikról* rendkívüli fontosságú dokumentum, hiszen ez a kora újkori magyar emlékirat-irodalomnak az első tudományos igénnyel, egy lehetséges nyomtatott tudományos nyilvánosság felől strukturált, szerzőközpontú és tartalmi szempontok alapján megalkotott kánoni áttekintése. Benkő gyűjteménye tíz opusból álló, kéziratba letisztázott, tárgyi jegyzetekkel is ellátott, kiadásra valamilyen szinten előkészített másolati példányból állt, amely Mikó Ferenc, Enyedi Pál, Laskai János, Kemény János, Szalárdi János, Enyedi István, Bethlen Miklós, Cserei Mihály és Rozsnyai Dávid műveit tartalmazta. Ezt egy újabb kötet egészítette ki, amely a kisebb terjedelmű naplókát foglalta magába, összesen tizennégyet.

A történész Benkő, a *historia litteraria* praxisa alapján végzett el *irodalomtörténeti* munkát. Következésképp ő a kora újkori emlékirat-irodalom szövegekörpuszának és kánonjának legelső megteremtője. Az ily módon elképzelt, felgyűjtött és kánonba szervezett szövegegyüttes beépült az *Erdélyi História*s Szekrény sikertelen forráskiadási kísérletébe. A megjelentetni szándékolt teljes korpuszról 1796-ban Aranka adott áttekintést *Az Erdélyi Kéz-Írásban lévő Történet Íróknak újabb és bővebb lajstroma*.³⁴ Benkő említése vagy méltatása nélkül röviden utal rá, hogy az 1791-es verzióhoz képest ezúttal egy általa „megjobbított” és „megszaporított” változatot tesz közzé.³⁵ Valóban magyar és latin nyelvű forrásokot közöl ez a lista, amely Kászonszék eredetéről szóló magyar nyelvű dokumentumokkal indul, és Bethlen Miklós életének summás elbeszélésével zárja a sort.³⁶

A továbbiakban az 1791-es *Jelentés* irodalomtörténetileg is releváns vonatkozásait vizsgálom meg, amelyek gondolatmenetem szempontjaival érintkeznek. Mindenekelőtt ne tévesszük szem elől, hogy Benkő nem volt irodalomtörténész, és nem is a kora újkori

33 Benkő 1791. márc. 2-án kelt levelében 27 kéziratban maradt erdélyi történeti munkáról számol be Arankának. BENKŐ, *Levelezése, i. m.*, 301–305. Márc. 7-ei levelében újabb adatokkal egészíti ki beszámolóját, ill. ennek függelékéhez illeszti annak a jelentésnek a fragmentumát, amely a magyar nyelvű, kéziratban maradt történeti-elbeszélő irodalom, azaz a kora újkori magyar nyelvű emlékirat-irodalom első kánoni igénnyel készült összefoglalását adja a következő címmel: *JELENTÉS az Erdélyi Históriaja Íróinak magyar nyelven található Kézírásaikról. uo.*, 306–310. A levelezés függelékében viszont a teljes szöveg olvasható; *uo.*, 402–416; Bruz Lajos 1853-as kiadása alapján: *Benkő József tudósítása az Erdély Históriaja Íróinak magyar nyelven található kézírásaikról*, kiad. Bruz Lajos, Új Magyar Múzeum, 3(1853), 217–245. Hivatkozásaimban a történeti források kutatása iránt érdeklődő Bruz Lajos 1853-as közlését használom. Dédnagyapját Mátyásnak hívták, s testvére, a híres orvos, Bruz László Benkővel is levelezett, pontosan ilyen kérdésekben. A Benkő-levelezésben egy Brúz László által 1782. okt. 5-ben keltezett levél olvasható. BENKŐ, *Levelezése, i. m.*, 171.

34 Noha Aranka György kéziratkiadó társaságot is alapít, a Benkő által rendelkezésére bocsátott kéziratok köteteket, bár bemutatja mint publikálható korpuszt, mégsem jelenteti meg. 1796-ban Szebenben jelenik meg *A Magyar Nyelvművelő Társaság Munkáinak első darabja*. A kiadvány IX. fejezete Benkő listájának bővített változata: ARANKA György, *Az Erdélyi Kéz-Írásban lévő Történet Íróknak újabb és bővebb lajstroma = A Magyar Nyelvművelő Társaság Munkáinak első darabja*, nyomt. Hochmeister Márton, Szeben, 1796, 178–204.

35 *Uo.*, 190.

36 *Uo.*, 191 és 204.

irodalmat kutatta, illetve végképp nem a kora újkori élettörténeti én-elbeszélés, vagyis az emlékirat-irodalom genezise foglalkoztatta, hanem Erdély történetéhez gyűjtögette össze azokat a *kútfőket*, azaz elbeszélő forrásokat, amelyek kéziratban maradtak fenn,³⁷ mivel, „minthogy magunk halandók vagyunk és az efféle kézírások eltévelyendők s veszendők”.³⁸ Noha Benkő a nemzeti múlt nagyelbeszélésének történetírói feladata felől végezte el a forrásgyűjtést, a válogatást és korpuszalkotást azáltal, hogy gyűjteménye tovább hagyományozódott és részleteiben meg is jelent, mindmáig érvényes és az irodalomtörténet-írás által is követett kánonképzetet teremtett meg. Az irodalomtörténet nem érzett késztetést arra, hogy a Benkő által kialakított kánoni rendet és nézetet átszervezze, esetleg kritikai reflexiók után felülírja. Anélkül, hogy Benkő érdemeit elvitatnánk, fontos rámutatni azokra a hiányosságokra és ellentmondásokra is, amelyeket a szakmai kollektív emlékezet kritikátlanul átvett és továbbörökített.

Benkő textológiai vállalásai magukon viselik kora gyarlóságait, ez azonban nem lehet mentség arra, hogy őnála is határozottan működik az egyneműsítés szándéka vagy a nem osztályozható szövegek válogatása, elhagyása a korpuszból. Gyűjteményéhez nem sikerült mindig autográf kéziratokból másolatot készíteni,³⁹ gyakran emendálta a szövegeket, néha nem a saját, hanem egy kívülálló személy másolatára hagyatkozott,⁴⁰ s ami a legfontosabb: autográfok hiányában ma már nem mérhető le beavatkozásának mértéke. Ritkább az az eset – I. Apafi Mihály naplójának példájára utalok⁴¹ –,

37 „De minthogy némely dicséretes hazafiak Erdély históriáját született nyelvünkön is írogatták; mások pedig szintén formába nyomott históriát nem készítettek is; de ugyancsak a haza állapotját világosító írásokat és jegyzéseket hagytak magok után, légyen szabad közlülök az előttem ismeretesebbeket elészámlálnom, kézírásaikat megneveznem, és ezek aránt a közjóra intézett szándékomat, némely kérelmeimmel együtt, kijelentenem.” BENKŐ, *Tudósítás... i. m.*, 218.

38 *Uo.*

39 Pl. Enyedi Pál *Erdély romlása* című narratív beszámolójának eredetijét nem találta meg. Erről így ír Benkő: „honnan és mikor kezdett ez az historia kiterjedni, hol találtathatnék föl az eredet írás (originalis vagy autographum) és hol lehet legigazabban leírva; semmiképp ki nem tanulhattam.” *Uo.*, 221.

40 Kemény János Históriaja esetében jár így el. Saját bevallása szerint: „Ez [a *História*] is nálam jó időtől fogva készen vagyon sajtó alá, nem magam keze által, megvallom: de egy mind születésére mind tudományára nézve olyan férjfiú által, a ki régen ezelőt tökéletesen általírta a fejedelemnek abból a tulajdon kézírásából, a mely mai napon egy igaz vérénél, méltóságos bár. M. Gy. Monostori *Kemény Sámuel* consilliarius úr ó nagyságánál [...] tartatik.” *Uo.*, 225.

41 I. Apafi Mihály latin című (*Vehiculum Vitae*), de magyar nyelven vezetett naplóját Benkő József lemásolta, és előkészítette kiadásra. Mivel a nyomtatott kiadás elmaradt, az egész gyűjtemény Nagyenyedre került, ahol 1823. okt. 30-án Jakab György lemásolta, majd 1860. jún. 26-án az Erdélyi Múzeum Gyűjteményének adományozta. Ezeket az adatokat Jakab György a maga kezével írta rá a másolat legutolsó lapjára. A másolat a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában maradt fenn, ma is megtekinthető, jelzete: Ms. 558. E fontos forrás kiadására Tóth Ernő vállalkozott, de szerencsére nem ezt a másolati példányt használta, hanem a Teleki Tékában fennmaradt eredetit. Amikor viszont összevetette az eredetit a Benkőtől lemásolt Jakab György-féle variánssal, a következőt állapította meg: „E példány jól olvasható szállkás írással, de nagyon hibásan van másolva.” *I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632-1694-es évekről*, kiad. Tóth Ernő, Erdélyi Múzeum, 19(1900), 83. Aligha kétséges, hogy nem Benkőt terheli a közvetlen felelősség a hibás másolatért, hiszen Benkő profi kéziratolvasó volt, remek paleográfiai tapasztalattal és nagy másolási rutinnal. Azt viszont nem tudta ellenőrizni, hogy a nyomtatásban nem

amikor az időközben előkerült autográf szöveg alapján felmérhető, hogy a Benkő által készített másolat másolata milyen tévedéseket tartalmaz. Továbbra is sok esetben nem tudjuk felmérni és megállapítani, hogy textológiai és filológiai vállalkozásaiban mennyire volt következetes, s mihelyt az átírásait nem tudjuk egybevetni az eredetiekkel, a nyomtatott kiadások is kénytelenek továbbörökíteni Benkő textológiai megoldásait és ezek másolatait, esetleges hibáikkal együtt.

Amint erre már utaltam, a kora újkori magyar nyelvű naplóirodalom első kánonját Benkő hozta létre. A *Jelentés* XI. szakasza egy olyan, tizennégy kéziratból álló szövegkorpust körvonalaz, amelyről Benkő ezt állapítja meg:

Továbbá találtnak nálam nagy számban olyan írások, melyeket ugyan históriáknak nem nevezhetek; és többnyire nem is hosszúra terjedők: de hazánk históriáját megbecsülhetetlenül bővíthetnék, és világosíthatnák. Ezek nagyobbára Diáriumok, avagy naplókönyvek.⁴²

Benkő tizennégy ilyen naplót és ezek szerzőit nevezi meg – másolataik szinte azonos sorrendben fennmaradtak Kemény József *Collectio Manuscriptorum Historicorum Minor* gyűjteményében, és ma is megtekinthetők a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában. A Benkő által kialakított kánon némely szövegei nyomtatásban is megjelentek a 19. században elindított forráskiadási sorozatokban (ETA, Monumenta stb.) továbbörökítve a kánon és a műfaj 18. században létrehozott és a múltba visszavetített fikcióját. Benkő néha attól sem riadt vissza, hogy a szövegekből elhagyjon, vagy éppenséggel teljesen átalakítva, ő maga hozza létre ezek egyikét. Így járt el Bánffy György kalendáriumi bejegyzéseivel, amelyeket kigyűjtött, majd összemásolta őket, és napló formátumot adott az így létrejött szövegváltozatnak. Eljárása azáltal örökítődött meg, hogy a napló első nyomtatott kiadását készítő Szabó Károly Benkő ez irányú megjegyzéseit közölte:

Ezt [a naplót] pedig Bánfi György írogatta az 1644 esztendőre való kalendáriumának a szokás szerént tiszta papirosból közbe kötött leveleire. [...] Azt pedig szükséges megjegyznem, hogy én a napló-könyvet az eredeti írásból betűről betűre írtam által, megtartván az abban való írásnak régi módját; nevezetesen a **gy** betűkben, mely helyett mindenütt **gi** találtattott p. o. heliben, Giorgi, ezekért: helyben, György.⁴³

Szabó Károly szövegkiadása át is vette Benkő módosításait, s változtatás nélkül, ebben a formában tette közé Bánffy naplóját.⁴⁴ Benkő beavatkozása – nevezetesen, hogy egy-

---

rögzült kézirat másolatait az amatőr érdeklődők hogyan írják-másolják szét, további szövegromlást okozva az általa összeállított korpuszban. Mivel a Benkő által összeállított korpusz megsemmisült 1849-ben, a Benkő-másolatok másolatai nem elhanyagolandó irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak.

42 BENKŐ, *Tudósítás...*, i. m., 235.

43 *Bánffy György naplója 1644*, kiad. SZABÓ Károly = *Erdélyi Történelmi Adatok*, IV, szerk. MÍKÓ Imre, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1862, 117–118.

44 Szabó Károly a szövegközlésében jelzi, hogy a Benkő által létrehozott szövegvariánst használta. „E napló eredetije, Benkő tudósítása szerint egy 1644-diki naptár közbe kötött tiszta leveleire írva, a múlt század végén kolozsvári tanár Pataki Sámuel birtokában volt. Ezen eredetiből másolta azt le

szerűen elhagyja a nyomtatott kalendáriumot, s a szöveget medialitásában átalakítja – messzemenő következményekkel járt, és precedenssé vált egy olyan irodalomtörténeti gyakorlat számára (láthattuk Ferenczi szövegközlését), amely nem a forráshoz idomult, hanem ezt alakította saját igényeihez. Benkő valójában a napló mint kézirat műfaj genezisést alakította át, hiszen elfedte azt az írásszokást, amelyet talán ő maga is gyakorolt: azt, hogy a nyomtatott kalendárium közé bekötött üres lapokra az írástudók naplószerűen, diárium jelleggel vittek be praktikus vagy más célú bejegyzéseket. Saját kutatásaim alapján úgy vélem, hogy ez az írásszokás a naplóírás legfontosabb előgyakorlata volt, sőt gyakran helyettesítette azt.⁴⁵ Kalendáriumi feljegyzések letisztázott változata gyakran vált naplók, emlékiratok néha továbbírt, korrigált szövegévé. A kalendáriumi feljegyzés mint írásszokás, akár csak a diárium mint műfaj kialakulása jellegzetesen kora újkori írásantropológiai esemény, amely Benkő eljárásának is köszönhetően nem kapott kellő figyelmet a napló műfaj történetének megírásában. Illetve, ha az irodalomtörténet ezt mediális vonatkozásaiban is értékelte volna már az első szövegkiadás alkalmával, a kora újkori napló műfaj története valószínűleg másképpen íródott volna meg.⁴⁶

Arra is akad példa, hogy Benkő egy általa kevésbé fontosnak talált szöveget nem egészében, csak részleteiben másolt le, azzal védekezve ennek „herélt” volta ellen, hogy „valami csak legkisebb igéig benne az haza közönséges dolgát illeti, szóról szóra belé nyomtatva léssen”.⁴⁷ Ennek esik áldozatul a szókimondó Cserei Mihály is, akihez Benkőnek nem volt túl sok türelme, és noha méltatja a szöveg népszerűségét,⁴⁸ fájlalja azt, hogy jelentős szövegromlásnak volt kitéve. Jelzi tovább, hogy nem szándékszik teljes egészében közölni, mert „vagynak az haza közönséges dolgait nem illető szakaszok benne; vagynak vallás és némely személyeket bántó darabok is. Ezek azért kimaradnak [...]”.⁴⁹

Benkő forrásfeltáró és gyűjtőmunkája kétségtelenül jelentős volt, rengeteg dokumentum neki köszönhetően maradt fenn, számos elveszett forrás létéről először és

---

a szorgalmas Benkő, kinek sajtó alá készített gondos másolatát, mely jelenleg a gróf Kemény József kézirat gyűjteményével az Erdélyi Múzeum tulajdona, használtam, mint e kiadás alapját; miután az eredetit említett Pataki Sámuel utódainál Kolozsvárt sikeretlen nyomoztam.” *Uo.*, 116.

45 Kb. 150, erdélyi könyvtárakban fennmaradt kalendáriumot néztem át, amelyek a 16. századtól egészen a 19. század végéig jól kimutathatóan visszaigazolták ennek az írásszokásnak a meglétét. A kutatás némely tanulságát tanulmányban összegeztem. TÓTH Zsombor, *Homo scribens: Megjegyzések a kora újkori magyar és latin kalendáriumokba feljegyzett élettörténetekhez* = T. Zs., *A történelmem terhe*, i. m., 406–430. Ennek az írásszokásnak a 19. századi gyakorlatához lásd a novellista Petelei példáját: TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István és az irodalom sajtóközege: Média- és társadalomtörténeti elemzés*, Bp., Ráció, 2011 (Ligatura), 101–144.

46 A kora újkori napló műfaj történetének tárgyalására S. Sárdi Margitnak a kettős rendező szempontú, a bejegyzések gyakoriságát, illetve a téma hatókörét követő műfaji konstrukcióját tekinthetjük releváns példának. Ő azonban nem szán különösebb jelentőséget a kalendáriumi bejegyzésnek mint írásszokásnak, a kora újkori napló műfaj történetét másképpen körvonalazza. S. SÁRDI, *i. m.*, 78–80.

47 BENKŐ, *Tudósítás...*, i. m., 230.

48 Benkő 300, Erdélyben fellelhető másolati példányt említ, ezekből 1963-ban már csak 48-at regisztráltak. Vö. *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV.–XVIII.*, ed. CRĂCIUN I., ILIEȘ, A., Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1963, 353–359.

49 BENKŐ, *Tudósítás...*, i. m., 233.

utoljára ő tudósított. Azonban azt nem hallgathatjuk el, hogy munkájának textológiai értéke jogosan vitatható, az általa lemásolt, a kéziratos nyilvánosságból a nyomtatott nyilvánosságba átmentett szövegekkel nemcsak a szövegromlás felismerhetetlen jeleit magukon viselő textusok kerültek át, hanem olyan vitatható irodalom- és kánonképzetek is, amelyek nem állják ki egy komplex irodalomtörténeti kritika próbáját. Különösen, ha ez a kritika tartalmazza azt a történeti antropológiai szempontot, miszerint az egyes szövegek mögött sajátos íráshasználati habitusok (írás- és olvasásszokások) léteznek és hatnak, amelyeket a szükségszerű műfaji rendszerezés és kánonszervezés megfoszt eredeti összetettségüktől, s egynemű tipológiává sematizál. Ha csak a naplókra figyelünk az emlékirat-irodalom utólagosan fabrikált korpuszából, az is világos, hogy nemcsak a naplószövegek vesztik el egyediségüket vagy másságukat, és alkalmazkodnak az irodalomtörténeti diskurzus sztenderdjeihez, hanem maguk a naplókat megíró, a kora újkori íráshasználati kultúrában oly eltérő módon képzett írástudók is. A kora újkori naplóíró, főként mint *író* anakronizmus és invenció egyszersmind.

II. 1. 2. 2 „...(pa)Sas az többi apró madarak előtt”

Azon kora újkori íráshasználókat, akiket a kutatás a nyomtatott vagy a kéziratos nyilvánosságban irodalomtörténetileg releváns prózaszövegek létrehozóiként érzékelt, anakronisztikus módon egy legalább 19. századi irodalmi nyilvánosságot és ennek sajátos fogalmi szókincsét idéző módon sietett elnevezni *író*nak. Így született meg a kora újkori *naplóíró* vagy az *emlékiró*, aki érthető módon nem tudta önmagáról, hogy emlék- vagy naplóíró, nem is ily módon gondolta el és élte meg önnön szövegprodukciónak vállalkozásait. A kora újkori írásos kultúrát vizsgáló nemzetközi szakirodalom régóta hangsúlyozza, hogy a kora újkor írástudója egy *homo scribens*,⁵⁰ aki az írás használatával kapcsolatos mai elvárásainkat-elképzeléseinket gyakran cáfoló módon hagyatkozott az írásra, sőt az írásos kultúrára. Másként írt, de nemcsak írásképileg, hanem más praktikus és reprezentációs szerepet szánt az írásnak, sőt az olvasásnak is. Kora újkori szövegek mögött kora újkori módon elolvasott, asszimilált, jegyzetelt, felülírt, lemásolt, lefordított és elsajátított, tehát egyéni módon használt vagy létrehozott további szövegek állnak. A kora újkori *homo scribens* nemcsak „íróként”, tehát szövegprodukciónak folyamatokban résztvevő íráshasználóként, hanem olvasóként is más volt, mint mi. Az olvasást mint szöveghasználatot jellemző kulturális másságra két klasszikus példát szokás említeni: az olasz bibliát olvasó és azt rendhagyó módon értelmező Menocchiót,⁵¹ illetve a Rousseau-rajongó Jean Ransont.⁵² A rendhagyó tereméstörténetet produkáló friuli molnár, illetve a Rousseau-t „l’ami Jean-Jacques”-nak aposztrofáló rochelle-i kereskedő esetében egyaránt alapvető eltéréseket mutat napjaink olvasáskultúrájához képest az olvasás aktusa, de az olvasás során asszimilált tudás

50 *Homo scribens: Perspektiven der Schriftlichkeitsforschung*, eds. Jürgen BAURMANN, Hartmut GÜNTHER, Ulrich KNOOP, Tübingen, Niemeyer, 1993; TÓTH, *Homo scribens*, i. m., 427.

51 Carlo GINZBURG, *Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500*, Torino, Einaudi, 2009³.

52 DARNTON, *Readers Respond...*, i. m.

applikációja is. E folyamatok olyan lelki predisponáltságok és motivációk jegyében működtek, amelyeket manapság ritkán vagy egyáltalán nem asszociálunk az olvasáshoz. Aki másként és más célból olvasott, másként és más célból is írt. Ezt a másságot az irodalomtörténet-írás sem a megírt szövegek – vö. emlékirat-irodalom –, sem a szöveget produkáló íráshasználók esetében nem próbálta teljes komplexitásában megérteni, inkább mindkettőt saját igényeihez alakította, felülírta és homogenizálta. A meztelen benszülöttre kényszerített európai szmoking funkciója, hogy megszüntesse a szöveg létrehozását kontextualizáló kulturális devianciát. A nehezen olvasható kéziratokból alapos átalakítás után nyomtatott, akár sorozatos kiadás lesz, az egyéni és valamikor megismételhetetlennek tűnő írástaktus mélyen személyes és rituális íráseseménye sokak által végzett rutinfeladattá silányul ebben a folyamatban.

Módszertani szempontból már most megelőlegezhető a tézis: az irodalomtörténész számára az igazi kihívás nem a szövegek referenciális olvasása, végképp nem a szerzői szándékok puszta rekonstrukciója, hanem az egyes szövegeket kontextualizáló medialitás vizsgálata – még ha az kulturális másságot mutat is –, tehát az íráshasználati habitusok egyéni vagy akár közösségekre jellemző gyakorlatának, írás- és olvasáshoz szokásainak felismerése.

II. 1. 3. Digressio: Egy egyéni íráshasználati habitus alakulástörténetének módszertani tanulságai

Jelen tanulmány kereteit szétfeszítené Cserei Mihály (1667–1756) íráshasználati habitusának, ezen belül írás- és olvasáshoz szokásainak akár vázlatos bemutatása is.⁵³ Így kénytelen vagyok e több mint egy évtizede folyamatosan végzett vizsgálat tanulságait tézisszerűen ismertetni, csupán ezek módszertani tanulságainál időzni el esetenként. Cserei azért alkalmas erre a vizsgálatra, mert noha több, nyomtatásra is érdemes szöveget írt, ezek kizárólag a kéziratosságban éltek és terjedtek. Az írás- és olvasási szokásainak vizsgálatát lehetővé tevő kéziratok és annotált könyvek annak megértéséhez is elvezetnek, hogy miként használta a kéziratosságot szövegek írásához, sőt olvasáshoz is. Mert Cserei úgy ír, hogy olvas, azaz ránk maradt könyvei és kéziratok alapján valószínűsíthetjük azokat a szokásait, amelyek az ő íráshasználói profilját alkotják. Ez egy olyan

53 Noha az irodalom- és történetírás Cserei Mihályt elsősorban történetíróként és a *História* szerzőjeként kanonizálta, a rendkívül olvasott és művelt, szokatlanul hosszú életet élt Cserei többször leírta magyarul és latinul élete legfőbb eseményeit. Ifjúkorában, sőt vélhetően házas emberként is rendszeresen végzett feljegyzéseket magyar és latin kalendáriumokba (1690–1698), házas emberként 1698 januárjában először vetette papírra élete eseményeit, majd a brassói exilium alatt jegyzőkönyvet vezetett, és a közismert *Históriáját* írta meg 1709 és 1712 között. Ugyancsak Brassóban, 1709 nyarán, július folyamán írta meg a csak részleteiben publikált bölcséleti művét, a *Compendium theologicum et politicumot*. 1722-ben a Kászoni János elleni pereskedése alkalmából írta meg *Memoralisát*, melybe a latin nyelvű élettörténetét (*Vera descriptio meorum fidelium Servitiorum et pro fidelitate passionum, fide mea christiana descripta*) is beszerkesztette. 1725-ben írta meg latin nyelvű röpiratát (*Projectum de reformatione abusuum Transylvanicorum*) majd 1733-ban, mikor újra jegyzőkönyvet kezdett vezetni, feljegyezte élete eseményeit 1748-ig, végül 80 évesen, 1747. aug. 10-én írta meg *Apológiáját*. Mindezt kiegészíti 1746-ban és 1747-ben megírt két testamentuma.

mikroszintű rekonstrukció révén kivitelezhető csupán, amelynek történeti antropológiai lényegi fókusza van, célja pedig a kulturális másság megtartása, kontextualizáló értelmezése és nem megszüntetése. Ez a vizsgálat módszertani szempontból a könyv antropológiáját⁵⁴ célozta meg, és egy mediális és egy történeti antropológiai nézőpont révén Cserei Mihály íráshasználati habitusát értelmezi. Arra keresett választ, hogy egy kora újkori, nem átlagos írástudó miként hagyatkozott az írásos kultúrára, milyen szerepet tulajdonított az írásnak és olvasásnak, e kettő hogyan viszonyult egymáshoz, végül pedig mentális világában ez hogyan elégített ki individuális, privát igényeket, s miként befolyásolta identitásának alakulását. A mediális nézőpont az írás- és olvasásemények vizsgálata által megjelenítette az írás és olvasás komplementer viszonyát, a szövegprodukción és olvasási alkalmak mikroszintű rekontextualizálása pedig leírhatóvá tette az életpálya meghatározó szakaszaiban az identitás kifejezésének történeti antropológiai folyamatát. Ezt az eljárást egy táblázat segítségével is bemutatom, amely Cserei életét három dimenzióba szervezi. Történeti antropológiai alapvetésű ez az életpálya-modell, amely az *életciklus-események* (születés, házasság[ok], halál) révén kijelöli az életszakaszokat és az ezeket megelőző, kísérő, esetleg lezáró *preliminális, liminális és posztliminális* időszakokat.⁵⁵ Az *élettörténet mikroszintjei* az olvasás- és írásalkalmak írásantropológiai és élettörténeti összefüggéseit rögzítik, amelyek a harmadik dimenzió (*szövegprodukción és olvasási alkalmak*) kontextualizáló értelmezését biztosítják. Cserei Mihály esetében működik ez a módszertani modell, mert szerencsénkre fennmaradtak kéziratai és könyvtárának töredéke, rengeteg margináliával. Nem kétséges, hogy olyan kora újkori íráshasználók esetében, akiknek sem autográf kézirataik, sem az általuk olvasott, illetve használt könyvek példányai nem vizsgálhatók, kevesebb eredményt hozna. Cserei esetében, még ha nagyon vázlatosan tekintjük is át e három dimenzió révén élettörténetét és íráshasználati habitusának mikrotörténetét, összeállítható az egységes íráshasználói profil.

Az olvasó Cserei esetében a marginália szervesen kapcsolódik mind az olvasás, mind az írás alkalmaihoz. Mindkét esetben főként praktikus és reprezentációs szerepük van. Az olvasási aktushoz azáltal kapcsolódik, hogy jelzi az applikatív megértését,⁵⁶ az írásaktushoz pedig azáltal, hogy összetettebb, hosszabb szövegeknek gyak-

54 „Such an anthropology would aspire to reconstruct the place of the book in the changing textures of personal, social, material life, showing how books found their place in the fashioning of individual identities, in the negotiation of relationships, and in encounters with the world of things.” WARREN, *i. m.*, 380.

55 A felfokozott íráshasználati aktivitás mint a liminalitás elleni védekezés gyakorlatáról legújabban: Rivkah ZIM, *The Consolations of Writing: Literary Strategies of Resistance from Boethius to Primo Levi*, Princeton University Press, 2014, 1–18, 124–143.

56 Cserei halála való készülődésének intimitásába enged belátást a következő bejegyzés. Valószínűnek tűnik, hogy Pápai Páriz *Pax Sepulchri* c. művét elmélkedésre és olvasásra egyaránt használta. A címlapon olvashatjuk: „Michaelis Cserei de Nagy Ajta Cui Deus Providebit In Kál A. 1719. En Istenem engegi boldog s idvesség ki mulást nékem ez árnyék világból az én bűnös szegény Lelkemet ved magadhoz az egekben az Urert a kit Szerecz Amen. Olvastam egj nehány izben által ezt a gyönyörűséges könyvet legközelebb most in Anno 1731 21 Xber olvastam által Lelkemnek nagj könnyebségire.” A könyv a kolozsvári Akadémiai Könyvtár unitárius könyvállományában található, jelzete: BMV. U. 174. PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax sepulchri* [...], Kolozsvár, 1698.

ÉLETCIKLUS-ESEMÉNYEK	AZ ÉLETTÖRTÉNET MIKROSZINTJE	SZÖVEGPRODUKCIÓ/OLVASÁSI ALKALMAK
Születés (1667)	1678 – áttérés	1679 – Schonaeus, Terentius Christ
Gyermekkor	1685 – tanulmányok abbahagyása	1684 – Kálvin <i>Institutiója</i> 1685 Dialektika-jegyzet
Ifjúság	1690 – zernyesti csata 1693 – apa–fiú konfliktus 1696 – secretarius juratus	1690–1695 Kalendáriumok, aláhúzá- sok, margináliák, jelige
Házasság 1. (1697)	1704 – betegség / phantasia / desperatio	1697–1698 Josephus Flavius
Felnőttkor	1712 – a <i>Praxis pietatis</i> beszerzése	1709 – <i>Compendium Politicum et Theologicum</i> 1709–1712 – <i>História</i> / az <i>Institutio</i> olvasása
Házasság 2. (1720)		Aláhúzások és NB! (haldokló előkészítése, desperatio elleni elmélkedés) 1712–1724 – Jegyzőkönyv 1712–1728 – Jegyzőkönyv
Öregkor	1739 – betegség / phantasia / desperatio	1731 – az <i>Institutio</i> másod- szori olvasása
Aggastyánkor	1747 – <i>Certitudo Salutis</i>	1733 – a legnagyobb jegyzőkönyv 1747 – <i>Apologia</i>
Halál (1756)		

ran szolgál bevezetésként. Az 1690-es kalendáriumba rövid feljegyzést rögzít, ami majd valamikor 1709 után az *Erdély Históriájában* többoldalas csataleírassá bővül.⁵⁷ Ennél is látványosabb a *Compendium Theologicum et Politicum*⁵⁸ genezise. A ma is megtekinthető kézirat végső szövegváltozatát többszöri eltérő olvasás- és írásaktusok alakították ki. A rövid élettörténeti beszámolót is tartalmazó szöveg tetemes része úgy jött létre, hogy Cserei Josephus Flavius történetírót olvasva egyúttal kommentálta a művet, majd a lapszélékre írt jegyzeteket egyetlen végső változatban összegezte.⁵⁹

Ez az íráshasználati habitus Csereinél már az 1670–1680-as évek alatt kialakult. Legáltalánosabb összetevőit minden bizonnyal az írásos kultúra, sőt az írás és olvasás elsajátítása közben és által szerezte meg. Kiemelt jelentőséggel bír az ezekhez köthető családi minták ösztönző vagy éppenséggel rituálisan, követendő normaként előírt ismerete és alkalmazása. Noha Cserei nem származott elit írástudó családból, mint például Bethlen Miklós, akinek apja és nagybátyjai gyakorlott prózáírók és elbeszélők voltak, az íráshasználati habitus kialakításában kétségtelenül meghatározó volt a családi előzmény. Cserei Mihály nagyapja, Cserei Miklós az erdélyi fejedelemmel levelezett, apja, Cserei János pedig munkaköréből adódóan is – fogarasi vicekapitányként – rendszeresen írt és olvasott. Nagy valószínűséggel naplót vagy kalendáriumot is vezetett, hiszen Cserei említi, hogy születésének pontos dátumát apja írásából dokumentálja. Az édesanya, Cserei Judit is tudott írni, hiszen széljegyzetekkel kommentálta Szenci Molnár Albert *Discursus de Summo Bono, A legfőbb jóról* című, fordításból készült könyvét, még hozzá férjével közösen, aki imádságot is rögtönzött bele. Ha általában az íráshoz vagy margináliákhoz, illetve különböző műfajú szövegek létrehozásához a nagyapáig tudunk visszanyúlni családi előzmények megjelölése végett, az olvasás terén még látványosabb ez a sajátos írás- és olvasásarcheológia. A szakirodalomban a Csereiek kedvenc *Organon*jaként említett mű egy olyan kötet, amelyet négy, egymást követő Cserei-generáció birtokolt. A könyv legelső possessora Cserei János volt, Cserei Mihály dédnagyapja, akitől fia, Miklós, azaz Mihály nagyapja örökölte, őtána Cserei

57 „Tökölly által jöven az havason szallot zernyesten innen az buza mezoben, miis eleiben indulván meg ütköztünk hol az Pogany gjözedelmet vévén el szaladtunk és azon éjjel retenetes kietlen heljeken jarvan Fogarasban erkeztünk.” Cserei Mihály bejegyzései = *Kalendárium az 1690-es esztendőre*, Kolozsvár, 1690, 9v. A kéziratot bejegyzéseket tartalmazó nyomtatvány a kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található, jelzete: BMV. 8185.

58 Irodalomtörténeti méltatásához, ill. részleges kiadásához: SZÁDECZKY Lajos, *Cserei történetbölcséleti műve*, Történelmi Tár, 7(1906), 445–480; 481–552; BALÁZS Mihály, *Cserei Mihály sárgabőrű könyvéről*, It, 87(2006), 601–609; TÓTH, *Pecchius Crasalpinus...*, i. m.

59 „Térek már e könyv írásának alkalmatosságára. Ebben az 1709 Esztendőben midőn ugian csak itt kellene hevernünk s njomorganunk a kuruczok irruptioja miat Brassó várossában, quo lucrando tempore [...] Josephus Flavius Sido Historicust olvastam által De antiquitate Judaica et de Bello-Judaico, melj könyv nalam in Folio, és nagi szeles tiszta margoju Levelei voltak ahol olljan materiak occuraltanak, hol miket kezdek magamtol notalni a margojara a Levelekk míg végig olvastam a könyvet, az utan kezdem gondolkodni rolla job volna talam onnan ki írni, s egi mas utan egi könyvben írni, ugi kezdek hozza s le iram, sok helyeken meg is többiteni, es sok Historiakbol ki szedegetet példakkal megbőviteni [...]” CSEREI Mihály, *Compendium theologicum et politicum, azaz oly együgyű írás, melyből mind lelked idvességit, mind világi életednek rendes folytatását rövidesen megtanulhatod*, 1709, 5v. A kézirat a kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattárának unitárius fondjában található, jelzete: Ms. U. 1119.

Jánosnak, Mihály édesapjának került birtokába, végül pedig maga Cserei Mihály lett a tulajdonosa.⁶⁰

Az írásra és olvasásra egyaránt vonatkozó, Cserei íráshasználati habitusát meghatározó családi előzményeket azért találok lényegesnek, mert íme, írásantropológiai és társadalomtörténeti nézetben láthatóvá válik, miként lett Cserei Mihály *íróvá*. Szemben az irodalomtörténeti megközelítéssel, amely irodalmi tudatot, programot és hagyományt feltételez, ezek együttes – eléggé misztikus – ráhatása következtében ismeri fel a (szép)írói tevékenységet, én az írásantropológiai megközelítés elsődlegességét vallom. Azt állítom, hogy az íráshasználat praktikus és reprezentációs szerepköréből, illetve ezek együttes használatából, azaz egy egyéni *íráshasználati habitusból* képződnek meg az életművé összeálló vagy ekként kanonizált szövegek.

Az íráshasználati habitus mikroszintű vizsgálatának legfontosabb tanulsága, hogy az élettörténettől *elválaszthatatlan* az írás és olvasás *használatának* története, mert maga az írás- és olvasásaktus is *esemény*. Akár mindennapos, ismétlődő, rutinszerű vagy éppenséggel kivételes és rituális, de mindenképp az aktor által megélt élettapasztalat szerves része, sőt nemcsak önnön eseményszerűségének megőrzője, hanem az azt kontextualizáló történéseknek is. Az írás és olvasás Csereinél egyszerre önmaguk és más élettörténések kizárólagos forrásai. Ha megértjük az ő íráshasználati habitusának egyéni vonásait, használható betekintést nyerünk mentális világába. Írás- és olvasáshoz szokásainak különös fókuszot ad saját üdvösségének kérdése, a kételytől, a kétségbeeséstől (*desperatio*) az üdvbizonyosság (*certitudo salutis*) megtalálásáig. Cserei számára ez adta a legfontosabb motivációt mind az íráshoz, mind az olvasáshoz.

Habitusra számos átfedést mutat a nemzetközi szakirodalom által jelzett kora újkori olvasáshoz szokásokkal. Mint olvasó és könyvtulajdonos, Cserei is arra törekedett, hogy egy kialakított könyvkorpuszt többször elolvasson, így a Robert Darnton által *intenzív típusúnak* nevezett olvasási modellt követte, amelyet a 18. század végén váltott fel az *extenzív típusú* olvasási minta, azaz minél több szöveg egyetlen alkalmi elolvasása.⁶¹ A könyveit gondosan kipreparáló Cserei már gyerekkorától fogva követte a kisajátító (*appropriate reading*)⁶² eljárását. Udvarhelyi évei alatt Cserei az ethimologia classisban rendszeresen olvasta és fordította a különféle bibliai hőskről írt, keresztény erkölcsi szempontból megírt komédiákat. A tankönyvként használt Cornelius Schonaeus-kötetből Dániel története⁶³ különösen felkeltette érdeklődését, hiszen nemcsak elolvasta, fordította, hanem saját fordításának másfél oldalnyi sajátkezű kéziratát

60 A címlapon olvasható: „Johannis Czerej, secundum divisionem 1631 5 Maji” (Mihály dédnagyapja). Az *espitola dedicatoria* 2r oldalán: „Ex libris Nicolaj Cserej 1648” (Cserei nagyapja). Majd a hátsó borító évszám nélkül: „Cserej Mihály”.

61 A német kutatásban *Leserevolution* terminussal jelölt elméletre utalok, amely az intenzív és extenzív olvasási habitusok mint modellek váltakozását ismerte fel; vö. Rolf ENGELSING, *Der Bürger als Leser: Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800*, Stuttgart, Metzler, 1974. A kérdéstről újabban: Reinhard WITTMANN, *Gibt es eine Leserevolution am Ende des 18. Jahrhunderts? = Die Welt des Lesens: Von der Schriftrolle zum Bildschirm*, hg. Roger CHARTIER, Guglielmo CAVALLLO, Frankfurt am Main, Campus, 1999, 419–454.

62 H. William SHERMAN, *Used Books: Marking Readers in Renaissance England*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2007, 8.

63 Cornelius SCHONAEUS, *Terentius Christianus* [...], Nagyváradi, 1656, 415–457.

beragasztotta a könyvbe, így a *nyomtatott lap* latin szövegét a *kéziratos* magyar fordítás utólag beillesztett *lapja* kíséri.⁶⁴ A könyvön végzett beavatkozás, azaz a nyomtatott, látszólag zárt szövegtest átalakítása, s a nyomtatott szöveg felülírása a kisajátító olvasásmód klasszikus példája.

Cserei olvasási szokásai közül a leggyakoribb és leglátványosabb az *applikatív olvasás*, amikor egy szöveget vagy saját magára, vagy egy családtagjára alkalmaz, azaz intim, spirituális vagy vallásos krízisek átvészelésére használ. Puritánus lelkiségének egyik kínzó élménye, a több ego-dokumentumában nyomot hagyó *desperatio* és *angustia* ellen Kálvin *Institutiójának*,⁶⁵ illetve Medgyesi *Praxis pietatis*ának applikatív

64 Cserei előbb lefordította, majd utána illesztette be a magyar kéziratos fordítást a 416. és 417. levél közé. Mivel magába a kötésbe ragasztotta be a kéziratos lapot, a könyvet újabb lappal bővítette, amelyet én 416A-val, ill. ennek rectóját és versóját értelemszerűen 416Ar-el, 416Av-el jelölök. Noha Cserei figyelmetlenségéből fordítva ragasztotta be ezt a lapot, mégis követhető, hogy a nyomtatott szöveg 416. lapján található latin passzusának magyar megfelelője a 416Av-n, míg a 417. lapon lévő latin szövegrészlet magyar fordítása a 416Ar-n olvasható:

Veri Dei Cultor, & amator Daniel
Idolatrans vivens inter Babylonios
Neque, promissis, neque precibus induci potest
Belo Babyloniorum ut Sacrificet Deo.
Mox rege urgente, constanter repugnat: &
Belum non nisi inanimum simulacrum esse afferens,
Ejusque, sacerdotis accusat; utpote
Qui regem, populumque suis sycophantiis,
Dolisque fallerent. Quod cum rationibus
Certis, indiciisque manifestis comprobat,
Sacerdotes necantur, Belum Daniel
Sternit, templumque ejus subvertit funditus.

Vö. SCHONAEUS, *i. m.*, 416–417. Cserei fordítása: „Az Igaz Istennek tisztelője és szeretője az Daniel az balvanyozo Babiloniaiak között élvén / Sem igiretekkel, sem peniglen keresekkel rea nem hajthatek / hogy az Babiloniai Bel Istennek aldoznek / Majd az kiralytul kényszeretvén alhatatosan ellene mond / és az Bél Istennek nem egjébnek hanem elet nélkül val kepnek lenni mongja / és az ő Papjait vadolya / tudnilik az kik az kiralyt es az kősséget az ő Patvarkodasokkal es csalardozasokkal megh csálnak / Melyet midőn bizonyos okokkal az nyilván valo játékkal megh probalt volna, / az Papok meghölettetnek / az Bél Istent Daniel elrontya / és az / és az ő Templomat fenekitül fogva fel forditya.” *Uo.*, 416Av.

65 1684. márc. 3-án szerezte meg Cserei Mihály Kálvin *Institutióját*; vö. Ioannes CALVINUS, *Institutio christianae religionis*, Genevae, 1569. Ősz Sándor-Elődnek mondok köszönetet, hogy felhívta a figyelmemet erre a kötetre. A bejegyzésekről jelzésszerűen referál a magyar Kálvin-recepciót méltató tanulmányában: Ősz Sándor-Előd, *Kálvin-kötetek a régi erdélyi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinnól és magyarországi jelenlétéről*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, 2011, 149–187. Cserei applikatív olvasásának grafikai nyomai, a margináliák és az aláhúzások visszaigazolják, hogy desperatiós krízisét próbálta enyhíteni e szöveg olvasásával, hiszen a legtöbb, az olvasást és szövegmegeértést reflektáló *manu propria* bejegyzés a III. könyv 21.-től 24. fejezetéig terjedő részben, tehát a predestinációt tárgyaló szövegekben maradt fenn. Az egész életét átfogó, folyton kiújuló, a remény és a kétségbeesés sajátos dialektikáját leképező lelki folyamatról van tehát szó, amely részint puritánus kegyességgyakorlásának fő élménye, részint pedig olvasásszokásainak sajátos célja és applikációja. Két alkalommal is Kálvintól vár megnyugvást: először 1709-ben olvassa

olvasásával védekezett. Haldokló feleségét, Kun Ilonát ugyancsak a *Praxis pietatis* vonatkozó elmélkedéseivel vigasztalta, és részesítette „szép készületben”, mielőtt e múltandó világot elhagyta volna.⁶⁶

Cserei számára az olvasás emberi létének egyik legfontosabb feladata volt, tehát joggal nevezhetjük őt professzionális olvasónak. Jellemző, hogy az üdvösségre való várakozás hosszú (?) idejét is szíve szerint olvasásra szánta volna. 1693-ban megszerzett és többször elolvasott Amesius-opusát⁶⁷ így hagyta fiára, Cserei Györgyre:

Az én édes fiam ezt a könyvet gyakran s ugyan csendes elmével s attentioval megh olvasa, mert az Idvességnek igaz okat s fundamentomat innen ki talialhatja. Ha lehetséges volna hogi a holt ember a föld giomraban olvashatna sok könyveim közül ~~harmat~~ ezeket haginam megh hogi a testemmel egiut eltemessenek:

1. A Deak Bibliamot
2. Ezt a könyvet.
3. Pax Animae nevü könyvet⁶⁸
4. Nadudvari Peter Praedicatio könyvit⁶⁹
5. Doctor Augustinus masodik tomussat melj nalam vagion.⁷⁰

---

ebből a szempontból, majd pedig 1731 telén veszi elő hasonló célból ezt a szöveget. Ezeket az olvasási alkalmakat regisztrálták bejegyzései a könyvben. „Legi perlegi diligenter examinavi, et omnia Sacrae Dei Scripturae in omnibus punctis conformia inveni, intaque in hac sola salvifica Fide vivere et mori per Dei gratiam decrevi. In exilio Coronensi 23 Aug. A 1709. Michel Cserei de NagiAjta mpr.” Illetve: „Iterum totum perlegi et quidem sex diebus totam lectionem Deo auxiliante perfecti, dum in magnis angustiis essem in mea Domo Nagy Ajtaiensi A. 1731. mense Xbr.” CALVINUS, *i. m.*, bejegyzés a 980. lapon.

66 Tóth Zsombor, *Usus Doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata = Medgyesi Pál redivivus: Tanulmányok a 17. századi prédikátor életművéről*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYŐRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem–Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2007, 45-79.

67 Valójában egy kolligátum, amely két Amesius szöveget tartalmaz: Guilielmus AMESIUS, *Anti-synodalia scripta vel animadversions in Dogmatica illa, quae Remonstrantes in Synodo Dordracena, exhibuerunt et postea divulgaverunt*, Amstelodami, 1633. Ehhez hozzákötve: Guilielmus AMESIUS, *Coronis ad Collationem Hagiensem [...]*, Amstelodami, 1630. A könyv lelőhelye: Kolozsvár, Akadémiai Kvt., törzsállomány, U. 63803.

68 Cserei a puritánus kegyességi irodalom egyik népszerű szövegére utal, Pápai Páriz Ferenc fordítására: PÁPAI PÁRIZ Ferencz, *Pax Animae, Az az, A' lelek bekessegeroel, es az elme gyoenyoeruesegeroel való Tracta: Francia Nyelven irattatott Moleneus Peter által. Ugyan azon Nyelvboel Magyarra fordittatott*, Kolozsvár, 1680.

69 *Néhai tiszteletes Tudós Férjfiának Nádudvari Péter uramnak, életében, [...] Nyoltzvan-négy PRÉDIKÁTIÓI, [...] nagy részént az Idvezült Auctornak maga Írásiból egybeszedeggetvén, és egynéhány hijánosságiból, néhol egész predikációkkal-is, ki-toldozván, Világ eleiben botsátott*, SZATHMÁRI PÁP 'Sigmond, Kolozsvár, 1741.

70 A bejegyzés a címlap versóján olvasható. A hivatkozott Augustinus-mű: Aurelius D. AUGUSTINUS, *Operum contra pelagianos, in duos tomos digesta*, Lovanii, 1555. Cserei saját példánya fennmaradt, a címlap rectóján olvasható a possessoris bejegyzés: „Michaelis Cserei de Nagi Ajta ex donatione Reverendi ac Doctissimi Domini Stephani M. Vasarhelyi [...] A. 1701 die 20 Novemb. Cui Deus Providebit.” Cserei valóban nagyon kedvelte ezt a könyvet, nem meglepő, hogy a számára őt legfontosabb szöveg közé illesztette. A címlapon olvasható saját bejegyzése szerint ily módon rendelkezik fiának: „Az edes Fiamnak igen szivesen recommendalom ennek a könyvnek olvasat es observatiojat kivalt ot ahol en meg vonogattam.” Az Amesius-kolligátum második szövegében, amelyben a remonstránsok predesztináció-ellenes álláspontjának őt articulását tárgyalja, hivatkozik erre az Augustinus-opusra. A harmadik

III. A régi magyar irodalomtörténet írása mint történeti antropológia

Gondolatmenetem legfontosabb módszertani tézisést a következőkben összegezhetem: az irodalomtörténeti vizsgálatot kellő forrásadottságok esetén az íráshasználati habitus megértése eredményesebbé teheti, mint egy vitatható poétikai minta visszakeresése és hatásának feltétlen bizonyítása. Célravezető lehet továbbá a szerzői szándékok rekonstrukciója helyett az egyes írástudóknak az írásos kultúrára való hagyatkozása, írás- és olvasásszokásainak áttekintése, végül az ezekhez kapcsolódó rituális alkalmak, megértésesemények kontextusként való beazonosítása. Az aggastyán Cserei íráshasználati habitusa ezt világosan illusztrálja: 1746 és 1747 között két testamentumot írt, megírta életének összegzését *Apologia* (1747) címmel, könyveinek egy részét György fiára hagyta. Írás- és olvasásaktusai mögött egyértelműen az öregkori liminalitás, a halálra mint életciklus-eseményre való készülődés áll.

Módszertani szempontból fontos arra hagyatkozni, amit a könyv antropológiájának nevezünk. A könyv nemcsak valamilyen műfajban megírt és valamilyen poétikai minták követésével komponált elvont szöveg, hanem biografikus tárgy (*biographical object*), tulajdonosok és használatok nyomainak, s ezáltal identitások lenyomatainak megőrzője.⁷¹ Az egykori olvasók és olvasatok grafikus jeleinek (marginália,⁷² tollrajz, aláhúzás, korrektúra, kommentárok) vizsgálata első lépésben olyan mikroszintű rekonstrukciókat enged meg, amelyek a későbbiekben elvezethetnek a kontextusok megtalálásához.

A margináliák, a poszszori bejegyzések, az olvasást kísérő vagy bizonyító reflexiók grafikus jeleinek kutatása kiemelt jelentőséggel bír. Az angol szakirodalom kora újkori graffitikként kezeli a bejegyzéseket, amelyek az olvasói identitást, a szöveghasználat-szövegértés mediális eseményét örökítették meg egy időben. Ezekből a graffitikből⁷³ és mikrokontextusaikból kell rekonstruálni és értelmezni a habitust, amelyről csak egy dolgot tudhatunk biztosan: nem azonos természetű és lényegű a mi íráshasználati habitusunkkal. Ez a vizsgálat könyvenként és kéziratokként eltérő módszert követelhet

---

articulusnál, a bűn elkövetése és az isteni akarat összefüggését tárgyaló résznél Cserei, noha pontos hivatkozást ad, vélhetőleg mégiscsak fejből citálja a következő passzust Augustinusból: „Peccare est in malorum potestate, sed peccando hoc vel illum facere, non est in illorum potestate, sed Dei dividendis tenebras et ordinatio eas, ut hinc etiam quod faciunt contra voluntatem Dei non, non impleantur nisi. Voluntas Dei Augustinus de Predestinationi Sanctorum. Lib. I. cap. 16.” Vö. AMESIUS, *i. m.*, 229. A megadott locust visszakeresve Cserei saját példányában ezt olvashatjuk: „Est ergo in malorum potestate peccare. Vt autem peccando hoc vel hoc illa malitia faciant, non est in eorum potestate, sed dei dividendis tenebras & ordinatio eas, vt hinc etiam quod faciunt contra voluntatem dei, non impleantur nisi voluntas dei.” Vö. AUGUSTINUS, *i. m.*, 638. Cserei Mihály kiemelése.

71 Janet HOSKINS, *Biographical Objects: How Things Tell the Stories of People's Lives*, New York, Routledge, 1998; HOFER Tamás, *A tárgyak „elméletéhez”: Felszerelések és tárggyűtések néprajzi elemzése*, Népi Kultúra – Népi Társadalom, 1983, 39–65.

72 H. J. JACKSON, *Marginalia: Readers Writing in Books*, New Haven–London, Yale University Press, 2001.

73 Virginia F. STERN, *Gabriel Harvey: His Life, Marginalia, and Library*, Oxford, Clarendon Press, 1979; Nancy MACDONALD, *The Graffiti Subculture*, New York, Palgrave Macmillan, 2001; Juliet FLEMMING, *Graffiti, Grammatology, and the Age of Shakespeare*, *Criticism*, 39(1997), 1–30; Jason Scott WARREN, *Reading Graffiti in Early Modern Book*, *Huntington Library Quarterly*, 73(2010), 363–381, ill. AHNERT, *i. m.*, 33–48.

meg, így nem tehetünk mást, mint amit az antropológus is tesz a terepen, vagyis az individuális elem legjobb értelmezéséhez szükséges partikuláris módszertani lehetőségeket igyekszünk megtalálni. Meggyőződésem, hogy a régi magyar irodalom kutatója számára a kéziratos nyilvánosság a maga tárgyi vagy szövegszintű és imaginárius rétegeivel együtt jelenti azt a kutatási terepet, ahol a kora újkori medialitást lehet és kell tanulmányozni.

IV. Következtetések

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy bemutassam a régi magyar irodalom kutatásának egyik módszertanilag reflektálatlan területét, egyúttal javaslatot fogalmazzak meg a kora újkori magyar nyelvű szövegtörzshöz sajátos medialitásának vizsgálatára. Abból a felismerésből indultam ki, hogy a jelenlegi irodalomtörténet-írási gyakorlat módszertana egyfajta hibrid módszertani szemléletet tükröz, amelyből hiányoznak azok a sajátos (történeti) antropológiai kompetenciák, amelyek lehetővé tennék a diakrón nézetből értelmezhető kulturális másság tanulmányozását. Ugyanis a régi magyar irodalom olyan mediális sajátosságokat mutat, amelyet egy tradicionális irodalomtörténeti megközelítés értelmezni nem tud, csupán elfedni vagy felülírni. A kulturális másság jegyében fogant kora újkori medialitás értelmezésének feltétele a kéziratos és nyomtatott nyilvánosság elkülönítése és helytálló értékelése, illetve a kora újkori íráshasználó és olvasó habitusának rekonstrukciója. Minden kora újkori szöveg mögött elolvasott, tehát használt szövegek tétélezhetők. A szövegproduktió aktusa és eseménye mögött egyéni habitusok sorakoznak. A habitus vizsgálata egy olyan terepet feltételez, amelynek konkrét és elvont tényezői is vannak. Az antropológiai terepmunka tapasztalatait alkalmazva megállapíthatjuk, hogy a fennmaradt kéziratos és nyomtatott korpusz írás- és történeti antropológiai vizsgálata adja e terepmunka nagyon is empirikus részét, míg az olvasás-megértés-alkalmazás hermeneutikai aktusának elképzelése és valószínűsítése eredményezi e terepmunka elvont, spekulatív vagy értelmező feladatait. Ezekből tevődik össze a régi magyaros kutatási terepe, ahol sokszor kényszerül rögtönzésre, mert nincs végérvényes módszertana. Állandóan kísérleteznie kell tehát az éppen vizsgált íráshasználó vagy az éppen rekonstruált habitus egyediségének megfelelően.⁷⁴ Mert a kora újkori kézirat mögött egyszerre kell érzékelnünk a szerzőt és olvasót, de mindenekelőtt azt az időben távoli, ismerős, szinte saját, de mégis idegen kultúrát, amely megteremtette őket – és minket is, kései reményteljes értelmezőket.

74 A szinkronitásban végzett antropológusi terepmunka és a diakrón nézettel operáló történeti antropológia analógiáját a következő módszertani felismerés indokolja: „Ethnography as situated, long-term, empirical field research is simultaneously a critical theoretical practice, a quotidian ethical practice, and an improvisational practice.” Vö. Allaine CERWONKA, Liisa H. MALKKI, *Improvising Theory: Process and Temporality in Ethnographic Fieldwork*, Chicago, University of Chicago Press, 2007, 164.

HITES SÁNDOR

Magyar irodalom a 19. században

Az új magyar irodalomtörténeti kézikönyv 19. századi köteteinek szinopszisa*

Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében készülő új irodalomtörténet két makrokorszakot különböztet meg: a RÉGISÉGET és a MODERNITÁST. A főszerkesztői koncepció jellemzése szerint a RÉGISÉG átfogó keretét a *litterae* fogalma szolgáltatja: ebben a keretben „nyelvre, tárgyra, műfajra, közönségre, funkcióra való tekintet nélkül” érvényesül valamely „közös nyelvi-irodalmi kompetencia”, alkotásban és befogadásban egyaránt. A kompetenciák „tanítható és elsajátítható” jellegűek, „mentális képességek és etikai normák tipizálható szintjének” felelnek meg, s céljuk „külső instanciák instrumentumkénti közvetítése”, illetve „pragmatikus kiaknázása”, elsősorban „imitáció és adaptáció” révén. Ehhez képest a MODERNITÁSBAN valamely „esztétikai mező” autonómmá válása, s ezzel „a *litterae* felbomlása” zajlik: az alkotásmódokat az „eredetiség”, a „személyesség”, a racionálisan nem megragadható „ihlet” (érzelmekek és képzelőerő) jellemzi, a befogadásmódokat pedig az „újdomság, érdekesség kielégítésének vágya”, az „érzelmi azonosulás”, a „katartikus átélés vagy az önfeledt szórakozás”. Az irodalmi kommunikáció innentől „taníthatatlan, csak beleéléssel megszerezhető, gyakorlással képezhető érzéki-érzékletes megismeréssé” válik. A két makrokorszak viszonyának lényege tehát magának az *irodalomnak* a jelentésváltozása: átmenete a *literatúrából* a *szépirodalomba*.¹

Ebben a megközelítésben a 19. századdal foglalkozó kötetek időrendben, módszertanilag és tárgyukat tekintve is *köztes*, vagyis egyszerre *középponti* és *közvetítő* szerepet töltenek be. Meg kell jeleníteniük a RÉGISÉG és a MODERNITÁS irodalomfogalmának át-

* A szerző az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, a kézikönyv II. kötetének szerkesztője.

Az itt olvasható szöveg egyszerre egyéni és kollektív munka eredménye. Főbb szemléleti és szerkezeti elveit 2013 nyarán kezdtem összeállítani, de végig számíthattam az Intézet XIX. Századi Osztálya munkatársainak segítségére és kontrolljára. Mivel tükrözni és ötvözni próbáltam a közelmúlt magyar irodalomtörténet-írásának a 19. századra vonatkozó módszertani és történeti felismeréseiből azokat, amelyekre többé-kevésbé rálátásom van, a szinopszisban reményeim szerint az e korról foglalkozó magyar irodalomtörténész közösség önmagára ismerhet: a gondolatok zöme valamelyiküktől származik. Éppen ezért csak a legközvetlenebb átvételek vagy ösztönzések esetében éltem hivatkozással. A Vetésforgó 2014. novemberi szegedi ülése, ahol az itt olvasható szöveg utolsó előtti verzióját vitattuk meg, fontos állomás volt a végső megformálásban. Az anyag a kézikönyv szerkesztőbizottsága előtt is szerepelt, az ő figyelmüket is köszönöm. A 20. századi kötetek munkatársai közül különösen Veres András bíráló, illetve Rákai Orsolya buzdító megjegyzései voltak a hasznomra.

1 Vö. KECSKEMÉTI Gábor, *Az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetében elkészítendő magyar irodalomtörténeti szintézis megalapozása*, ItK, 118(2014), 747–783.

alakulását (a mimézis-elvű, az olvasóra tett hatásra fókuszáló, gyakorlatias poétikából a művész érzelmeit vagy képzelőerejét kifejező, autonóm, teremtett esztétikai világgá), illetve az ehhez kapcsolódó kulturális antropológiai átalakulást: az életvezetést meghatározó etikai-világképi instanciák egyéni kívüli létének tételezésétől a többiekől és a természettől egyaránt elkülönült, önmeghatározó, egyedi benső mélység tételezéséig. Az ember fogalmának ez a modernizációja egyszerre egyéniesülés és társadalmiasulás: az emberi nem egységének (felvilágosodásbeli) képzetéből egyszerre következett az individuális és a közösségi önépítés lehetősége és kötetme. A 19. század egyszerre lett formáló közege a modern értelemben vett egyéniség és a modern közösségképzetek (nemzet, osztály, társadalmi réteg, régió és ezek átmenetei, kettős vagy többszörös közösségi kötődések) kialakulásának.

A 19. századi köteteknek a maguk középponti és közvetítői szerepében a bemeneti és a kimeneti részén egyaránt illeszkedniük kell a megelőző és a rákövetkező korokat tárgyaló kötetek szerkezetéhez és tartalmihoz. Erre nézve alább a BEMENET című szakaszban azt járjuk körül, hogy a RÉGISÉG jellegadó vonásai korszakunkban miként minősülnek át, s ebben miként ragadhatjuk meg a RÉGISÉG–MODERNITÁS átmenetének mozzanatait. Az ÁTMENETEK című szakaszban néhány olyan fordulópontot jelzünk, ahol (még jellemzően elutasítástól környezve) megjelennek a MODERNITÁSra jellemzőnek tekinthető irodalom-értelmezési és szövegkezelési beállítódások. A KIMENET című szakasz a 20. századi kötetre való rácsatlakozás szempontjait veti fel.

Előljáróban annyit, hogy a váltás értelemszerűen nem éles és nem is teljes. Célunk az, hogy ennek dinamikáját mutassuk meg, nem pedig az irodalom „autonómiájának” töretlen (vagy éppen ellenerők által korlátozott, de végül diadalmas) kibontakozását. A két makro-korszak viszonyát sem célszerű úgy felfognunk, hogy a 18. század olyan „pályaudvar” volna, ahová „csak érkeznek”, de ahonnan „nem indulnak vonatok”.² Már csak azért sem, mivel a jelen irodalomtörténeti szemlélete sokat visszanyert a *litterae* szélesebb irodalomfelfogásából, s aligha kerülhető el, hogy ez az irodalom valahai elkülönülésének történeti értelmezésében is érvényesüljön.

Azt keressük tehát, hogy az „irodalmi” és a másféle kulturális gyakorlatok közti határok mikor jönnek létre, de miként maradnak közben mégis átjárhatóak – még abban az időszakban is (kötetünk jelentős része ilyen), amikor már úgymond saját szabályai szerint művelendő és saját normái által megítélendő „irodalmiságot” tételezett a kérdérről véleményt formálók zöme. Az erre vonatkozó törekvések ugyanakkor rendre vitatott módon érvényesültek. Azt, hogy az irodalom szolgáltató-szolgáló jellege – vagyis valamely erkölcsi, teológiai, történeti, lélektani, politikai vagy antropológiai igazság (akár problematizáló) hirdetésének alárendelt művelése, az irodalom erre nézve való *hasznossága* – jelenvaló még a MODERNITÁS egyes vetületeiben is, nem tekintjük rendszerhibának vagy az avíttság jelének. Az esztétikai és intézményes autonómia eszméjének és gyakorlatának kialakulásában és történetében éppen az lehet az érdekes, hogy milyen (ön)ellentmondások és felemásságok révén vált az irodalmi MODERNITÁS alaptörekvéssé, milyen változatos és változó arányokban álltak elő benne *autonóm* és

2 Itt Csörsz Rumen István egy műhelyvitán elhangzott (tőle megszokottan érzékletes) hasonlatára utalok.

heteronóm jegyek, gyönyörködtető és hasznosságelvű tendenciák. S miközben politikai, morális és vallási elvárásokat vagy törekvéseket is integrálhatott, az irodalom miként őrizte meg mégis rendszerszintű elkülönültségét, s vehetett magára – éppen elkülönülése révén – társadalmi-ideológiai feladatokat (a közösségi identitás megalkotásától a társadalmi haladás előirányozásáig).³ Az esztétikum irodalmi tapasztalatának előállása ezért lehet majd maga is tárgy és nem alapja a feldolgozásnak. Nem valamely esszenciális „irodalmisság” valamely ponton történetileg „tisztán” előálló megjelenéseit keressük (még ha ez a MODERNITÁS némely önleírásaiban így jelentkezik is), hiszen az irodalom, amennyiben a kultúra része, mindig nyelvi és eszmei-politikai-hatalmi-társadalmi megkülönböztetések játékterében mozog.

I. Régiség és modernitás

I. 1. BEMENET

A RÉGISÉGRE vonatkozó koncepció „tartalmi tömbökbe” (VALLÁS, TUDOMÁNY, POLITIKA, EGYÉNISÉGTÖRTÉNET, IDŐ ÉS EMLÉKEZET, KRITIKATÖRTÉNET) rendezi a kezdetektől a 18. század végéig tartó időszak anyagát.⁴ Az egyes tömbökhöz rendelt tartalmak nyilván jelen vannak a 19. század irodalmában, de a beosztás maga már nem tartható meg.

Ha a *litterae* e hat területének alakváltásaiban tekintjük a RÉGISÉG és a MODERNITÁS átmenetét, általában jellemző, hogy az egyes területek (mint írásgyakorlatok, intézmények és hivatások) elkülönülnek és sajátlagossá lesznek. A vallási, tudományos, politikai, erkölcsi és a RÉGISÉG értelmében vett „poétikai” elemek már nem egyazon diskurzuson belül jelennek meg, ám a (modern) irodalom a maga társadalmi-kulturális rendszerként való elkülönülése után is fenntartja a kapcsolatot (éppen rendszerhatárai révén) valahai diskurzustársaival.⁵ Az irodalom már *nem esik egybe* velük – részben azért, mivel a *fikció* fogalmának új értelmezésével immár a valóságosság és kitaláltság, hihetőség és kétely arányaira nézve is más elbírálás alá esik –, de mint önmagától elválasztottat értelmezi és formálja is a vallás, politika, tudomány, idő, személyiség fogalmát és tapasztalatát. Ez utóbbiak (mint ugyancsak elkülönült társadalmi-kulturális rendszerek tárgyai) önmeghatározása részben éppígy az irodalomtól való különbségük, attól elválasztott érintkezésük tudatára alapul.

VALLÁS

A 18. század második felétől számolhatni „szekularizációval” vagy „laicizálódással”, ez azonban lassú és ellentmondásos folyamat,⁶ részint pedig maga sem más, mint a vallás

3 Vö. RÁKAI Orsolya, *Az irodalomtudós tekintete: Az önálló irodalom társadalmi integrációja és az esztétikai tapasztalat problémái 1780 és 1830 között*, Bp., Universitas, 2008, 112–114, 118–119.

4 Lásd: BENE Sándor, KECSKEMÉTI Gábor, *Javaslatok egy új irodalomtörténet elvi alapvetéséhez és régi magyar irodalomtörténeti részének felépítéséhez*, Helikon, 55(2009), 201–225.

5 Ennek rendszerelméleti megfogalmazását lásd: RÁKAI, *i. m.*, 109–111.

6 Vö. SZILÁGYI Márton, *Vallás, felvilágosodás, irodalom*, Korunk, 2009/10, 12–19.

újrakonstruálódása. Ebben a folyamatban irodalmi szövegek is részt vesznek: elválva a vallási tárgyú írástól az irodalom továbbra is fölhasználja, értelmezi és maga képeire formálja annak egyes vetületeit mind nyelvhasználati, mind eszmei, mind intézményes tekintetben.

Az irodalmi írás diszkurzív különmeműségének kialakulását (illetve a hitbuzgalmi írásfajták elkülönülését) mutatja, hogy a 19. század során kikerülnek belőle a vallási műfajok – jóllehet Kazinczy 1831-ben (!) bibliaparafrázis-fordítást ad ki, s Tompa Mihály még az 1850–60-as években is megjelenteti prédikációit és imádságait. A bibliai forma és toposzkészlet meghatározó marad tropológiai és narratív tekintetben (vagyis a képhasználatra és a cselekményformálásra nézve) egyaránt. Könnyen lehet, hogy részint a lelkeségi-kegyességi irodalom által megkívánt olvasói beállítódások némelyike él tovább magában az esztétikai jellegű befogadásban is.⁷ Az irodalomkritika egyes vetületei is őrzik a valláserkölcsei megítélés igényét: erre utal a kiengesztelődés kritikai normája,⁸ vagy hogy a realizmus-naturalizmus ekkori elítélésében szerepet kap az ateizmus vádja is.

A másutt nagy hatású romantikus vallásosság a magyar irodalomban kevésbé számottevő,⁹ de az eszkatológiai-metafizikai érdeklődés a lírában (Petőfitől Komjáthy Jenőig) és a prózában is jelen van, mind történeti-kritikai (Kemény: *A rajongók*), mind utópikus (Jósika: *Végnapok*; Jókai: *A jövő század regénye*), mind ironikus (Mikszáth: *Új Zrínyiász*) formában. Az irodalmi kultuszok mind nyelvhasználatukban, mind eszmeiségükben, mind gyakorlati lefolyásukban rituális-liturgikus alapszerkezetűek maradnak, s ez a hagyománygondozást és az irodalmi emlékezetet is meghatározza. A vallásos érzület 19. századi *nemzetiesítése* (a szinkretikus nemzeti vallás igénye Kölcseynél és Guzmicsnál, továbbá a „magyarok Istenének” képze) is jórészt irodalmi szövegek révén érvényesül, összefüggésben a magyar nyelv kultuszának vallásos szótárával: így válhat bizonyos vetületeiben az irodalom a transzcendencia evilági helyettesítőjévé, s egyszersemind a nemzeti szellem kifejezőjévé.¹⁰ Ezért is lehet a kereszténység és a pogány előtörténet konfliktusa a nemzetként való önértelmezés, a nemzet történeti és irodalmi hagyományai kijelölésének alapdilemmája Kölcsey egyes értekezéseitől Vörösmarty és Arany epikáján át Beöthy irodalomtörténetéig.¹¹

A szekularizációs tendenciák szerepet játszanak az irodalom társadalmi feltételeinek (fenntartó intézmények, az értelmiség státusza és iskolázottsága) átalakulásában, de a 19. század közepéig számos literátor (Révai, Verseghy, Czuczor, Tompa) egyszersemind egyházfi is. A nemzetiségiek, elsősorban a szlovákok és a szerbek kulturális törekvéseiben ez a meghatározottság a század második felében is jellemző marad. Meg-

7 Itt Heltai János egy műhelykonferencián elhangzott szóbeli sugallatára utalok.

8 Vö. DÁVIDHÁZI Péter, *Hunyt mesterünk: Arany János kritikai öröksége*, Bp., Argumentum, 1992, 221–267.

9 Vö. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *A magyar irodalmi romantika sajátosságai* = Sz-M. M., „Minta a szényegen”: *A műértelmezés esélyei*, Bp., Balassi, 1995, 122–123.

10 Vö. MARGÓCSY István, „Égi és földi virágzás tükré”: *Tanulmányok magyar irodalmi kultuszokról*, Bp., Holnap, 2007, 7, 14–22, 237–238.

11 Vörösmarty kapcsán: GERE Zsolt, *Szebb idők: Vörösmarty epikus korszakának rétegei*, Bp., Argumentum, 2013 (Irodalomtörténeti Füzetek, 174), 164–180.

jelenik a felekezeti megoszlás fölött álló értelmiségi szereptípusa – ennek jegyében lehetett irodalmi harcostárs a református Kazinczy, az evangélikus pap Kis János és a bencés apát Guzmics Izidor¹² –, de a felekezeti különbségek mégis érzékelhetően belezajtsanak a kulturális szövetségek és ellenségességek kialakulásába. Ahogy hathattak az alkotási és befogadási szokásokra is: a század második felének írói jellemzően protestánsok, a kikeresztelkedés alapvető szerepet játszik a századvég kulturális folyamataiban, s a felekezeti prózai művek jellemalkotásában is szerepet kaphatott.¹³ A nemzeti kultúrát egységesíteni és terjeszteni hivatott (össz nemzetinek szánt) szimbolikus keretek feltöltésekor is érzékelhető marad a felekezeti szempontok versengése: még 1903-ban is széles körű vitát vált ki, hogy a *Hymnus* eléneklése vajon dogmatikai szempontból megengedhető-e katolikus templomokban. A felekezeti szerepet játszik a kor nyelvészeti nézeteiben, de az irodalomtudomány történetében is, módszertani és intézményes tekintetben egyaránt: Schedius evangélikus volta dacára-okán kapta meg a pesti egyetem esztétikai tanszékét, Toldy pedig valamely transzcendens hatalom formáló erejét is érzékeltette irodalomtörténeteiben.¹⁴

TUDOMÁNY

A *litterae* felbomlásának emblematikus fejleménye a tudományok kiválása a literatúrából (vagyis a tudományos műfajok mint tudásformák autonómmá válása), illetve – ennek visszáján – az „irodalom” elkülönülése a „tudományokra” tekintettel. Ez utóbbinak látványos esete a 18. század végén még számottevő műfaj, a *tanköltemény* kikerülése az irodalmi gyakorlatból. A folyamat ugyanakkor nem gyors lefolyású: az „irodalom” még a Budapesti Szemle egyes szerzői számára is gyakran az általában vett tudományosság jelentésében áll. A hivatásosodással különművé váló diszciplínák művelése között továbbá a korban még léteznek egyéni átmenetek: Toldy praktizáló orvosból lesz filológus.

A szétválás és érintkezés dinamikáját mutatja, hogy tudomány és irodalom interferenciája a század végéig (sőt, tovább is) érzékelhető – a leglátványosabban a közös eredetre visszatekintő, kölcsönfüggésüket a különbségek nyomatókosítása ellenére is megfogalmazó történeti tárgyú műfajoknál. A forrástanulmány, az ábrázolás történeti „hitelességének” igénye a történeti regény, az eposz és a dráma esetében is fennáll; a történetírásban pedig megmarad az esztétikai jóformáltság követelménye, ahogy az eposzi műfajminta is áthatja az irodalomtörténet-írást.¹⁵ Ez utóbbi helyzete rávilágít arra a folyamatra, amelyben az irodalommal való foglalkozás egyes módozatai maguk is tudománnyá válnak, legalábbis ekként kell igazolniuk magukat. Ennek során a humán-diszciplínák – köztük az irodalomtudomány – ideológiai és módszertani te-

12 MARGÓCSY István, *A felvilágosodás határa és határtalansága* = M. I., „A férfikor nyarában”: *Tanulmányok a XIX. és XX. századi magyar irodalomról*, Pozsony, Kalligram, 2013, 50–53.

13 Vö. HERMANN Zoltán, *A kálvinista Jókai = Jókai & Jókai: Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Bp., KGRE–L'Harmattan, 2013, 247–258.

14 DÁVIDHÁZI Péter, *Egy nemzeti tudomány születése: Toldy Ferenc és a magyar irodalomtörténet*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2004 (Irodalomtudomány és Kritika), 669–815.

15 Utóbbiról: *Uo.*, 357–538.

kintetben is versengő vagy kifejezetten önvédelmi pozícióba kerülnek a természettudományokkal szemben. (Ez a konfliktus maga is a MODERNITÁS jellegzetessége; először az 1851-es „Tudomány, magyar tudós”-vitában kap nagyobb nyilvánosságot.) A humán-tudományok önvédelmi kényszerével párban jönnek létre (belső) feszültségei, többek közt éppen az irodalommal szemben. Jellemző példa az elsősorban irodalmi műfajok által formált közkeletű történeti ismeretek és a hivatássá váló történettudomány által forgalmazott, *szakértelemmé* váló történeti tudás (amely a társadalmi-politikai berendezkedést is legitimálni volt hivatott) feszültsége, amelyet a kor historizáló művészet- és társadalomképe tett nagy jelentőségű kérdéssé.

Az irodalommal érintkező, de immár önálló tudásformák *tudás* volta ugyanakkor maga is mozgásban marad. Jellemző, hogy amikor valamely tudásforma elveszíti a tudományosság rangját, fikcióvá, vagyis bizonyos tekintetben irodalommal változik. A maguk idején még (természet)tudományosnak számító nézetek szerepet kaphattak irodalmi műfajok megítélésében is: Toldy az eposzköltők jövőbelátását valamely „vilányos erővel” hozta összefüggésbe,¹⁶ a prózai művek jellemformálása támaszkodott a fiziognómiára,¹⁷ ahogy a pozitívizmus ember- és társadalomképének kapcsolata is szembetűnő a naturalista próza darwinizmusával és biológizmusával.

POLITIKA

A politikára nézve is jellemző, hogy diskurzusként, írásformaként és hivatásként is kiválik a *litterae* köréből, illetve – ennek fonákján – az irodalom is hangsúlyozza a maga függetlenségét a politikától, vagy legalábbis kénytelen ezzel problémaként szembenézni.

Az egyes műfajok, szövegek irodalomhoz vagy politikához tartozása tekintetében szintén e dilemma dinamikája az érdekes. Ezért tekintjük majd tárgyunknak a politikai költészet akár kifejezetten propaganda-darabjait is (többek közt 1848 irodalmában), illetve a rendi reprezentáció politikai irodalmának egyes továbbélő műfajait (gúnyirat, dicsőítő- vagy kortesvers stb.), valamint a politikai satíra irodalmasabb formáit a század második felének élclapjaiban. A politikai irodalom egyes darabjait tehát – amennyiben kifejezetten a retorikai hagyomány folytatói, mint a politikus-portrék – föl vesszük az értekező prózai műfajok közé. A politikai vagy politizáló irodalom mellett az egyes politikai nyelvek, szótárak, érvelésmódok jelenléte, nyomai kimutathatók a század értekező és elbeszélő prózájában, de lírájában és drámai irodalmában is.¹⁸ Politika és irodalom fennmaradó érintkezéseire nézve tanulságos, hogy az írók számára milyen politizálási lehetőségek, a politikusok számára pedig milyen írói perspektívák

16 Vö. TÓTH Orsolya, „Titokszertű kölcsönhatás”: Toldy, Vörösmarty és a magnetizmus = Vörösmarty és a romantika, szerk. TAKÁTS József, Pécs-Bp., Művészetek Háza-Színháztörténeti Múzeum, 2000, 129–138.

17 Vö. KUCSERKA Zsófia, *A mechanikus, a vegytani és az ismeretlen: Jellemkonceptiók a magyar nyelvű regényelméleti és regénykritikai szövegekben a 19. század közepén*, It, 93(2012), 328–347.

18 Vö. TAKÁTS József, *Politikai beszédmódok a magyar 19. század elején* = T. J., *Ismerős idegen terep: Irodalomtörténeti tanulmányok és bírálatok*, Bp., Kijárat, 2007, 171–201; PARAIZS Júlia, „Táblabírói jellemű leczkék”: Egressy Gábor és Kossuth Lajos vitája az 1842-es Coriolanus-bemutató tükrében, ItK, 119(2015), 108–137.

nyíltak a század során. Nem egyneműek: míg kezdetben a két szerep egységben állhatott, addig később a professzionalizálódó íróársadalom tagjai egy szintén egyre inkább hivatásosodó politikusi közegben vállalhattak szerepet vagy tehetek politikai állásfoglalásokat (hol kritikai-ellenzéki tényezőként, hol kiszolgáló személyzetként).

Politika és irodalom tehát műfajrendszerüket és hivatásrendjüket tekintve is elválik egymástól, de éppen ezzel összefüggésben állhatott elő az irodalom- és kultúraértelmezés mélységes (diszkurzív és intézményes) politizáltsága. A modern kulturális nacionalizmusok egyes paradigmáiból, az *állam*-, az *eredet*- és a *hagyományközösségi* nézetekből az irodalom lehetőségeire, feladataira és kívánatos jellegére, illetve magára a (nemzeti) irodalom mibenlétére nézve is adódtak következmények.¹⁹ A századközép egyes kulcsműfajai (irányregény, ballada) szembetűnően kötődnek politikai érzületekhez és igényekhez, vagy igyekeznek maguk is formálni ezeket. Az irodalmi mező autonómiaüreségeit jelzi, hogy az 1840–50-es évek *irányköltészeti* vitája valamely független esztétikai szféra vétele körül forgott, s a vita egyes résztvevői úgy látták (nézőpontjuk máig öröklődik), hogy a közéleti üzenetet közvetítő irodalomban – mint *A falu jegyzője* esetében – a művészet éteriségét beszennyezi a politika mocska. Hasonló feszültséget hozott felszínre a tárcaregény és általában a sajtóközlés megítélése: kívánatos-e, hogy az irodalom megjelenjen a politikai napilapokban?²⁰ (Ez a századvégre általános gyakorlattá vált, azt a kérdést vetve föl, hogy a sajtópiacra kilépve az irodalom vajon a maga önállóságát vívta-e ki, vagy pusztán új függőségi viszonyok hálójába lépett.)

EGYÉNISÉGTÖRTÉNET, ÉRZELEMTÖRTÉNET, TÁRSAS MORÁL

Ebben a körben is lényegi fejlemény, hogy a lélektan, az antropológia és az erkölcsstan is immár önálló tudásterületekbe és írásformákba rendeződik, ám a szubjektumformálás, az én-reprezentáció (és a vonatkozó érzelemtörténeti fejlemények) eközben magának az irodalomnak is kulcsterületévé válnak. Ezek a vonatkozások széles műfajspektrumban jelentkeznek a századelő költői ciklusaitól (*Lilla, Himfy*) az önéletíráson és az emlékezet egyéb költői vagy értekező műfajain (pl. emlékbeszéd) át a regényig. Különösen a líra válik az egyéniség kinyilvánításának a terepévé: a magyar líratörténet a század középső harmadától lesz az erős lírai személyiségek történetévé.²¹ Ebben a tekintetben jellemzőek az önkifejezés és a szerepjáték lehetőségei és korlátai, illetve hogy az egyáltalán elgondolható vagy megképezhető én-reprezentációk közül melyeket tekintettek üdvözlendőnek és melyeket üldözendőnek. Az egyéni érzelm-kifejezés és a közösségi megszólalás viszonya időnként ellentétessé is válhatott: az 1850-es évek legnépszerűbb lírikusai (Petőfi nyomán) nem a kritikailag javallt (és Arany révén példázatosá emelt) objektív-epikai távolságtartás, hanem az én felnövesztésének jegyében alkottak.

19 A fenti közösség-képzetetről: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*, Bp., Balassi, 2005.

20 Vö. KERESZTÚRSZKI Ida, „de azért nem írok gyárilag”: *A folytatásos regényközlés megjelenése a kultúrtermékek 19. századi magyar piacán = klasszikus – magyar – irodalom – történet*, szerk. DAJKÓ Pál, LABÁDI Gergely, Szeged, Tiszatáj Könyvek, 2003, 171–193.

21 SZILÁGYI Márton, VADERNA Gábor, *Az irodalom rendi intézményrendszerétől a polgári intézményekig (kb. 1830-tól kb. 1905-ig) = Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai, 2010, 443.

A közösségi képviselet (a bárdköltészeti hagyomány) és az önkifejezés dilemmái meghatározóak a kor költői pályáinak alakulásában, elvezetve a nemzetlélektan kritikai normává vagy az egyéniség nemzetképviselettel alakításához, mint Arany vagy Vörösmarty esetében.

Ebben a metszetben fontosak az etnikai–nemzeti–kulturális–nyelvi önazonosság változatai, mind az irodalmi alkotás gyakorlatára, mind annak feltételeire nézve: a *hungarus*-tudat 19. századi felbomlása és új változatokban való továbbélése, a *natio*hoz vagy a nemzethez tartozás dilemmái, az össznemzeti és a lokális identitás vagy a kozmopolitizmus viszonya, a nemzeti „családélet” vagy „társas élet” irodalmi programjai. Ennek részjelenségei az asszimiláció és a disszimiláció tendenciái, az identitás (újra)definiálásának esetei – névváltoztatással (Toldy, Petőfi, Ballagi) vagy anélkül (Henszlmann, Frankenburg).

IDŐ ÉS EMLÉKEZET

A MODERNITÁS az időszemléletben lezajlott változást is jelöl, vagy elsősorban azt. A RÉGISÉG világában az idő a múlt osztatlan hagyományát hordozta, s ebben az osztatlan térben mehetett végbe (és lehetett követelmény) a mintaadó teljesítmények utánképzése. A MODERNITÁS ehhez képest az idő olyan tagolása, amelyben immár az emlékezetet is valamely jövő-képzet határozza meg. Ezek a kérdések a magyar irodalomtörténetben a század középső harmadának kezdetétől lettek alapvetőek. A nyitott jövő és a valamilyenné tagolt múlt jellegzetesen modern dilemmája tűnik föl az 1830-as évek elején a nemzeti művelődés két alapszövegében, a *Mohácsban* és a *Hitelben*: az előbbi szerint nem lehetséges jövő a múlt nélkül, az utóbbi szerint nem lehetséges jövő a múlt alapján. Az emlékezés és a tervezés viszonyára nézve a későbbiekben szinte minden vonatkozó szöveg ebben a kérdésben foglalt állást.

A nyitott jövő és a valamilyenné tagolt múlt képzeleinek megjelenése összefügg a történelem fogalmának modernizálódásával: a példázatos történetek sokaságaként felfogott múltból okozatiság vagy szervesség alapján bontakozó szinguláris folyamat lesz. Ez a fogalmi változás szembeütő Kazinczy egyedi eseményekkel, „A magyar literatura történetei”-vel foglalkozó *Tübingai pályaműve* és Toldy rétegzett, de egységes és célelvű képe közt *A magyar nemzeti irodalom történetéről*.²² Bár a múlt példázatosságának vélelme nem tűnik el, az egyedi folytonossággá váló történelem mégis elsősorban *szabályok* közvetítőjévé lesz. A reformkortól kezdve ezért meghatározó a „korszelem”, vagyis annak firtatása, hogy mik az idő „kívánatai”, „rugói”, „irányai”. Ez jelenik meg az irodalom „időszerűnek” érzett formájára és várható (jelenét és múltjának képét is meghatározó) jövőjére vonatkozó elgondolásokban: az 1830–60-as évek egyik legfőbb vitakérdése a műfajok (dráma, eposz, regény) „korszerűségének” latolgatása.

Szintén az idő és az emlékezet RÉGISÉGET meghatározó felfogásának a MODERNITÁSBAN történő fokozatos és ellentmondásos átmenetét jelzi, hogy a tágan értett 19. század nézeteit a magyar irodalom (és nemzet vagy kultúra) *jövöbeliségéről* meghatározta két nagy antik minta: az *utópia* és az *apokalipszis*, vagyis a majdani létrejövés és a maj-

22 Vö. MARGÓCSY István, *Szakmai eredetmítoszok*, Holmi, 18(2006)/4, 527–536.

dani pusztulás víziója. A „voltaképpeni” magyar irodalom *jövöbéli* létrejöttének hite kimutatható Kazinczy (időben zajló, de nem időbeli) irodalom-tervezésében, a stíláriis és műfaji repertoár előirányozásában, a magyar irodalmi nyelv *jövöbéli* kicsinosodásának („jobb idők szüleménye”) reményében; Kölcsey töprengéseiben a „való nemzeti poézis” töredékes és csekély hagyományának esetleges *jövöbéli* újrалobbantásáról a népköltészet „szikrája” által; Petőfi nézeteiben a politikában és a költészetben majdan egyaránt hatalomra jutó népről; Aranynek a népiesség „divatja” után következő, azt majdan felváltó, végre mindenkit érintő, valódi „nemzeti költészetre” vonatkozó eszményeiben; valamint Jókainak a magyar irodalmat mint immár megvalósult utópiát fölmutató gesztusában: az 1870-es *És mégis mozog a föld* Toldynak címzett előhangja azt nyomatékosítja, immár bent vagyunk az ígéret földjén.²³ Ezeknek a hiteknek és reményeknek a fonákján a század kulturális tudatát és tudatalattiját a „herderi jóslat” ismertté válása óta átjárja a nemzeti (nyelvi, kulturális, etnikai, társadalmi, államszervezeti) *apokaliptikus* réme, időnként nagy élességgel exponálódva, mint a nyelvújítás idején vagy az 1850-es években.²⁴ Az egyszerre utópikus és apokaliptikus irodalmi önszemlélet nemzeti tartalmait mellett is jellegzetesen modern időfelfogást tükröz, s logikája 1896-ban, a Millennium idején bizonyos tekintetben eléri a végpontját. Ennek tünete annak sugalmazása – többek közt az ekkor megjelent tíz kötetes országtörténet Jókai által írott utószavában – hogy a magyar történelem immár boldog véget ért. Ennek fonákján jelenhettek meg az erre a sajátos időbeli önmagára csavarodásra reflektáló ironikus-paradox formák, mint az *Új Zrínyiász* vagy A Hét 1898-as körkérdése arról, hogy mit csinálna Petőfi, „ha ma élne”.

Az időtapszlatat modern szemléletformái közé sorolhatni a felfokozott *korszak*-tudatot, a régi és az új töréspontja iránti figyelmet, az egyes műfajokra vagy a nemzeti irodalom egészére vonatkozó *alapítás*-tudatot, a *nemzedék* és a *nemzedékváltás* mint önszemléleti forma megjelenését (lásd Orlai Petrich festményét az 1828-as Kazinczy–Kisfaludy-találkozóról; a *nemzedéki* vonatkozásokat a Vörösmarty–Petőfi viszonyban és a kozmopolita költészet-vitában). Szintén a MODERNITÁSba való átmenet jele, hogy a század során egyre inkább megfigyelhető az *új* kultusza. Egy-egy irodalmi mű vonzerejének része lesz „újdonság” volta (ennek reklámértékét használja ki a Pesti Napló *Műtár*-rovata vagy a színházak műsorpolitikája). A *nemzedéki* önazonosításnak az „új” jegyében végrehajtott gesztusai különösen az 1860–70-es évektől válnak általánossá: az *Új Világ* (1869–70) a „hatalmas szokás bilincsei” ellenében lép föl; az *Új nemzedék* című antológia pedig 1876-ban sürget költészeti megújulást. Az idő századközepi *nemzetie-sítése* és az abból fakadó emlékezet-, várakozás- és reményformák fényében érdekes, hogy 1867 után miként erősödnek föl az „új idők” és az „új jövők” jelszavai a kulturális-társadalmi önszemléletben, az irodalmi gyakorlatban és kritikában, s ezek mennyiben voltak képesek áttörni az államivá emelt historizmus időszemléletén, mennyiben

23 Vö. MARGÓCSY, „A férfikor nyarában”, i. m., 11–12, 33–34.

24 Ebben a republikanizmus (Herdertől független) hanyatlás-képének szerepéről: BÍRÓ Ferenc, *A nemzet-halál árnya a XVIII. századvég és a XIX. századelő magyar irodalmában*, Pécs, Pro Pannonia, 2012 (Thienemann-előadások, 7).

teremtettek éppen marginalizált voltukban feszültséget hivatalos és elnyomott-kirekesztett idők között. (Illetve: mennyiben küszködött éppen a hivatalos, az időt nemzetivé historizáló szemlélet saját marginalitásának érzetével, például az idős Gyulai panaszában a történeti érdeklődés hiányáról a kortárs irodalomban.)

Az időszemlélet modernizálódása konkrét irodalmi műfajokban is követhető: a honfoglalási eposz és a történelmi regény poétikáinak változásában, az irodalomtörténet-írás és a (nemzeti jövőt építeni szánt) hagyománygondozás emlékezetformáinak műfajaiban (szövegkiadás, emlékbeszéd). Kifejezetten ebből fakadó műfajváltásra példa a RÉGISÉG *államregényeinek* helyén megjelenő, az 1830–40-es évekbeli kezdemények után az 1870-es évektől vonulattá erősödő *utópikus regény* Jókaitól Beöthy Lászlóig, amely részint éppen az egyetemes üdvtörténet és nemzeti történelem teleológiájának az egyeztetésére tesz kísérletet.

KRITIKATÖRTÉNET

Azzal, hogy az irodalom kivált a *litterae* értelmében vett írásformák (mint „tudományok”) köréből, egyúttal létre is hozta a maga sajátos modern tudományait, az irodalomtörténet-írást, a filológiát, a textológiát stb. mint „a magyar nyelvvel foglalkozás tudományának” részterületeit. Szembetűnő, hogy ami a *historia litteraria* (az általában vett kultúrjavak archiválásának tudománya) eszköztárában még egységben állt, az irodalomtörténet-írásban már segédtudományok rendszerévé bomlik. Amellett, hogy a kritika önálló intézménnyé válik, az irodalom önszemléletét adó nézetek formálódhatnak értekezésben, kritikában, portréban, életrajzban, esszében, emlékbeszédben, szerzői monográfiában, s az önálló kritikai műfajok megjelenési közegük (folyóirat vagy napisajtó) szerint is rétegződnek. Az irodalom saját tudományainak feladatértelmezései és társadalmi státusz- vagy forrásigényei feszültségeket is szülnek más (nem-humán vagy éppen rokon) tudományokkal, illetve rendre vitában állnak saját tudománytörténeti múltjukkal is. A század kritikai irodalmában jellemző jelenség az esztétikum és az ízlés mibenlétének sorozatos újrafogalmazása, hol élesen elhatárolódva korábbi meggyőződésektől, hol visszanyúlva hozzájuk. Ezek vizsgálata fogalomtörténeti elemzésekben történhet, például olyan rétegzett fogalmak jelentését illetően, mint „népies”, „póriás”, „népszerű”.

I. 2. ÁTMENETEK

Éles határvonal kijelölése helyett az 1780-as évektől az 1820-as évekig tartó időszakot átmenetként kezelnénk, amelyben fésűszerűen tagolódnak egymásba a MODERNITÁSHOZ, illetve RÉGISÉGHEZ köthető jegyek: műfajokban, emberképben, szerző és mű fogalmában, invenció és utánképzés viszonyában, intézmények létében és nem-létében, az irodalmi nyilvánosság szerkezetében, az időfelfogásban és a hagyománykezelésben, az irodalom társadalmi helyében, mediális közegeiben, finanszírozásában stb.²⁵ Rugalmas

25 Az „osztatlan literatúra fogalmából kivált modern szépirodalmat és ennek intézményesülését” hasonló időszakra teszi: RÁKAI, *i. m.*, 83–92, 100–102.

elválás tételezése azért is indokolt, mert a 19. század irodalmának jó néhány kulcsjelensége a 18. század törekvéseiben gyökerezik. Ilyen a kulturális intézmények megalakítása iránti vágy, a magyar nyelv státusza és képességei vagy a népi kultúra iránti érdeklődés, az irodalmi műfaji-hangnemi regisztereinek rétegződése, az eredetiség kérdése, az egyéni érzelm kifejezés és az ihlet szerepe, illetve az ábrázolt tárgy és az ábrázolás mikéntjének – Kazinczy fogalmaival: a „Sujet” és a „Festő munkája, etsetje, s tüze” – viszonya.

Az „átmenet” képzetét mint történeti leíró elvet sok szempontból lehet bírálni. Az 1780-as és az 1820-as évek közti időszaknak megvannak a saját jellegzetességei, vagyis történeti funkciója nem valamely „átmenet” lebonyolítása. Mégis, a szerző- és a mű-felfogásban ekkor kitapintható (ellentmondásos) változások kirajzolják valamely határsáv körvonalait RÉGISÉG és MODERNITÁS között. Ennek kifejeződését látjuk a *Bildung* eszméjének hatásában.²⁶ Az irodalom a 18–19. század fordulóján a *képzés* általános humán-modelljének része, őrizve a *litterae* felfogását, miszerint az irodalom propedeutikai lépcsőfok a magasabb tudományok eléréséhez. Ezzel szemben, amikor a lírai műnem (ha nem teljesen az önkifejezés jegyében is, de) az 1820-as évek végére az irodalmiság *par excellence* letéteményesévé válik – többek közt Kölcseynek a *Nemzeti hagyományokban* (1826) adott irodalomtörténeti összefoglalójában vagy Toldy 1828-as *Handbuchjában* –, akkor ennek már nem a *képzés* modellje adja az alapját.

Az irodalom-fogalom megváltozása érhető tetten a mű és a szerző képzetének ekkori kezelésében is. A *képzés*-szempontú (vagyis a *litterae*-hez is kötődő) irodalom-felfogásban az egyes műnek nincs önértéke, mivel azt a *képzés* folyamatában betöltött helye határozza meg. A szerzőközpontú és a műegészre figyelő (*modern*) olvasás szempontrendszerét Kazinczy és Kölcsey kritikái vezetik be az 1810-es években. A *Himfy*- és a Berzsenyirecenzió egyaránt felbontja a szerzők intenciója szerint *képzéstörténetként* olvasandó versciklusokat, az egyes darabokat önálló műegészként olvassák és ítélik meg (ezért javasolhatják a gyengébbnek érzettek elhagyását). A Kölcsey által felállított ellentétek (valódi költő vs. versificator, eredeti irodalom vs. utánzó irodalom, az irodalmi mű saját vs. idegen világa) a maguk idejében ezért részesülhettek elutasításban, ám néhány évtizeddel később már ez a szemlélet nyer teret, többek közt Erdélyi János révén. Hasonló átminősülés játszódik le, nagyjából ugyanekkor, a szerzői önállóságra nézve. A közösségi *képzés* irodalom-felfogásának keretében az író a *sensus communis* reprezentánsa, melyen osztozik olvasóival, ezért lehet képes megértetni magát velük. Egyéni ihletettségét ez egészíti ki és bírálja fölül az alkotás folyamatában, amely folyamatban a hangsúly az örökérvényű írói szerepminták (elsősorban a római aranykor szerzői) *aktualizált* követésén van, még a *zseni* – vagyis a lélek valamennyi erőinek egyenlő módon kiművelt, egymással harmonizáló komplexuma (Schedius) – számára is. Az alkotás és a műélvezet személyes és nem-racionalizálható mivoltának ettől különböző (később meghatározóvá

26 A *képzésre* mint átmenetre vonatkozó elgondolások FÓRIZS Gergelytől származnak; ennek érvényesüléséről egy 19. század eleji életműben lásd tőle: „*Alpeseken Alpesek emelkednek*”: A *képzés* eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben, Bp., Universitas, 2009 (Klasszikusok). A *Bildung*ról ugyancsak mint a retorika és a modern irodalom közti „választóvonalról” lásd még: BAGI Zsolt, *Az irodalmi nyelv fenomenológiája*, Bp., Balassi, 2006, 7–21.

váló) képzeete ugyan jelen van Kazinczynál, de – Winckelmann hatására – nála sem szakad el a racionális klasszicizmus normatív szemléletétől.

I. 3. KIMENET

A 19. század egészét, némi elnagyoltsággal, jellemezhetjük a *nemzeti művelődés* képzetének kialakulásával. A kulturális és politikai nacionalizmusok ugyanakkor egyaránt a MODERNITÁS révén váltak lehetővé: a nemzeti művelődés (azon belül a nemzeti karakterűnek vélt irodalom) fogalmainak kidolgozása és érvényesítése, illetve intézményeinek megteremtése modernizációs törekvés.²⁷ Még akkor is, ha az új felépítésében gyakran valamely *múlt* virtuális visszaépítését tűzték ki – éppen ezért tekinthetők a nemzeti hagyományokra épülőnek vélt kulturális törekvések *szimulákrum* jellegűnek, vagyis, jellegzetesen modern gesztussal, reprezentációk reprezentációjának.

Az *államközösségi*, az *eredetközösségi* és a *hagyományközösségi* nemzetiesítés eseteit tekintve, vagyis a *társadalom*, *faj* vagy *kultúra* keretében (azaz a *birodalom*, *etnicitás* és *nyelv* közössége szerint) felfogott kollektivitás-képzetek és a hozzájuk tartozó irodalmi praxisok közül talán csak az eredetközösségi felfogásnak nem volt modernizációs momentuma. A századvég erőszakosabb kulturális-nyelvi nemzetiesítése annyiban felülről vezérelt (és részint éppen az irodalomoktatáson keresztül megvalósítani remélt) modernizáció, amennyiben az írni-olvasni tudás szélesebb körűvé válása, illetve az irodalom befogadásának modern eszközei és eljárásai, az ezekhez kapcsolódó olvasói-műélvezői habitusok elterjedése is részint ennek volt a következménye.

Az időszemlélet 19. századi megváltozása (lásd fent) az egyik érv, amiért a MODERNITÁS tulajdonképpeni szakaszát az 1820–30-as évektől vennénk föl. A modern időtagoló gesztusok, s benne a saját idő elhelyezése jelennek meg Toldy főműve, *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebb időktől a jelen korig* (1864–1865) lapjain, már magában a címben is. Toldy azt a jelenséget, hogy a 19. század első évtizedeinek magyar költészetében a klasszicizmust jellemző „idegen képzetmódot” leváltja a „saját nemzeti”, éppen a „modern kultúra” terjedésével hozza összefüggésbe.²⁸ A műfajok „romántos” jellegűvé válását (a romantikát) Toldy általában is mint az „új, modern műalak” térnyerését hozza szóba; a nyugati irodalmak rímes-időmértékes (a klasszicitás jegyében valaha botrányosan művészietlennek érzett) versformáinak meghonosítását ezért láthatja modernizációnak (ezeket „modern rímes formáknak” nevezi, az ezeket alkalmazó költeményeket pedig „modern ének- és dalnak”). A Toldy által korszakválasztó jelentőségűvé emelt modernitás-fogalom már nem a *Querelle* képzetkörében mozog, vagyis nem a művészet örök mércéjének való megfelelés szempontját alkalmazza (ti. kik a jobbak ezen a mércén, az újak vagy a régiek?), hanem kifejezetten az irodalomtörténet

27 A modernizáció és a nacionalizálódás összefüggéseiről az „egységes nemzeti kultúra” megteremtésének vágyában: S. VARGA Pál, *Akkulturációs stratégiák a 19. századi magyar irodalomban* = Uő, *Az újraszótt háló: Kulturális mintázatok szerepe a felvilágosodás utáni magyar irodalomban*, Bp., Ráció, 2014, 30–31.

28 Jellemző, hogy Kazinczy költészetében Toldy a népies jellegű darabokat nevezi „modernnek”. Erre azért volt szüksége, hogy mesterét korszerűsítse: vagyis ne csak a „klasszikai”, hanem a „modern műiskola”, vagyis a nemzeti-népies jelen kezdeményezőjeként és „fejeként” is felmutathassa.

időbeli tagolására, az új meghatározására használja, mégpedig annak jegyében, hogy elválassza a klasszikus/régiségbeli és a nemzeti jellegű (vagy annak érzett) írásmódot egymástól, s az utóbbit tegye meg a modern magyar irodalom letéteményesévé.

Toldy révén tehát a 19. század közepső harmadának reprezentatív irodalomtörténeti ötleírása már valamely modernitás-tudat jegyében tagolta ennek a történetnek az idejét. Ennek a tagolásnak a jövőre vonatkozásában, vagyis valamely új *eljövetelében* – amely „új” és amely „eljövetel” korábban, vagyis a MODERNITÁS előtt fogalmilag el sem volt képzelhető, de amely „új” aztán magával a modernitással rögtön *sematizálódott* is²⁹ – ekkor benne rejlett az, hogy ez az új (a tulajdonképpeni magyar irodalom) egyben *végállomás*, a szellem önmagára találása is lesz. (Ebből adódnak a Vörösmarty utáni költészet megítélésének problémái Toldy számára, illetve majd a „nemzeti klasszicizmus” utáni irodalom megítélésének problémái Horváth Jánosnál.) A 20. századi modernséggel, melyben az újat a jövőben majd mindenkor *újabb újak* követhetik, némileg rokon, nyitott jövő elgondolása Erdélyi (hegeliánus) víziójában is kimutatható: eszerint az irodalom története *spirál* alakú, végtelen processzus, amelyben a periódusváltások hajtóerejét a régihez való „örök visszatérés” adja.

Szólhatnak érvek ugyanakkor az ellen, hogy a 19. századi irodalmi rendszert (éppen a *modernségre* tekintettel) folytonosnak láttassuk a 20. századdal.³⁰ Ilyen érv lehet az egyéni *invenció* korlátozott szerepe. Arany is kétséggel nézte ennek lehetőségeit: „Első és legnagyobb inventor a nép” (*Zrínyi és Tasso*). Ám ha itt az egyéni lelemény helyett a közösségi hagyományban kap is helyet, annyi mindenestre látszik, hogy az invenció, a kitalálás a századközépre a művészi alkotás lényegévé válik – szemben a századelő költészetével, amelyben a „poetica inventio” nem jelentett többet, mint az örökölt formai és tematikus keretek eseti, de nem önkifejező kitöltését.³¹ Ebben a különbségben (Csokonai és Arany között) akkor is láthatni a RÉGISÉG és a MODERNITÁS közti váltás lezajlását, ha Arany számára az invenció, a maga legtermékenyebb formájában, a közösség teljesítményéhez kötődik is, s az egyénnek, legalábbis ha eposzt ír, ehhez kell kapcsolódnia. Ha a formai-gondolati *szubverziót* tekintjük az irodalmi modernség megkülönböztető jegyének, akkor erre vonatkozóan elsorolhatunk 19. századi gesztusokat (többek közt Petőfitől), de ezek részint nem állnak össze vonulattá, részint ritkán határozzák meg a kor alkotóinak önképét. Nehéz persze a szubverziónak időben állandó jelentést adni. Tanulságos jelenség, hogy a számos tekintetben (alkotói autonómia követelése, a nyilvánosság tudatos és gátlástalan használata, szüntelen poétikai kísérletezés, a hagyomány arcátlan lekezelése, felforgató politikai eszmék konok hirdetése, az irodalom megéllhetési forrássá alakítása) minden kortársánál modernebbnek ható Petőfi életművének jó része a biedermeier körébe sorolható.

29 Az „újdonságról” mint „sematizált modernizmusról” Friedrich Schlegel alapján: BAGI, *i. m.*, 10.

30 Ennek jellemzői a 20. századi kötetek koncepciója szerint: a *korszerűség* és az *invenció* normája, az esztétikai *autonómia*ja az erkölcsi és ideológiai *hasznosság* ellenében, *kritikai* erő, *szubverzivitás*: vö. KAPPANYOS András, VERES András, *Modern 2.0* (kézirat). Lásd még: ANGYALOSI Gergely, *Az új irodalomtörténet koncepciója*, *Alföld*, 63(2012)/3, 100–107.

31 Vö. MARGÓCSY István, „*Estvéli gondolatok*” – *Változatok a XVIII. század végi magyar líra poétikájában*, *Csokonai verseinek kapcsán* = M. I., „*A férfikor nyarában*”, *i. m.*, 67–68.

Az irodalmi mű esztétikai *autonómiája* és valamely célra való *hasznossága* közti különbség vélelme (e kettő feszültsége) tekinthető a MODERNITÁS 18. századi gyökerű alapvonásának. A kantai „célszerűtlen célszerűség” eszméje korán fölbukkan a magyar irodalmi önreflexióban: már Kazinczy és a századelő „elkülönülő” irodalom-felfogása – szemben a kor „integrált (közösségi)” irodalom-felfogásával – is erre építette a maga programját a nyelv és a világ átesztétizálásáról.³² A *Tövisek és virágok* egyik jegyzete így szól: „A’ szép Mesterségek’ célja nem *haszon*, hanem *gyönyörködtetés*.” Ezt a maga korában vakmerő kijelentést Kazinczy a *dulce et utile* szellemében azonnal korlátozza is, mondván: „a’ kettő megállhat együtt, sőt a’ kettőnek együtt is kell járniok”. Ez a korlátozás annyiban él tovább a 19. században, amennyiben az irodalom sok tekintetben függvénye marad erkölcsi, pedagógiai vagy politikai célok szolgálatának, s gyakran a legjelentősebb művek is kifejezetten ilyen törekvések jegyében jöttek létre. Utóbbi viszont a 20. század magyar irodalmában sem példátlan jelenség.

Az „esztétikai megítélés” önelvűsége mellett az irodalom autonómiája tekintetében számolni lehet intézményes tényezőkkel is. A 19. század során létrejövő irodalmi intézmények azzal együtt láttatták magukat a független diszciplináris érdekelt és hozzáértés autonóm fórumának, hogy jellegükben „nemzetinek” tekintették magukat. A művelődés társadalmi autonómiájának képzete, melyre a MODERNITÁS bármely változata a maga elveinek, értékeinek, játékszabályainak az elvi és gyakorlati autonómiáját (vagy annak hitét) alapíthatta, jórészt a 19. század során alakult ki. Idetartozik a humán értelmiség önálló réteggé válása, a mindennemű irodalmi foglalatosságok (az írótól a szerkesztőn és a könyvügynökön át a kritikuszig) hivatássá alakulása, az irodalommal kapcsolatos tudásformák önálló diszciplinává válása, a hozzáértő-hivatásos és a műkedvelő-dilettáns szerepek éles elválasztása, az irodalom nemi szerepek szerinti tagolása. Ezen elvi és gyakorlati autonómia-törekvések az 1830-as évektől megjelennek, s rendszerszerűsödésük a századvégre le is zajlik.

Az alkotásmód esztétikai önelvűsége és az intézményi–diszciplináris–hivatásbeli autonómiák mellett a 19. századot az irodalom *befogadásának* modernizálódása is jellemzi. Az olvasási szokások áttevődése az *intenzív* olvasásról (ugyanazt a művet sokszor, vagy ugyanazt mindig) az *extenzív* befogadásra (mindig újabb és újabb művet, soha sem ugyanazt még egyszer) már a századelőtől megfigyelhető, de az 1850-es évektől már az egész irodalmi ipar ennek kiszolgálására rendezkedik be; lásd a sajtóműfajok egyre jelentősebb, a tömegesedés felé mutató szerepét, a lektúr megjelenését. Az egyik befogadásmód ugyanakkor nem váltotta le a másikat, különbségük továbbélésébe műveltségbeli eltérések és nemi szerepek is belejátszottak: az Arany házaspár esetében például a férj inkább az intenzív, a feleség pedig az extenzív olvasást gyakorolta.

Az autonómia tekintetében az az ellentmondás is kirajzolódik, hogy egyfelől a kultúrának mint a gazdaságtól és politikától elkülönülő, saját értékrendű világnak az eszméje a romantikától kezdve meghatározó, másfelől viszont az irodalom egyik legfontosabb modernizációs fejleménye éppen *áruvá* válása. Az irodalom piacosodása csak

32 Vö. HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század második felében*, Debrecen, Kossuth, 2000 (Csokonai Könyvtár, 21), 57–67.

látszólag mond ellen autonómiájának. Ha ugyanis az irodalom el kíván szakadni az ideológiai vagy kliensi köteleességteljesítéstől (s az azt díjazó mecénási, testületi vagy állami kultúrátámogatástól), akkor a konkrét vagy szimbolikus kulturális piacokon kívül nincsen más nyilvános társadalmi tér, ahol egyáltalán megjelenhetne. A kultúra anyagi értelemben vett piacosodása hozta létre a társadalmi fogyasztási szokások körébe tartozó és a tiszta, önmagában vett esztétikai értéket hordozó irodalom különbségének képzetét, a MODERNITÁS egyik alapfeszültségét. Az anyagi piacon nem boldoguló művészi autonómiához a jelképes piacok befolyására, az ezt megteremtő értelmiségi (ön)ünneplésre és az abban részesülni kívánó olvasókra van szükség. (Arany kiegyezés utáni panteonizációjához a dualista állam szimbolikus igényei és anyagi forrásai is hozzájárultak.) Az anyagi, illetve a szimbolikus piacon érvényesülő művek elválása hozza el a népszerűség és a kritikai megbecsülés már a 19. század közepén jelentkező ellentétét, s vele a (máig folytonos) kritikusi bosszankodást, hogy az immár személytelen megrendelő, az olvasóközönség miért éppen azt szereti, amit.

Az esztétizálódó irodalmi kultúra már a 18–19. század fordulóján a gazdaság ellenfogalmaként tekint önmagára (többek közt Kazinczy és Berzeviczy Gergely vitájában a „Szépség” és az „Arany” primátusáról), de a kettő a programszerű szétválasztás ellenére is átjárja egymást: az irodalom autonómiájának megteremtése párhuzamos annak gazdasági tevékenységként és szellemi tulajdonformaként való elismertetésével. Erről tanúskodik a szerzői jogi szabályozás története, illetve a humánkultúra társadalmi-gazdasági értékével kapcsolatos viták, már az 1840-es évektől. Az esztétikai autonómia akarása és az irodalomból való megélhetésre törekvés (vagyis a művészi alkotás nem ideológiai, hanem gazdasági utilizálása) sokszor összekapcsolódott – Petőfi esetében a programszerű esztétikai autonómia-állítást sikeresen megvalósított megélhetési programmal párosult, s Jókai is egyszerre lehetett a nemzeti mitológiák nagy mesélője és irodalmi vállalkozó –, sokszor viszont elvált egymástól, ami előhívta a nem-piaci logikájú formákat, mint az írói segélyegylet, a közadakozás stb. Ugyanezért annyira modern jelenség az első magyar írósztrájk 1847-ben: a Tízek Társaságának tagjai esztétikai autonómiájuk harcos kinyilvánítása mellett törekedtek saját gazdasági erejük felmérésére és érvényesítésére.

Az irodalmi MODERNITÁS kiépülésében tanulságosak magának a „modern” minősítésnek a megjelenései és jelentésváltozatai. E kifejezés önjellemzőként vagy szitokszóként való (kezdetben elszórt, de a század utolsó harmadától sűrűsödő) terjedésében³³ az lehet érdekes, hogy e minősítés különböző előfordulásai mennyiben álltak homonimikus viszonyban egymással, részint az *időben* új és a *minőségileg* új különbségére nézve. Toldy irodalomtörténetében, mint idéztük, a *modern* a nemzeti jellegű (a klasszikushoz képest: romantikus) irodalmat jelentette, amely fonák módon éppen valamely réginek érzetthez (a népihez) való visszatérés révén állt elő. Erdélyi egy évtizeddel korábban Victor Hugót és a francia romantikát tekintette a „littérature moderne” (elvetendő) képviselőjének. Az 1870-es években a „modern” kifejezés gyakran a második császárság francia kultúrájára utalt (a németesítő kulturális hatások miatti fé-

33 Vö. BEZECZKY Gábor, *Modern a modernség előtt*, Literatura, 37(2011), 309–313.

lelem okán pozitív jelentésben). Rákosi Jenő emlékbeszéde, amelyet Toldy Istvánról mondott (1879), ebben az értelemben jellemezte „modern embernek és modern írónak” az elhunytat, de a kifejezést a reformkori időfelfogáshoz is visszakötötte, mondván: a modern alkotó a „maga idejének, az idő szükségéi, óhajai, intései szerint” dolgozik. Mikszáth írásaiban a „modern” gyakran a női frivolitást jelölte, általában a színpadi jelenléttel összefüggésben (vö. *Blaháné a fürdőkádiban*).³⁴ Justh Zsigmond 1880-as évekbeli naplóiban a „modern” (mint dekadens dandy életuntság és bujaság) szintén színésznőben emblematizálódik: Sarah Bernhardt a rá színpadon és magánéletben egyaránt jellemző művi dekorativitás okán lesz a „modernség” megtestesülésévé.

Megkockáztatnánk tehát, hogy a 20. század modernsége egyrészt maga is az irodalom mint önállósult kulturális alrendszer 19. században kialakult eszmei, társadalmi és infrastrukturális kereteiben (irodalmi nyilvánosság és intézményei, irodalmi piac, írói hivatás) bontakozhatott ki; másrészt pedig alkotóinak a modernségről adott értelmezései egy, már a 19. század elejétől létező, sok tekintetben eredendően diffúz és homonimikus önleírási gyakorlat folytatásai. S ha annak tartalmait (esetenként radikálisan) továbbírják, átírják, felülírják is, mégis valamiként annak a fogalmi terében mozognak tovább.

II. A szemléletről

Milyen átfogó szemléleti keretben képzeljük a 19. századi anyag feldolgozását? Három diszciplináris nézőpontot veszünk föl, melyek nem elválasztottan, hanem (még ha változó arányokkal és súlyozással is) minden fejezettípusban érvényesítendő megközelítésmód-együttest jelölnek. Ezek a *poétikatörténet*, az *eszmetörténet* és a *társadalomtörténet*. Egyenként jellemezve őket:

POÉTIKATÖRTÉNETI ASPEKTUS alatt az irodalmi szövegalakítás formatörténeti vizsgálatát értjük. Ebben tekintetbe veendők: 1) *formai* jegyek: hosszúság–rövidség, töredékesség–teljesség, szervesség–szervetlenség, külső és belső forma (gondolatritmus, kompozíció), szókincs és stílus, verstani (rím, ritmus) és narratív sajátosságok (leírás, párbeszéd, monológ, szabad függő beszéd, extra- vagy homodiegetikus elbeszélő); 2) *retorikai* struktúrák: az alkalmazott beszédhelyzetek és nézőpontok, a meggyőzés vagy a művészi hatás pragmatikája, adott műfaj által hordozott autoritás, morális erő, illetve ezek hiánya; 3) *tematika*: jellemző témák, bevett toposzok, műfajközi diskurzusok és több műfajban is megvalósuló reprezentációk; 4) *modalitás*: komikus, tragikus, heroikus, szatirikus, ironikus, melodramatikus, humoros stb. hangnemek; 5) *para- és peritextuális* jegyek: szerzői név, cím, előszó, vizuális megjelenés (illusztráció, betűméret, betűtípus, tükör). Egy-egy mű *saját nyelvének* ezen jegyek adott kombinációja, egy-egy műfajnak ezek ismétlődése, illetve az ismétlődés időszakos intézményesülése tekinthető.

34 Vö. T. SZABÓ Levente, *Mikszáth, a kételkedő modern: Történelmi és társadalmi reprezentációk Mikszáth Kálmán prózapoétikájában*, Bp., L'Harmattan, 2007, 291–311.

ESZMETÖRTÉNETI ASPEKTUS alatt a kor irodalmi (és nem irodalmi) anyaga által hordozott, azt megnyilvánító, de általa is meghatározott – hiszen létükben is az írásbeliséghez kötődő – gondolkodás- és fogalomtörténeti jelenségek, tendenciák számbavételét értjük.³⁵ Egyes művek, műcsoportok, kritikai nézetek révén (de akár intézmények által is) közvetlenül vagy áttételesen játékba hozott filozófiai, történetfilozófiai, teológiai, művészet-, társadalom- és kultúraelméleti nézetek mellett valamilyen mértékű szerepet kaphatnak olyan diszciplínáknak a miénkkel érintkező területei is, mint az antropológia, a néprajz, a nyelvtudomány, a nacionalizmus-elméletek, az emlékezetkutatás, a politikaelmélet, az etnikai földrajz stb. (Legutóbbira egyetlen példa: az egyes irodalmi hagyományok etnikai tulajdonjoga körüli vitákat mint jellegzetesen 19. századi problémát, például a *Vadrózsa*-pör esetében, ez segíthet megérteni.) Szerepet játszhatnak olyan tudománytörténeti vizsgálatok is, amelyek ma már tudománytalannak számító egykori tudásterületekre vonatkoznak, mint a fiziognómia, a mesmerizmus vagy a homeopátia. Ezeknek a vonatkozásoknak helye lehet egyes műfajok, diskurzusok és reprezentációk elemzésében is.

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI ASPEKTUS alatt az irodalom és előállítóinak, forgalmazóinak, illetve használóinak *társas viszonyát* értjük.³⁶ Ennek körébe tartozik az irodalmi intézmények (társaságok, önképzőkörök, szalonok) kialakulásának és kiépülésének, a könyv-, könyvtár-, sajtó-, kiadó- és kiadástörténeti fejleményeknek, az olvasóközönség létrejöttének, átalakulásainak és rétegződésének (társadalmi, nemi, kulturális, etnikai összetételének, iskolázottságbeli, politikai és felekezeti tagolódásának) vizsgálata, összhangban azon meglátások és változataik felmérésével, amelyek az irodalom társadalmi szerepére, az olvasás forgalomban lévő gyakorlataira, valamint az individualításra vagy közösségre vonatkoznak. Az irodalmi ünnepek, rituálék és az azokat létrehozó társadalmi közeg kulturális és mentális beállítódásai mellett ennek jegyében vizsgálhatók az írói foglalkozás mint életforma és életstratégia megszületése és módosulásai, ahogy nyomon követhetők az irodalom infrastruktúrájának és gazdaságtanának a mozgásai (az egyénitől az intézményi vagy állami mecenatúráig és a piacig). Módszertanilag tekintve szükségünk lehet mikrotörténeti, mentalitás-, gazdaság- és családtörténeti vizsgálatokra vagy esettanulmányokra, valamint akár mennyiségi elemzésekre is. A mentalitástörténeti szempont megkívánhatja nem irodalmár szerzők műveinek (önéletrajz, napló, levelezés, útleírás) elemzését is.

E három aspektus, *poétika-, eszme- és társadalomtörténet* viszonya nem alap és felépítmény, előtér és háttér megoszlása szerint rendeződik el, hanem visszacsatolások rendszereként. Maga a modern értelemben vett „szép” irodalmi tapasztalatának (valamikor a 18–19. század fordulóján előálló) lehetőségfeltételei is valamiként e három

35 Vö. SZENTPÉTERI Márton, *Eszmetörténet és irodalomtudomány*, Helikon, 55(2009), 5–21.

36 Vö. SZILÁGYI Márton, *Irodalomtörténet és társadalomtörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe*, szerk. BÓDY Zsombor, Ö. KOVÁCS József, Bp., Osiris, 2006, 567–580; Uő, *Lisznyai Kálmán: Egy 19. századi írói életpálya társadalomtörténeti tanulságai*, Bp., Argumentum, 2001 (Irodalomtörténeti Füzetek, 149); Uő, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), különösen *A társadalomtörténet-írás irodalomtörténeti alkalmazhatóságának lehetőségeiről és korlátairól* c. fejezet, főként: 47–48.

függvényeként adódnak (vagy enyésznek el, mint talán napjainkban). Kölcsönviszonyuk abból is kitetszhet, hogy az egyikben lejátszódó fejlemények rendre leírhatók a másik kettőre tett vagy a másik kettő felől érkező hatások fényében. (Például a 19. század historizáló műfajai – a regétől, a balladától a regény némely változatán át az eposzig – egyszerre kapcsolódtak a múlt történelmi feltárásának aktuális rendjéhez, nyelvi megjeleníthetőségének poétikai kérdéseire, illetve politikai–ideológiai–társadalmi–erkölcsi tartalmak közvetítésének szándékához.)

Poétikai és nyelvhasználati újításokból adódhatnak *eszme- és társadalomtörténeti fejlemények*. A magyar nyelvű irodalmiság térnyerése, kulturális súlyának növekedése is hozzájárult ahhoz, hogy a magyar társadalmi presztízsnelvé, az érvényesülés nyelvénél váljék a Magyar Királyságban. A társadalmi és az irodalmi érvényesülés nyelvi közege egymást erősítve alakult át: Toldy vagy Hunfalvy nyelvi és kulturális identitásváltás következményeként immár magyar tudósként foglalkozhattak (és csinálhattak karriert) a magyar nyelvvel és a magyar irodalommal. Valamely önálló-önelvű magyar irodalmi kultúra létének vétele vagy az ennek létesítésére vonatkozó törekvések kapcsolatban álltak a kor (ilyen-olyan fokú) politikai függetlenségi törekvéseivel; vagyis az önálló művelődés, benne a saját irodalmi kultúra igénye (idővel vagy némelyek szemében) együtt járt a nemzetállam megteremtésének törekvésével. A nemzeti irodalmi hagyomány gazdagságának vagy szegénységének érzete általában is hatott a nemzeti érzületre, de a kulturális emlékezet elképzelhetőnek számító vagy indítványozott módjaira is. A biedermeier házassági vers vagy az irányregény egyszerre vonta maga után bizonyos társas mentalitásformák vagy politikai meggyőződések erősödését, de ő maga is ezekből állt elő.

Esztétörténeti fejleményekből adódhatnak *társadalom- és poétikatörténeti* változások. A politikai nemzetfogalom századközépi átalakulása együtt járt a nemzeti irodalom képzetének létrejöttével, valamint az olvasóközönség szélesedése az általában vett demokratizálódási tendenciákkal, s mindezek többek közt az irodalmi népiesség elméleteinek és gyakorlatainak kibontakozásával. Az 1850-es években a társadalomfejlődés francia (szaggatottság, forradalom, szélsőségek) és angol (szerves, lassú, kiegyenlítő haladás) változatai közti politikai választás meghatározta a francia és az angol regénymodell (motívátlan jellemek, töredezett elbeszélésmód, olcsó hatáselemek, illetve motivált jellemek, folyamatos cselekmény, erkölcsi példázatosság) közti kritikai választást is. Bizonyos lélektani nézetek elterjedése nem csupán az elbeszélő próza jellemábrázolásának alakulásával állt összefüggésben, de a politikai portrék személyiség-felfogásával is.

Társadalomtörténeti vagy akár politikátörténeti fejlemények is előhívhatnak *eszme- és poétikatörténeti* változásokat. 1849 után az allegória az irodalom számos műfajában (ballada, dal, regény, novella) nagy politikai jelentőségre tett szert. Társadalomtörténeti (ahogy gazdaság- és jogtörténeti) változások függvénye volt az önálló írói hivatás létrejötte, amely aztán maga után vont sor alkotásmódbeli változást, illetve hangsúlyeltolódást a műfajok rendszerében. Az irodalom társadalmi beágyazottságának megváltozása (centralizáció, urbanizáció) révén megváltozik az irodalom használati közege (elszakad a rendiség formáitól), s ezzel összefüggésben például a bárdköltészetben elhalványul a nemesi-patrióta modalitás. Hasonló hatással volt a századvég kapitalizáló-

dása-iparosodása az irodalom piacosodására, a kulturális tömegtermelés és fogyasztás megjelenésére.

III. Fejezettípusok

A következőkben a feldolgozás tervezett szerkezetéről lesz szó: előbb a fejezetek fajtáiról, végül pedig a korszakolásról. Négy fejezettípusban dolgoznánk, ezek egyenkénti tárgyai a kor irodalmának jellegadó

- 1) MŰFAJAI ÉS DISKURZUSAI ÉS REPREZENTÁCIÓI,
- 2) KÖZEGEI ÉS HORDOZÓI,
- 3) INTÉZMÉNYEI,
- 4) TÁRSADALMI SZEREPEI, TEREI ÉS FUNKCIÓI.

A négy fejezettípus mellett továbbá lesznek PORTRÉK is.

A beosztásból kitetszik, hogy nem időrend szerint tárgyaljuk az egyes jelenségeket, hanem a három alkorszak (lásd lent) irodalmi világait mintegy szétterítve vizsgáljuk. Bár az egyes metszetekben lesz szerepe a kronológiának, de nem egyetlen, időrendben összefont nagytörténet állhat így elő, hanem egy-egy időszak *feltérképezésére* nyílik lehetőség. Ez rugalmas keretet ad, vagyis nem jelöli ki, s nem zárja le előzetesen a szóba jöhető jelenségek körét. Problémát az okozhat, hogy egyfelől különválaszt összefüggőknek tetsző mozzanatok, másrészt viszont számtalan jelenségnek mindegyik metszetben lesz valamilyen relevanciája. A keret feltöltésekor ezért úgy kell elkerülnünk a redundanciákat, hogy közben megmutassuk a különmeműnek tetsző jelenségek összefüggéseit is. Ez a felosztás továbbá lehetőséget nyújthat arra, hogy bizonyos elemek, amelyek eddig legfeljebb a háttérben szerepeltek, de újabban nagy kutatói figyelmet kaptak (mint az irodalom medialitása vagy társadalmi-intézményes feltételei), itt önálló tárgyalásban nyerjék el a maguk jelentőségét.

Miként lesz ebből a (ránézésre katalogizáló jellegű) feldolgozásból *történet*? Nem egyetlen nagy elbeszélést, hanem olyan sajátos mozaikot raknánk össze, amelyben (a mozaiktól eltérően) minden elem önmagában is jelentéssel, de a többi darabbal együtt szemlélve képet ad a korszak egészéről is. Ezzel lehetővé válhat, hogy a négy fejezettípusban megmutatkozó fejlemények valamely integráns, ám nem töretlen, az ellentmondásokat is bemutató elbeszélés alakját öltse. Ennek az elbeszélésnek a szándékolt szakadozottsága megfelelhet annak, hogy az irodalomtörténet eseményei maguk is nem-kontinuus közegben zajlanak: alapvető folytonosságok mellett (vagy azokon belül) megfigyelhetők egyidejűtlenségek, csomópontok, törések, funkciótlan vagy önmagukat túlélő, esetenként újra aktualizálódó zárványok, s felléphet bennük a túltermelés kiüresítő hatása.

Ha nem mondhatjuk is, hogy ebben a metszetben minden alkotó, mű és jelenség egyenlő eséllyel indul, de kellő teret kaphatnak az emlékezetből kihullott (vagy bele sem került), a maguk idejében viszont hatóképes szerzők, műfajok, hordozók. Az is megmutat-

ható, hogy mi miért nem hatott, maradt ismeretlen, létrehozatlan vagy elképzelhetetlen. Elsősorban nem művek és szerzők esztétikai vagy ideológiai teljesítményének nagyságát kívánjuk megítélni és méltatni, hanem működésük módját: az emlékezetes (vagy utóbb emlékezetessé tett) műveket a maguk elsődleges szövegzájában (vagyis a „gyengébb” művek közegeiben, azoktól való meghatározottságukban és azoktól való innovatív kiválásokban) vennénk szemügyre.³⁷ Nem zárjuk ki a „karneváli” vagy alantas műfajokat és közegeiket (kuplét, erotikát, krimi, ponyvát stb.), hiszen a marginalizált (esetleg kifejezetten *dilettáns*) vagy az irodalomtörténet hagyományosan méltóságtelessé, komollyá és gondterheltté formált világának alsó rétegeibe szorított jelenségek sokszor közvetlenebbül megmutatják egy-egy időszak jellemző észjárását vagy alkotássémáit.

III. 1. MŰFAJOK ÉS DISKURZUSOK, REPREZENTÁCIÓK

A műfaj nem pusztán formális kategória, hanem olyan beszédmód, amely egyszerre kerete és része is a szövegnek: a maga kétirányú autoritásában (egyszerre autorizáló és autoritást igénylő létmódjában) közvetít alkotói megformálás és közösségi beszéd-szabályozás között. Poétikai leírhatósága mellett a maga rendszerszerű normáival, domináns és alávetett helyzeteivel magán viseli a társadalmi és ideológiai, kulturális és politikai erővonalak nyomait is, sőt, sokszor azok kifejeződésének, konfliktusaik terepének számít.

A műfajban való alkotás diszkurzív kényszere (amely kényszernek megfelelni akár az újítás igényével, akár valamely minta továbbírásának szándékával) az irodalmi alkotások lehetőségi feltételül szolgál. Adott műfajban való alkotás szándéka meghatározza a művek létrejöttét, jellegét, fogadtatását, s a műfaji konvenciókra vonatkozó meggyőződések befolyásolták, miként olvastak, mit *vártak* és mit *vártak el* egy-egy szövegtől. Az alkotói vagy olvasói műfajválasztásban állásfoglalás, értéktételezés rejlik, poétikai, ideológiai és társadalmi közösséghez tartozást egyaránt jelezhet, a műfajok adott időszakban érvényes rendszere pedig világértelmezést sugall. A 19. század alkotói, befogadói és kritikai gyakorlatában a műfaj-kategóriák sokáig alapvető és nyílt szerepet játszottak. Vizsgálatuk azt is segíthet megragadni, hogy a század során miként bomlottak föl vagy strukturálódtak át.

A műfajiság állandóságot sugall, de voltaképp a változás hajtóereje. A műfajok történetét a megalapozás, folytatás és változás egyidejűsége, az elvárások állandósága, illetve változékonysága, valamely minta követése vagy felforgatása közti feszültség jellemzi. Valamennyire minden új mű módosít a maga műfaján, s új műfajok is régiek átalakításával létesülnek. A műfajok változatos és változó, egyszerre *konstitutív* és *szubverzív* jellegű, egyszerre normaállító és normaszegő működésében megragadható az irodalom művelésének történeti dinamikája, ahogy az is, hogy adott időszak műfajrendszere miként lesz egyidejűtlenségek hálózata: az utóbb elavultnak ható vagy innovatívnak bizonyuló törekvések egyidejűségében a műfajok és művek időindexei nem hangolódnak egymáshoz.

37 Vagyis nem tekintünk el a „kanonikus műveket körbeölelő egykori szöveghalmaztól”: vö. TAKÁTS József, *Antropológia és irodalomtörténet-írás*, BUKSZ, 1999/1, 44–45.

A műfajok rendszere tehát egyszerre tekinthető 1) önmagát saját belső interakciói folytán mozgásban tartó közegnek, illetve 2) az elképzelhető vagy engedélyezett beszédformák hatalmilag szabályozott együttesének. Egymástól elszigetelt, időben állandó, vagy csak saját rendszertani rokonaikkal kapcsolatot tartó műfajok képzete helyett műfajok többé-kevésbé szisztematikus mezejével számolhatni. (Ennek feltérképezésekor az egyes időszakok *saját* műfajtudatának rekonstrukciójára kell törekednünk: a századelő műfajai például nem vers és próza, s nem is mindig fikció és nem-fikció különbsége mentén tagolódtak.) A műfajrendszer elemei egyidejűleg kölcsönhatásban és elkülönböződésben állnak, egyszerre mutatva hierarchikus struktúrát és rizomatikus burjánzást. (Valaminek a megjelenésével valami más a háttérbe szorulhat, de meg is újulhat: a modern regény térnyerésével a heroikus román eltűnik, legalábbis az irodalomtörténetileg általában láthatóvá tett tartományból, viszont intenzívebbé válik és formailag is átalakul a novellisztika.) Egy-egy alkotásnak az adott életműben elfoglalt helye mellett a rendszertani pozíciója is tanulságos: Arany Széchenyi-ódáját saját költészetének összefüggései mellett együtt tekinthetni azon más ódákkal is, amelyeket ugyanekkor mások ugyanazzal a céllal készítettek.³⁸ A kodifikált műfajrendszer szerepet játszott annak szabályozásában, hogy mely irodalmi termékek miként voltak használandók, illetve milyenek jöhettek létre egyáltalán. A műfaji elvárások társadalmi környezetbe, társas megegyezések körébe ágyazott hatalmi technikák is, amelyek megszabják, hogy a kulturális intézmények, az iskolarendszer, a könyvkiadás, az irodalomkritika milyen típusú műveket tart számon, milyenek forgalmát és olvasását irányozza elő. Adott időszakban bizonyos műfajokat támogatnak pályázatok vagy díjak, de a műfaji konvenciók helyzete is visszahathat az oktatáspolitikára vagy a könyvkiadók üzleti terveire. Egyes műfajok emelkedése vagy hanyatlása tehát politikai, gazdasági és társadalmi áttrendeződések eredményeként is végbe mehet, de maguk is tükrözik az utóbbiakat. (Bizonyos műfajokat nem támogattak intézményes vagy kritikai erők, hanem például piaci tényezők hívták létre és tartották fenn őket.) Az egy-egy alkotóra vagy alkotók egy-egy csoportjára jellemző műfajválasztás (melyet motiválhat hagyomány és tekintély, epigonizmus és „hatásiszony”, kritikus sugallat, mecénási vagy intézményi megbízás, divat, opportunizmus) az egyéni életutak művészi logikájának megvilágítása mellett egy-egy műfaj poétikai, ideológiai vagy piaci vonzerejét is jelezheti, tehát feltárulhat a műfajrendszer vertikális tagolódása.

A 19. században az irodalom művelése kötődött valamely *műfajrend* felépítésének szándékához is. A műfajrendszer befolyásolásának (alkotói vagy kritikai) igyekezete egyaránt fakadhatott művészi és nemzeti–erkölcsi–pedagógiai célokból. A századközép irodalmi pályázatai és kritikái például rendre a közérzületben kívántak változást előidézni azzal, hogy valamely műfajt vagy annak bizonyos módon való művelését állították előtérbe. Egyszerre *gondozó* és *felügyelő* törekvéseik mögött ideológiai és poétikai értékrendek egyaránt álltak. Jószerivel minden irányzat – a magyar irodalom megvalósítandó vagy eredendő formájára vonatkozó elgondolása jegyében – a kívánatos műfaji rendszerre, illetve egyes műfajok helyénvaló művelésének mikéntjére vonatkozó

38 A példát lásd: TAKÁTS József, *Az irodalom és a historizmus* = T. J., *Ismerős idegen terep*, i. m., 268–269.

bejelentésekben öltött testet. Ezek egyrészt rendszertani kérdésekben foglaltak állást (átveendő és elvetendő idegen műfajminták), másrészt történeti tekintetben vizsgálták felül a műfajgyakorlatot (melyik műfaj időszerű, előremutató vagy idejétmúlt), illetve azt keresték, hogy mi illeszkedik a magyar irodalom vélelmezett természetéhez és fejlődési irányához, vagy mi maradt – akár tartós jelenléte ellenére is – idegen attól (lásd a rimes időmértékes verselés vagy a realista regény elvetését). A műfajrendszer időbeliségére nézve hol egyedi szerkezettel, hol történeti folyamattal számoltak, ezen belül hol az avatottak szükséges beavatkozásával, hol organikus kifejléssel. Jellemző, hogy hanyatlást sokszor a preferált műfajrendszer háttérbe szorulásának, fenyegetettségének, jelentékeny tartalmi-formai módosulásának (vagy egyes jegyei túlbujánzásának, vö. „kelmeiség”) az idején állapítottak meg. A műfajrendszer nagyon erős kritikai felügyeletére nézve kell majd tekintettel lennünk a lappangó vagy ellen-műfajrendekre, illetve a partikuláris műfajválasztásokra.

A 19. századi magyar műfajrendszert áthatották a kultúráközi átvételek, az applikáció és az adaptáció gyakorlatai. A hatások érkezhettek a klasszikus hagyományból, az egykorú külföldi irodalmakból, s a hazai nem-magyar nyelvű kultúrákból is. (A neolatin költészetben számos műfaj már azelőtt „meghonosodott”, hogy magyarul írtak volna az adott nemben. A magyar változatok továbbá sokszor jelöletlen fordítások, mint Virág Benedeknél.) A klasszika idején a műfajrendszer fölépítése valamely nem-saját meghonosítását feltételezte, de az önelvű nemzeti kibontakozás vágya szintén a más nemzeteknél észlelni vélt fejlődési sémákat alkalmazta – még ha az attól való eltérés, elmaradás vagy hiány felől nézve is. Mindennek érzékeltetésére a műfaj történeti fejezeteknek *komparatistikai* nézőpontot is föl kell venniük.

DISKURZUSOK/REPREZENTÁCIÓK. A műfaj történeti metszetben létrehoznánk olyan műfajközi csoportokat, amelyek egyes társadalmi–történeti–lélektani jelenségeket (illetve azok irodalmi *megalkotását*), az ezekben használt beszédmódokat, bizonyos tematikák hangsúlyait és jelentéseit, motivikus összefüggéseik szinkroniáját és diakroniáját vizsgálnák.³⁹ Az utóbbi idők hasonló kutatásai közül utalhatunk az „idegen zsarnok” (a „Kont-versek” és *A walesi bárdok*) vagy a „király mulat” szexuál-politikai tematikájára.⁴⁰ Ezzel érzékeltetni lehet hasonló tematikájú vagy eszmeiségű, de műfajilag különmemű szövegek összefüggéseit.⁴¹

39 Az ebben a tekintetben példaként vehető mű: FÁBRI Anna, *Jókai-Magyarország: A modernizálódó 19. századi magyar társadalom képe Jókai Mór regényeiben*, Bp., Skiz, 1991.

40 Vö. BORBÉLY Szilárd, *A fikció historizálásáról: Arany ál-Kont versének genealógiája kapcsán* = B. Sz., *Árkádiában*, Debrecen, Csokonai, 2006, 180–198; MARGÓCSY István, *A király mulat: Fejedelmi csábítás a magyar romantikában* = M. I., „*A férfikor nyarában*”, i. m., 214–240.

41 Ezek végleges körét nehéz előre megjelölni, hiszen éppen a feldolgozás során derülhet ki, mit érdemes kiemelni. Mindenesetre ilyen műfajközi reprezentációs vonulatokat lehetne vizsgálni a következő témák esetében: tér (város, falu, táj, építészet) és idő (ünnep és hétköznap, kezdet és végítélet); egyén és sokaság; magánszféra/közszféra; társadalmi státusz; szerelem/házasság/erotika; genealógia; pénz- és vagyonformák; természeti és társadalmi katasztrófák; mindennapi tárgyi világ; technika és természet; munka/tétlenség; bűn és büntetés (jog és erkölcs); hős és antihős; születés/betegség/halál; nő/férfi; felnőtt/gyermek; örület és normalitás; az egzotikus (földrajzi és társadalmi), a különc, az idegen; a kísérteties és a természetfeletti stb.

III. 2. KÖZEGEK ÉS HORDOZÓK

Az irodalmi szövegek nem elvont, steril térben öltenek alakot (a szerző génuszának testetlen kiáramlásaként), hanem anyagi és infrastrukturális viszonyokba íródnak bele.⁴² Hordozóik nélkül az irodalmi szövegek létre sem jöhetnek, másfelől a hordozók maguk is a bennük alakot öltő szöveg (és jelentései) révén válhatnak egyáltalán láthatóvá vagy hallhatóvá. A megnyilatkozás medialitása tekintettel van a beszéd és az írás különbségére, s ez meghatározza az irodalmi nyelv önmagáról alkotott metaforáit is.⁴³ Alapvető változások követhetők továbbá aszerint, hogy egy-egy szöveg milyen mediális közegekben hozzáférhető vagy hozzáférhetetlen. Ez befolyásolja a befogadást, ám a hordozó kérdése a szöveg létmódjának (hollétének és határainak) a kérdését is magában rejt. A korszakot jellemző ellentmondás, hogy egyfelől létrejön az absztrakció, miszerint a szöveg a maga materiális közegétől elváló ideális entitás, másfelől viszont az alkotókat fokozott mediális tudatosság is jellemzi: Jókai korán fölismerte a tárcaközlés lehetőségeit, Vörösmarty ponyván kívánta árulnatni a *Csongor és Tündét*, illetve legjelentősebb művei közül jó néhány (*A Guttenberg-albumba*, *Gondolatok a könyvtárban*) értelmezte az „igazság” vagy a nemzeti-társadalmi felemelkedés kérdéseit a mediális viszonylatok vonatkozásában.⁴⁴

A 19. század a nyomtatási kultúra kiteljesedésének és stabilizálódásának korszaka. (Ami ugyanakkor nem a kézirat jelentőségvesztésével, hanem éppen jelentőségének megnövekedésével jár.) A kor egészét meghatározza a nyomdatermékek és az olvasók számának párhuzamos növekedése, illetve a hangos olvasás helyébe lépő magányos és néma olvasás gyakorlata, s ezzel a szöveg érzékelésének áttevődése a hangzásról az írásra. (Ez utóbbi magával a nemzeti irodalom képzetének előállításával és előállításával is alapvető kapcsolatban áll.)⁴⁵ Az előállítás felgyorsulása, a példányszám megugrása együtt járt a terjesztés és a hirdetési stratégiák átalakulásával és az olvasók körének szélesedésével és rétegződésével is. Az olvasmánykínálat differenciálódására nézve a század során egyre meghatározóbb a kettősség a *sajtóirodalom* és a *könyvirodalom* között – az előbbi a saját közegével a maradandóság hiányát, a megőrzés szükségletességét, az aktuális hasznavehetőséget sugallja, az utóbbi viszont az archivált tudáshoz tartozást. A könyv- és sajtótörténeti kutatások a maguk intézménytörténeti vonatkozásai mellett

42 Vö. *A látható könyv: Tanulmányok az irodalmi medialitás köréből*, szerk. HÁSZ-FEHÉR Katalin, Szeged, Tiszatáj, 2006; SZAJBÉLY Mihály, *Könyv- és lapkiadás a felvilágosodás idején és a reformkorban = A magyar irodalom története*, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat, 2007, II, 57–72; UÓ, *Intermediális randevú a 19. században*, Pécs, Pannónia, 2008; UÓ, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010 (Magyarok Emlékezete); BEDNANICS Gábor, *Kerülőutak és zsákutcák: A modern magyar líra kezdetei*, Bp., Ráció, 2009, 85–180; ZÁKÁNY TÓTH Péter, *A Jókai-írógép = Nemzeti művelődés – egységesülő világ*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Napkút, 2010, 478–538; TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István és az irodalom sajtóközege*, Bp., Ráció, 2011 (Ligatura); HANSÁGI Ágnes, *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*, Bp., Ráció, 2014.

43 A nyelvi médium költészettörténeti jelentőségéről a *beszéd írásának* (romantika) és az *írás beszédének* (klasszicitás) összefüggéseiben: EISEMANN György, *A későromantikus magyar líra*, Bp., Ráció, 2010, 43–68.

44 Utóbbiról: EISEMANN, *i. m.*, 55–56.

45 Vö. THIENEMANN Tivadar, *Irodalomtörténeti alapfogalmak*, Pécs, Danubia, 1931, 171–189.

ebben a mediális nézetben is segítségünkre lehetnek. A könyvárusi katalógusok vizsgálata képet adhat a szövegforgalomról, segíthet eligazodni a műfajok rendszerében, s ezen keresztül megragadhatók az irodalmi divat, a siker és a bukás jelenségei.

Ebben a fejezetípusban vizsgáljuk majd a tipográfiát, vagyis a nyelv *láthatóvá* válásának gyakorlatait (a szövegek kiállításának változásai a századelő kifinomult tipográfia-kultuszától a századvég egységesülő kiadványtípusaiig), a nyilvánosság használatának mediális módjait és a vonatkozó textológiai felfogások különbségeit. Az irodalmi kommunikáció lehetséges hordozói (kézirat, levél, könyv, folyóirat, napi- és időszaki sajtó, antológia, almanach, évkönyv, ponyva, füzetes sorozat, színpad stb.), illetve ezek formátumának változatai szabályozzák is a bennük megjelenő műfajok, formák és témák lehetséges körét. (Például a nyolcadrét és a kisnyolcadrét méret a századelőn „irodalom” és „nem-irodalom” különbségét is jelezte.)⁴⁶ Emellett a formátumok adott olvasórétegekhez is kötődnek: bizonyos tekintetben *létrehozzák* azokat (könyv-, ponyva- vagy újságolvasók), a maguk eltérő társadalmi és izlésbeli jellegzetességeivel. A megjelenés formátumának poétikáira és ideológiáira nézve vizsgálható az érdekes/unalmas, a hasznos/haszontalan, az információértékű/nem információértékű, az eladható/eladhatatlan differenciálódása. Egy-egy szöveg történetében az egyes formátumok sorrendje (kézirat, szerializáció, utánnomás) meghatározók a hozzáférhetőség (újság, füzet, könyvesbolt, kölcsönkönyvtár) változataira nézve. (A cenzurális szabályozásnak is volt ilyen vonatkozása, illetve a lapengedély is formátumhoz kötődött: mások voltak a feltételei irodalmi-tudományos és politikai kiadványoknál.) Ugyancsak itt mérnénk föl, hogy egyes szövegek, témák, szüzsék milyen mediális áthelyeződéseken mentek át a század folyamán (pl. regények drámai átiratai a vándorszínészetben és a pesti színpadon, Gvadányi *Egy falusi nótárius*ának dramatizálása [*A peleskei nótárius*], a *János vitéz* népszínművesítése, a *Cigánybáró* mint operett-librettó stb.).

III. 3. INTÉZMÉNYEK

Az irodalom (kiterjesztett értelemben vett) intézményeinek vizsgálatára nézve megkülönböztetünk *társas, személyhez kötött és eszmei* intézményeket. *Társas* intézmény alatt olyan csoportosulást értünk, amely a tagság részleges vagy teljes lecserélődése esetén is megőrzi a szabályok, funkciók és az ezekhez rendelt reprezentációk folyamatosságát. A *személyhez kötött* intézményeket egy-egy erős értelmező, alkotó vagy irodalom-szervező csoportképző tevékenységének erővonalai jelölik ki.⁴⁷ (Ezek helyettesíthetik a társas intézményeket, mint a századelőn Kazinczy esetében, illetve rá is telepedhetnek azokra, mint a századvégen Gyulai esetében.) *Eszmei* intézmény alatt pedig tagsághoz és bürokráciához nem, vagy csak közvetett módon kötődő, mégis bizonyos elvont egységként értelmezett entitásokat értünk, mint a kritikai vonulatok, „a nyelv”, „a kánon”, „a cenzúra”, „az irodalom”, „a nemzet”, „a szerző” és „az olvasó”.

46 Vö. LABÁDI Gergely, *Könyvek távolról: A magyar regény 1807-ben*, It, 95(2014), 311–332.

47 Vö. THIMÁR Attila, „A Társaság állapota”: *Egy irodalmi intézménytörténeti adatbázis megtervezésének tanulságai*, ItK, 105(2001), 90–106.

Az intézmények kérdése azért lényeges, mivel korszakunkban válnak *rendszeres-rűvé*. A 18. század és még a 19. első két évtizede is azt mutatja, hogy a fennálló intézmények (általában egyszeri és egyéni kezdeményezések) párhuzamosak, szerepköreik átfedik egymást, nem hangolják össze tevékenységüket, gyakran nem is tudnak egymásról. Az 1820-as évektől viszont hatókörükben országos irodalmi intézmények állnak elő, felváltva az addig jobbára személyhez kötődő vagy regionális intézményeket, melyeknek ugyan voltak országos kezdeményezéseik, de alapjában a magánszféra és a nyilvánosság határán léteztek, tagságuk nem cserélődhetett ki. Az országos hatókörű intézmények létrejöttével az irodalmi élet minden új belépőjének ezekhez képest kellett elgondolnia lehetőségeit, megtervezni fellépését és tevékenységét.

III. 4. TÁRSADALMI SZEREPEK, TEREK ÉS FUNKCIÓK

Az irodalom mint társas megnyilatkozás a saját kommunikatív helyzetéhez kötődik: elhangozhat nyilvánosan vagy magányosan, része lehet privát, szűk körű vagy nyilvános forgalomnak. A 19. század során az irodalom művelése egyre inkább kötődött egyes (egyre szélesebb) nyilvánosságokhoz; ezek alakulását meghatározta a rendi és a polgári társadalom átmenete, az irodalom fórumainak és szereplehetőségeinek ebből fakadó változásai. A (nemzeti) irodalom egyszerre igényli és szolgáltatja is a (nemzeti) nyilvánosságot: ez a közös ügyek közös megvitatásának olyan fórumává és ütközőhelyévé lesz, amely révén az irodalom maga is eszmei-erkölcsi intézményként működik.

Az irodalom társadalmi helye és helyzete összefügg alkotóinak és befogadóinak társadalmi helyével és helyzetével: bizonyos (változó körből származó) személyek szólaltathatják meg és fogadhatják be. Ebben az iskolázottság, a presztízs, a felhatalmazottság és a tekintély (vagy ezek hiánya) is szerepet játszik. Az irodalmi társas élet működését átszövik a versengés és a szolidaritás formái, a tanítványi és szövetségi-ellenségi viszonyok, a sok esetben rokoni és felekezeti kapcsolatokhoz is kötődő szellemi-hatalmi hálózatok. Ebben a metszetben kap külön nyomatékot az irodalom *nemi szerepek* szerinti tagolódása: a nőírók jelenléte a század egészében alapvető és kiemelt szempontunk lesz. Századközépi csoportos fellépésük és a kiszorításukra, leértékelésükre irányuló kritikai és intézményes törekvések vizsgálata műfaj történetileg is átrajzolhatja a 19. századi irodalomtörténet eddigi képét.⁴⁸

A társadalmi terekhez tartozik az irodalmi mező tagolódása egyrészt az egyes irodalmi *regiszterek* (hiszen azok is tagolják társadalmilag a maguk közönségét), másrészt a *regionalitás*, harmadrészt pedig a *többszínűség* tekintetében. A regionalitás metszetében lehet vizsgálni, hogy a többközpontúságból (Debrecen, Széphalom, Keszthely, Pest-Buda) mennyiben válik a század során egyközpontúság (Budapest), illetve hogy az ebből adódó lehetőségekre és korlátokra válaszul milyen rivális helyi központok (újra-)

48 Vö. TÖRÖK Zsuzsa, *Kánya Emília szerkesztői és írói pályája*, It, 94(2011), 475–489; Uő, *A Wohl nővérek keresztvív alatt: Két protestáns zsidó írói életpálya kezdete*, Századvég, 2013/2, 41–58; Uő, *A férfiruhás írónő: Vay Sarolta/Sándor és az átöltözés társadalomtörténete*, It, 95(2014), 466–484; *Nőíróink*, szerk. TÖRÖK Zsuzsa, Bp., reciti (Hagyományfrissítés) – megjelenés előtt.

teremtésére (Kolozsvár, Szeged) történnek majd kísérletek a század utolsó harmadában. Az irodalom földrajzi térszerkezetének a megrajzolásakor egyes oktatási intézmények holléte (Sárospatak, Nagykőrös) is meghatározó. Egyes városok vagy vármegyék sajátos irodalmiságának története mellett egyes tájegységek metaforikus és intézményes kisugárzásai, jelentésszerű földrajzi terek irodalmi megalkotása (Székelyföld, Palócföld, az Alföld, a Tisza stb.) is idetartozik.⁴⁹ (Külön szempont, hogy a nem magyar nyelvű magyarországi irodalmak regionális központjai hol helyezkedtek el ebben a kulturális térszerkezetben.)

A 19. századi Magyarországon művelt irodalmak soknyelvűsége (és a részint ezt életre hívó, részint ez által megnyilvánuló *multietnicitás* és *multikulturalitás* dinamikája) annak ellenére kikerülhetetlen vizsgálati terület, hogy ekkor jön létre maga az elkülönítés, miszerint a magyar irodalomba csak magyar nyelven írott szövegek tartoznak. A magyar irodalom ugyanis szinte a korszak egészében *nem magyar nyelvű*, magukat idővel szintén nemzetinek tekintő irodalmak közegében bontakozott ki. Ezért lesz szükséges (bizonyos terjedelemben) jellemeznünk a német, szerb, szlovák vagy román nyelvű irodalmi nyilvánosságokat, illetve a nagyjából a magyaréval egy időben kibontakozó intézményeiket. Az ezekben alkotott művek tárgyalása ugyanakkor csak annyiban lehet a feladatunk, amennyiben azok műfaj- és eszmetörténeti kapcsolódásai, mint többek közt a klasszikai ódaköltészet esetében, szembevetődnek a magyar nyelvűekkel.

A különböző nyelvű irodalmi nyilvánosságok sokszor ugyanazokban a kulturális terekben léptek kölcsönhatásra vagy álltak harcban, illetve folyamodtak ugyanahhoz a közös (német vagy latin nyelvű) nyilvánossághoz; a legtöbb esetben hasonló poétikai és eszmei törekvések mentén bontakoztak, ugyanazt recipiálva és hasonlót létrehozva, de éppen egymás ellenében vagy a közös hagyományból maguknak kisajátítva.⁵⁰ Innen nézve nem valamely (végre valahára) tisztán magyar és önelvű irodalom kibontakozása lesz az érdekes, hanem a különböző irodalmi kultúrák etnikailag és felekezetiileg egyaránt meghatározott csomópontjai, amelyek erőterében a nemzeti elvű önleírások egyáltalán megjelenhettek. Ezek a vonatkozások segíthetnek majd annak mérlegelésében, hogy vajon a 19. századi magyar irodalom mennyiben tekinthető maga is egy *kisebbségi kultúra* termékének. (Az 1840-es évek pesti német nyelvű irodalmi divatlapjai magyar társaik példányszámának a sokszorosában jelennek meg, s a kölcsönkönyvtárak anyaga még a század közepén is töredékben tartalmaz magyar nyelvű műveket.) Másfelől: a magyar nyelvű „nemzeti irodalom” megteremtésében miként érvényesülnek *kolonializációs* aspektusok, mind a birodalmi német kultúrával szembeni önvédelemre, mind saját elnyomottjai asszimilálására tekintettel. A különböző nyelvű irodalmi kul-

49 A közigazgatási egységek irodalomtörténetének példaműve: KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfiája Közalapítvány, 2002. Földrajzi tájak irodalmiasításáról, Erdély kapcsán: T. SZABÓ Levente, *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*, Kolozsvár, Korunk, 2008, 13–198.

50 Vö. FRIED István, *Kelet- és Közép-Európa között*, Bp., Gondolat, 1986; Uő, *Utak és tévutak Kelet-Közép Európa irodalmaiban*, Bp., Magvető, 1989. A nem-nemzeti elvű, hanem „helyspecifikus” irodalomtörténet-írás módszertanáról: John NEUBAUER, *A globalizáció otthon és a szomszédoknál kezdődik: Megjegyzések a Középkor európai irodalmi kultúrák története című munkához*, ford. SÁRI B. László, *Helikon*, 60(2014), 528–540.

túrák közti párbeszéd, szimbiózis, versengés és összeütközés formáira tekintettel vizsgálhatók a kulturális *hibriditás* esetei, az idegennel való találkozás irodalmi tapasztalatai, a soknyelvű birodalom kulturális cserekereskedelme és ennek hatalmi szerkezete. Azokkal a törekvésekkel is foglalkoznunk kell, amelyek írásbeliséggel nem rendelkező kisebbségi kultúrák virtuális nyilvánosságának megteremtésére, például a *cigányság* irodalmának láthatóvá tételére irányultak (többek közt Meltzl Hugó révén).

A korban nem csupán különböző nyelvek és kultúrák együttélésével számolhatunk, hanem egyéni és csoportos többnyelvűséggel is. A több nyelven is publikáló szerzők esetében és az általuk művelt műfajok fényében vizsgálható, hogy mi ösztönözte a *nyelvválasztást* vagy a *nyelvváltást*. A 18–19. század fordulóján az alkotásmódot kevésbé határozta meg az anyanyelv, egy-egy szerző nyelv választása műfajonként más és más lehetett, illetőleg ugyanazon műfaj művelése eltérő nyelvenként, eltérő kulturális kódokra tekintettel más és más poétikát követhetett egyazon alkotó esetében is. A század későbbi időszakában ugyanakkor a nyelv választás már a hovatartozás kinyilvánítását jelentette, még ha a *hungarus*-tudat mintái sokáig megmaradnak is.⁵¹ A nemzeti irodalom eszméjének jegyében az egynyelvűsödés kulturális parancsá lett. (Lásd Bajzát 1843-ban: ne legyünk „haszontalan polyglottok”!) A nyelv választás innentől kulturális-politikai lojalitást is tükrözött, a többnyelvűség pedig a homogenezáló nemzeti paradigma elleni lázadást, mint Meltzl Hugó világirodalom-felfogásának *polyglottizmus*-programjában.⁵² A század második felében a többnyelvű alkotás eseti megőrzése (Reviczkytól Wohl Jankáig) mellett az, hogy Jókai legtöbb regénye egyidejűen jelent meg magyarul és németül (a Pester Lloydban és társlapjaiban), szinte nem is két kultúra közötti közvetítésre mutat, hanem továbbra is ugyanazon *magyarországi kultúra* két nyelvének megfelelő, párhuzamos jelenlétéről. Jókai a német nyelvű sajtóban tulajdonosként, kiadóként és alapítóként is szerepet vállalt – mintha ugyanazon egységes, bár nem egynyelvű, részben országos, részben lokális irodalmi piac hol német, hol magyar nyelvű orgánumaiban lett volna jelen.⁵³

A soknyelvűség mellett a magyarul művelt irodalom belső nyelvi heterogeneitását is tekintetbe kell vennünk. Az egyes változatok és rétegek különbözősége, illetve a „magyar nyelv” valamely szinguláris-egységes identitásának vétele az egész századon átívelő probléma: a nyelvújítástól mint az egyéni-szépírói nyelverteremtés túlhajtásától való félelemtől kezdve (az így előálló magyar nyelvek bábeli sokasága a történeti folytonosságot és a közös megértést veszélyeztetné) a századközépen a tájnyelv irodalomba való beemelését át a századvégén az asszimilációs hullámok révén létrejövő nagyvárosi magyar nyelv problémáig. Az irodalmi nyelv egységesítési törekvéseinek fényében lehetnek érdekesekek olyan jelenségek, mint Jókai Üstökös-beli Tallérossy Zebulon-cikkeinek *pidzsin*-magyarsága, illetve a nyelvi kevertség esetei *Az elveszett alkotmánytól* Justh Zsigmond naplóig.

51 Vö. FRIED István, *Két (irodalmi) világ között: Dux Adolf „hungarus patriotizmus”-a*, It, 94(2013), 103–114.

52 Erről, ill. a többnyelvűség-kutatás magyar és nemzetközi irodalomtörténeti hagyományáról: T. SZABÓ Levente, *A komparatistika többnyelvűség-kutatásai és az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok többnyelvűségének korszerűsége*, Helikon, 60(2014), 541–551.

53 Vö. UJVÁRI Hedvig, *Reklám, hír és szórakoztatás mentén: A Jókai-recepció a pesti német nyelvű sajtóban = Jókai & Jókai, i. m., 55–84.*

Az irodalom társadalmi használatának körébe tartozik a finanszírozás kérdése. Ennek formái (mecenatúra és piac, gyűjtés és pályázat, szerzői kiadás és írói segélyezés) egy-egy időszak alapjellemzői közé tartoznak. A század elején az irodalom jobbára gazdálkodó birtokosok tevékenysége (Kazinczy, Kisfaludy Sándor, Berzsenyi), vagy a megélhetést biztosító egyéb (pl. egyházi, oktatói) tevékenységek kísérője; a század közepére már a megélhetés forrásává lehet, átalakítva az irodalmi mezőt és habitusait.⁵⁴ S ha a költészet „Geschäft” volta irritálta is Aranyt és Tompát, a jelenséggel számot kellett vetniük. Az irodalom piacosodása (egyéni anyagi érdekek követése) ekkor kerül szembe az irodalmi tevékenység közösségi szolgálatként való felfogásával (*ajándék- vagy áldozat*-ökonómia, a „nemzet napszamosainak” mítosza). A századvégen a kulturális tömegtermelés megjelenésével az irodalom szerepkörei (nyelvpallérozás, nemzetnevelés, szórakoztatás) új arányokat kapnak. Az irodalom finanszírozása megvilágíthatja a heroikus-arisztokratikusból a kommerciális társadalomba való átmenetnek az 1870-es évektől bontakozó irodalmi reflexióit is. Az irodalomnak mint gazdasági vállalkozási formának a megjelenése megkívánja a vonatkozó jogi keretek változásainak felmérését, a művészeti alkotás *munkaként* való értelmezése pedig a *honorarium* történetének felvázolását. A könyvek vagy az irodalom más közegeinek árszabása meghatározta az irodalomhoz hozzáférők körét is. Ugyancsak idetartozik a kiadói ipar szerepeinek szétválása. A nyomda, a kiadó és a könyvesbolt vagy kölcsönkönyvtár változó tulajdonosi viszonyai hatottak az irodalmi termelés jellegére és közegeire is. A század második felében a *szabadpiaci* elvek és a (nemzeti) *protekciónizmus* ellentéte a kulturális termékek megítélésében is érvényesült, felvetve a nemzeti irodalmi termékek védelmének igényét a (korábban ösztönzőnek tekintett) fordítás-irodalommal mint a hazai termelést hátráltató kulturális importtal szemben.

III. 5. PORTRÉK

A *szerzői portrék* az egyes alkorszakok végén kapnak helyet, s visszautalnak a négy fejezet-tömbben kifejtettekre: az egyes alkotói utak poétikai vonatkozásai a műfaj történeti fejezetekre, az írói foglalkozás életstratégiái a társadalmi szereplehetőségekre stb. Portrék nem csupán a kanonikus, reprezentatív alkotókról vagy a kismesterekről készülnek, hanem a „szürke eminenciásokról” (vagyis olyan ritkán exponált alakokról is, mint a fontosabb mecénások, kiadók, szerkesztők, terjesztők), a fősodorból kiszorított, a „győztesek története” felől megbélyegzett különcökről (Döbrentei Gábor, Kertbeny Károly, Lisznay Kálmán stb.), illetve a nem magyar kulturális törekvések fontosabb figuráiról és a nemzetiségi irodalmak ideológusairól is (Dux Adolf, Ján Kollár stb.).

54 MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor*, Bp., Korona, 1999, 48–74; VÖLGYESI Orsolya, *A gazdálkodó költő (Kisfaludy Sándor gazdasági följegyzései)* = V. O., *Írók, szerepek, stratégiák*, Bp., Ráció, 2010, 177–186; SZALISZNYÓ Lilla, *„Most kenyeret keresünk kapával és tollal” (Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor gazdasági mindennapjai)* = *Ragyogni és munkálni: Kultúratudományi tanulmányok Kazinczy Ferencről*, szerk. DEBRECZENI Attila, GÖNCZY Monika, Debrecen, 2010, 326–337; Uő, *Pennával teremtett egzisztencia: Vörösmarty Mihály és Bajza József megélhetési viszonyai 1837–1843 között*, ItK, 116(2012), 189–209.

IV. Alkorszakok

A korszakolás mindig neuralgikus pont: óhatatlanul narrativizál, totalizál, homogenezál, hierarchizál, teleologizál, teologizál stb. Ha teljesen elhagynánk – s ez nem volna képtelenség –, akkor viszont kevésbé tudnánk megmutatni a folyamatosság és az elkülönböztetés folyamatait, s ezekben az időben közeli különbségeit és az időben távoli azonosságait. A fejezet-beosztás fent vázolt szerkezete csökkentheti a korszakolásban rejlő értéktételezés súlyát. A század alkorszakokra bontásában a négy fejezettípusban kifejezett jellemzők átalakulásait lehet megragadni: ezek összessége adhatja ki az egyes időszakok sajátos arculatát. Lehetséges, hogy az itt javasolt beosztás nem felel meg mind-egyik aspektus minden változásának, hiszen nem is ugyanazon lépték szerint mennek bennük végbe változások. (Vajon a MŰFAJOK körének-hierarchiájának átrendeződése vagy a HORDOZÓK ÉS KÖZEGEK cseréje megy-e végbe gyorsabb ütemben?) Lehetséges továbbá, hogy a valóságosnál élesebb változások létét sugallja, vagy elfed valamennyit az egyes időszakaszokon belül lejátszódó átalakulásokból, illetve egyidejű egyidejűtlenségeikből.

A következőkben a 19. századon belül felveendő három, eltérő kondicionáltágú alkorszakot igyekszünk jellemezni, illetve sajátosságukat indokolni. Viszonyukat az egész vállalkozás kettős felosztásához így lehetne ábrázolni:

1780–90	1800	1830	1900
A RÉGISÉG KORSZAKA		A MODERNITÁS KORSZAKA	
Irodalom a képzés-eszme jegyében		A nemzeti irodalom (képzeteinek) létrehozása	A polgári nyilvánosság irodalma és az intézményesülő nemzeti historizálás

1780–90 k.–1825–30 k.

IRODALOM A KÉPZÉS-ESZME JEGYÉBEN⁵⁵

A korszak kezdetét körberajzoló események:

- A királyi egyetem esztétika tanszékének megalapítása (1774); Szerdahely György Alajos: *Aesthetica* (1778); a királyi egyetem magyar nyelvi tanszéke (1792); a képzés tudományszemléletén alapuló folyóiratok [Magyar Museum, Mindenés Gyűjtemény, Orpheus, Uránia] megindulása (1788–1795); Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság (1793); a Nemzeti Múzeum megalapítása (1802)

55 Az alkorszak jellemzését FÓRIZS Gergely dolgozta ki. Már idézett könyve mellett lásd még tőle: Szerdahely György Alajos *Aestheticájának alapelvei*, It, 94(2013), 187–206; Uő, *Kontextusok az Uránia programszövegeinek képzési modelljéhez*, It, 96(2015), 119–145. Továbbá: BALOGH Piroska, *Ars scientiae: Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Debrecen, Kossuth, 2007 (Csokonai Könyvtár); Uő, *Teória és medialitás: A latinitás a magyarországi tudásáramlásban 1800 körül*, Bp., Argumentum, 2015 (Irodalomtörténeti Füzetek, 175).

- Lírai képzéstörténetek: Virág Benedek' *Poétai Munkái* (1799); Himfy szerelmei (1801/1807); Csokonai Vitéz Mihály: *Lilla* (1805)
- Képzéstörténetek prózában: Horváth Ádám: *Felfedezett titok* (1792); Kármán József: *Fanni hagyományai* (1794).

Ezt az időszakot a *képzés* (*Bildung, formatio*) eszméje határozta meg. Eszerint az irodalom mint kommunikációs forma annak a végtelen kulturális tökéletesedési folyamatnak a része, melynek során az emberiség tudatosítja és kifejti a benne rejlő képességek összességét. A képzés társalkodáson alapuló (egyszerre közösségi és egyéni) irodalommodelljében a végtelen változékonyságú potenciálok időben és térben eltérő megvalósulásaiából áll össze az a kulturális hagyománysor, melynek egyes alakváltozatai önmagukban nem jelentések, hanem csak egymást kiegészítve, egymáshoz viszonyítva nyerik el értelmüket: minden újabb változat az előzőre reflektáló, annál tudatosabb és így az eszményhez közelebb vivő forma.

A képzésezsménynek megfelelő dinamikus felvilágosodás-modell (Moses Mendelssohn) változatait képviselik a 18. század végének magyarországi művelődési programjai (Szerdahely esztétikájának humanitas-ideálja, a Magyar Museum, az Orpheus, az Ephemerides Budenses vagy az Uránia programjai). A századforduló ebben a tekintetben nem hoz fordulatot, továbbra is ugyanazon elvi keretek (józan okosság, józan közészer, előítélettől mentes filozófia, szépnek és jónak igaz szeretete, természeti ítéllettel) érvényesülnek. A folytonosságot testesíti meg Schedius személye, akinek 1791-es esztétikai vizsgadolgozata és 1828-as esztétikája között nincs lényeges szemléletbeli eltérés. Ehhez a közmegegyezést hirdető és egy időn át valóban közmegegyezéssel felfogáshoz képest hoz újdonságot a nyelvi neológia térnyerése és az ahhoz kapcsolódó újfajta írószerep megjelenése, mely az irodalomrendszer teljes átalakítását célzó, Kazinczy nevéhez kötődő, az exkluzivitást célul tűző irodalmi programban kulminálódik az 1810-es években. E korszak sajátos jellegét (eltérését mind a megelőző imitációs, mind a rákövetkező, az irodalmat nemzeti alapon megkülönböztető irodalom-felfogástól) a humanitás egyetemlegességének részeként egyedivé fejlődő nemzeti irodalmak herderi-neohumanista képzete adja. A nemzeti történelemből vett témák gyakorisága, az eredetkérdések iránti érdeklődés, a magyar nyelv fejlesztésének buzgalma ellenére itt *nem kikülönítő* értelemben vett *nemzeti jellegű* irodalmiságról van szó. Nemcsak azért, mert megmarad az antik mitológiai utalásrendszer dominanciája, hanem mert valamely általános, nemzetek feletti *Irodalom* eszméjének megvalósításáról, ennek az egyes irodalmakban való kifejeződéséről van szó: a cél ennek az elvont eszménynek a lehetőségig teljes utánképzése a saját körében, a megfelelő (európai) műfaji és stíluskészlet magyar nyelvű megvalósításával. Eszerint az irodalmi beszédmódok teljessége a műfajok teljességében valósul meg, amely egyszersmind valamely emberi teljességet is kiad: a műfajok (szatíra, elégia, idill stb.) mint „érzésmódok” (Schiller) antropológiai típusokat is kifejeznek. Ezért itt a műfajok és beszédmódok meghonosítása nem egymás rovására megy végbe: a

maga helyén minden (kodifikált) műfaj fontosnak számít – szemben a század későbbi időszakaival, amikor majd az lesz a kérdés, hogy mely műfajok és miként fejezhetik ki a 2) partikulárisan nemzetit vagy a 3) modernt.

Ebben az időszakban három különmemű irodalmi rendszer együttléte kimutatható:

1) A *középlet*-esztme irodalma. Normája az érzelem és értelem szélsőségeinek kerülése, az absztrakció megelevenítése az ábrázolásban, a viták konszenzusos megoldása a józan észre (*sensus communis*) való hivatkozással. Az egyéni és közösségi *képzés* eszközeként az esztétika az ember anyagi és szellemi meghatározottságaira egyaránt kiterjedő, a szép és a jó/hasznos terepnumát átfogó szféra. Ez az irodalomszemlélet elsősorban embereszményben öltött formát: ezek antik minták felelevenítései (a plutarhoszi „nagy ember”, a cicerói tökéletes szónok, a horatiusi tökéletes költő, a szókratészi *kalokagathía*) vagy újkori újrafogalmazásai (a „gentleman” – Shaftesbury; a „szerencsés esztéta” [*felix aestheticus*] – Baumgarten; a „szép lélek” [*schöne Seele*] – Wieland, Goethe, Schiller; [*bel esprit* vs. *belle âme*] – Rousseau; a világi filozófus [*der Philosoph für die Welt*] – német populárfilozófia). E képzetkörben az irodalmi mű megítélését az befolyásolja, hogy egyrészt mennyire felel meg a mindenoldalúan képzett és szélsőségektől mentes ember (avagy a *középszer*, *középlet*) általános eszményének, másrészt pedig az, hogy képes-e megszólítani az adott képzési fokon álló közönséget.

2) A Kazinczy (és szűk köre) képviselte szellemi arisztokratizmus, a „fentebb stíl” eszménye, az elkülönülő, a közösségi kommunikációt elutasító, felülről ható irodalom programja. E program az új szemléleti módot és kánont a régi megbélyegzésével, törlésével szándékozik bevezetni, hagyománytörést kezdeményez, egyéni, illetve a beavatottak szűk köréhez kötött értékítéleteket kíván kanonizálni. Az irodalomtörténeti emlékezetben a 19. század közepétől ez jelent meg korjellemzőként és progresszívként. A mi vélelmünk ezzel szemben az, hogy ez a program nem volt képes meghatározóvá válni, kiemelt jelentősége és kizárólagossága utólagos beállítás eredménye. Érvényesülését a megfelelő intézményi háttér hiánya is nehezítette, közösségi felhatalmazásra pedig eleve nem tartott igényt. Az elkülönülő irodalmiság-eszmény a szabadkőművesség exkluzivitásra törő művelődésszerményével is kapcsolatban állt, jóllehet Kazinczy egyes önleírásai a *Bildung* jellegű csiszoltság-diskurzushoz is kötődnek.

3) Az irodalmi szórakoztatás és az alkalmiság. Ide tartoznak az elbeszélő próza egyes regiszterei, illetve a közköltészet világa. Utóbbinak alig van befolyása a nyomtatott szövegeken alapuló érték- és műfajrendre, de megvan a saját (regionális, egyénekhez vagy iskolához kötődő) kánonja. A közköltészet variativitása és permutációs jellege kapcsolódik is az utánképzés eszköztárhoz, de fel is forgatja; a trágárság és a frivolitás csak itt jelenhet meg, ahogy a „mesterkedőnek” ható, túlfajzottnak érzett poétikai formálás is. A szórakoztató regiszter ugyanakkor poétikai, eszmei és társadalmi elkülönülése mellett is érintkezésben áll a fenti kettővel: mindkettővel ütközik az eszményítés elvére nézve, de az elkülönülő irodalom is befogadja a szórakoztató műfajokat mint az *alantas stíluszint* képviselőit, a középletes-képzéselvű irodalom pedig az aktuális kép-zéscélhoz méri a megítélésüket.

1825–30 k.–1878–1882

A NEMZETI IRODALOM (KÉPZETEINEK) LÉTREHOZÁSA

A korszak kezdetét körberajzoló események:

- *Zalán futása* (1825); a Magyar Tudós Társaság megalapítása (1825); *Élet és Literatura* (1826); *Nemzeti hagyományok* (1826); *Hitel* (1830); az Aurora új szerkesztők kezében (1830); a Pyrker-pör (1830); *Conversations-lexikoni pör* (1830); Kazinczy halála (1831).

A középső félszázadban (ellentétben az előző időszak jellemzően egyetemes igényű művelődés- és irodalom-felfogásával) az irodalom *nemzeti* jellegének fellelése, létesítése, kimunkálása a meghatározó program. A sajátelvű irodalmi kultúra *mibenléte* és *holléte* (társadalmilag, kulturálisan, nyelvileg és földrajzilag) válik feladattá és problémává. A nemzeti irodalom létrehozása (kitalálása, felmutatása, érvényesítése) immár nem egyéni vagy csoportos, hanem közösségi vállalkozásnak minősül; a nemzeti jelleg immár nem téma vagy díszlet, hanem keret és horizont, amelyet az organikuság (vagy hiányának) a keresése tölt ki. Jellemző, hogy a „nemzeti hagyományok” képzete párhuzamosan áll elő a *litterae* leszűkülésével: Kölcsey számára ezek körébe már csak az irodalom, elsősorban a líra tartozik.

A nemzeti kultúra igazodási pontul vett eszméjében egyaránt érvényesül a feltárás és a konstruálás. A népi-nemzeti kultúrán alapuló önmeghatározás egyrészt erőteljes redukciókat hajtott végre annak elfogadhatónak érzett hagyományában és gyakorlatában is, vagyis „megtisztítva” (leszűkítve és sterilizálva) értelmezte;⁵⁶ másrészt pedig olyan fogalmakra támaszkodott (pl. a „nép” esetében), amelyeket éppen irodalmi *fikciók* formáltak a leghatékonyabban. A népköltészet gyűjtése és közreadása továbbá mediálisan is elszakadt annak eredendő közegétől: produktumait befogadták a nemzeti irodalom *nyomtatott* és immár akként is hagyományozódó műfajaiba, s ez azzal is járt, hogy e forrásként kezelt szövegeket megfosztották az élőbeszéd (s a népdalban: a zenei hangzás) létmódjától és aurájától.⁵⁷

Annak a képzetnek a létrejötte, hogy a nemzeteknek volna valaminő saját lényegiségük, a 19. század elején általános európai jelenség. A nemzet modern, felekezeteken és társadalmi osztályokon túli egységet tételező vagy előirányozó fogalma a francia forradalom során, vagyis mint forradalmi eszme és társadalmi szubverzió jön létre. (Ekkor illesztik egyes új intézményekhez a *nemzeti* jelzőt: „nemzetgyűlés”, „nemzeti hadsereg”, „nemzeti könyvtár” stb.). A kulturális és politikai nacionalizmusok ugyanakkor a nemzeti és az egyetemes képzeteinek sajátos összefonódásaként jöttek létre, s e kettő dialektikája határozta meg a 19. század magyar eszmei és poétikai fejleményeit is. Széchenyi egyéni és nemzeti önépítési programjában az „egy nemzetet az em-

56 Erről, a „karneváli” elemekre tekintettel: MILBACHER Róbert, „...Földben állasz mély gyökökkel...”: A magyar irodalmi népiesség genezisének akkulturációs metódusa és póriás hagyományának vázlatja, Bp., Osiris, 2000.

57 A népköltészetnek erről az irodalmiasításáról mint általában a 19. századi költői nyelv mediális alakulástörténetének a velejárójáról: EISEMANN, i. m., 51–53.

beriségnek” gondolata szintén az egységes, de nemzeti színekkel bíró humanitás (egyetemeség és lokalitás összefüggésének) eszméjét képviselte. Ennek dialektikája megfigyelhető a korszak művészet- és kultúraelméletben: lásd Henszlmant a nemzeti művészetnek a maga nemzeti mivoltában vett egyetemes jelentőségéről (*Párhuzam* [1841]), illetve Csengery Antal beköszöntőjét a Budapesti Szemléhez (1857): „mi is e földön lakunk, nemzet vagyunk azon vérből és csontból, melyből más nemzetek valók, földünknek bármely táján lakjanak”.

Ebben a keretben értelmeződött a nemzeti irodalmak és a *világirodalom* (új keletű) képzelete közti különbség is. Amikor Erdélyi János 1845-ös Vörösmarty-tanulmányában bevezeti a magyar kritikai nyelvbe a „világirodalom” képzetét, azt nem a *nemzeti* ellenfogalmává teszi (a magába zárulás jegyében), hanem a kettő rendszertani egységét hangsúlyozza: immár nem a legjobb, hanem a *legeredetibb* nemzeti irodalmi teljesítmények jutnak be (saját művelődésük képviselésében) a világirodalomba. A magyar irodalmi hagyományba a megelőző századok alatt bekerült idegen poétikai elemek ki-gyomlálását (amit egyebütt szorgalmaz) Erdélyi ezért láthatta szükségesnek: a nemzeti sajtószerep létrehozása és felmutatása nem más, mint az egyetemesbe való integráció útja. (Ennek az elvnek az ellentmondásosságát, illetve a nemzeti sokféleségek védelmének gesztusait jelzi Erdélyi kései *Egyetemes irodalomtörténet* [1865 k.] című tervezete.)

A nemzeti irodalmi kultúra tehát eredendően az egyetemes keretében értelmezte magát, s az, hogy a sajátot az idegen fényében szemlélte, egyszerre hívta elő a kikü-lönülés és az összevetés, az adaptáció és a visszatisztítás gesztusait. Jellemző, hogy a nemzeti irodalom mibenlétét firtató, intellektuálisan legerősebb évtizedek egyúttal annak a kérdésnek a jegyében is telnek, hogy a magyar irodalmi fejlődés elősegítésére vajon melyik európai kulturális centrum (vagy társadalomfejlődésben rokon peremvidék) mintáit kellene tekintetbe venni: a franciát, az angolt, a németet vagy az oroszot.

A nemzeti jelleg érvényesítésére vonatkozó törekvések áthatják az irodalmi kultúra minden alrendszerét: megjelennek az intézmények önszemléletében, a nemzet-képviselési irodalom presztízsében, a bárdköltői szerep fölrértékelésében és a műfajok értelmezésében is. Míg az előző időszak egyes műformák *meghonosítása* révén igye-kezte kiépíteni a maga műfajrendszerét (amely megvalósítandó rendszer a klasszici-tás eszményei révén elméletileg már készen állt, egyes helyeinek kitöltése a magyar irodalmi nyelv aktuális teljesítőképessége függvényének számított), ekkor a műfajok nemzetivé tett művelésének igénye a jellemző. A nemzeti stílus keresése ugyanekkor jelentkezik a zenében, a képzőművészetben és az építészetben is, lásd az akadémiai székház vitáját.

A nemzet meghatározásának fogalmi rendszerei is elmozdulnak a korábbi közös-ség-képzetektől, hiszen a *hungarus*, a *natio* vagy a *patria* fogalmaitól különbözik a népszellemé (*Volksgeist*), amelyben az egyes népek, valamely tudati közösség kifeje-ződéseiként, saját nyelvvel, jogrenddel, irodalommal, zenével, tánccal, költéssel és mitológiával rendelkeznek: „A társadalom organikus élet, maga az öntudalommal bíró nép”, Kemény: *Még egy szó...* (1851); „nemzeti öntudat”, Csengery: *A hőskölteményekről általában* (1853); „általánosb néptudat”, Ipolyi: *Magyar Mythologia* (1854). A társadalmi

keretek (állam) és az eredetmítoszok (faj) közösség-képzetei mellett a nyelvi-kulturális közösség képviselője válik jellemzővé.⁵⁸ A nemzet fogalomrendszere ugyanakkor maga is rétegzett, (ön)ellentmondásos, gyakran csak homonimikusan összefüggő jelentéshalmazt ad ki: sajátosan összemosódnak benne rendi és polgári vonások, illetve a haza és a nemzet egymást nem fedő jelentései.⁵⁹

E képzetkör eredendő ellentmondásosságát jelzi, hogy Kölcsey úgy válhat (értelmezői kezén) ennek a szemléletnek a megalapítójává, hogy a „saját erejében felébredő poétai szellemről” éppen annak megragadhatatlanságát nyomatékosítva szólt. Az ellentmondásosság, a megalapozhatatlanság ugyanakkor alig csorbította ennek a képzetkörnek a hatóerejét. Az ebből fakadó problémák közé tartozik a nemzetileg sajátos és az attól független esztétikai mérce összeegyeztetésének dilemmája, például Erdélyinél: „a népi elem korántsem elegendő arra, hogy belőle alkottassék fel a magyar műideál” (*A legújabb magyar líra*, 1857). Miközben tehát a nemzeti elvből kritikai norma is lesz (az értéktagadás legyőzése és a tragikum feloldása, a közösségi és egyéni, politikai és metafizikai „kiengesztelődés” elvárása), ennek esztétikai mérceként való elfogadhatósága eredendően problematikusnak minősült.

Míg tehát az előző időszakban az irodalom (absztrakt módon előre kijelölhető) műfaji és stiláris rendszerében elvi hiányokat és potencialításokat lehetett tételezni, addig ekkor a saját irodalom felmutatása a szerveség keresésének jegyében állt: ezért rettentettek meg (jövátéhetetlennek érzett vagy utólag valamiként mégis pótolhatónak remélt) hagyomány-hiányai fölött. Míg korábban valamiként a magyar(országi) kultúrát igyekeztek adaptálni az egyetemesnek érzetthez, addig ekkor a sajátból fakadó formák előtérbe helyezése (vagyis a műfajrendszer *belső forrásokból* való megújulásának vagy kiteljesedésének előirányozása, fenntartásának, megőrzésének, rögzítésének, rehabilitációjának vagy visszateremtésének az igyekezete) mellett az *idegen minták sajátoszerűvé tétele* lett törekvéssé: vagyis azt és úgy adaptálni, hogy az illeszkedjék a nemzetjellemhez, a saját kulturális és társadalmi fejlődéshez.

Ennek során a klasszikus kánon helyébe a nemzeti múlt klasszikusai kerülnek, de hasonló funkciókkal.⁶⁰ Az előző időszak antik mitológiai utalásrendszerét viszonylag gyorsan leváltja a közösnek érzett nemzeti-történelmi téma- és referenciakészlet (egyres történelmi alakok mondakörének különböző műfajú feldolgozásai és megkonstruálásai), illetve magának a mitológiának a nemzetiesítése (Kölcsey *Rákos nimfájához*: a természet-istennő helyére magyar történelmi nimfa kerül; Vörösmarty és Ipolyi magyar mitológiái; Jókai és a közelmúlt mitologizálása). Továbbá míg az előzőekben a magyar nyelv prozódiai teljesítőképessége az *utánképzés* szolgálatában áll, itt a nemzeti versidom problémája (amely felől a latin versformák már nem mintaadóan idegenek) a *genuin* magyar irodalmiság kérdésévé lesz.

58 Vö. S. VARGA, *i. m.*

59 Erről a nemzeti költészet emblematikus darabjaiban: MILBACHER Róbert, „A felébredt nemzet ebben az években magára lelt”: A Hymnus „nemzetiesítésének” folyamatáról, Holmi, 26(2014), 1624–1640; Uő, Dózsa György unokája: A Nemzeti dal közösségsszemléletéről, 2000, 26(2014)/7–8, 70–81.

60 Vö. TAKÁTS József, *A nemzeti kultúra megalkotása* = T. J., *Ismerős idegen terep*, *i. m.*, 157.

Az örökölt saját és a megtanulandó idegen ekkor létrejövő ellentétében⁶¹ a külső kulturális befolyás vagy csak jobb híján számított elfogadhatónak, vagy csupán addig tekintették jótékony szerepűnek, amíg be nem töltötte a magyar irodalomfejlődésben kiszabott ösztönző funkcióját. A népi-nemzeti kultúrára alapuló önmeghatározás azzal együtt hozhatott magával elhatárolódást más nemzetek és nyelvek kulturális hatásától, hogy már ez az önmeghatározás is adaptációs jellegű volt: a népköltészet eredetisége és autenticitása iránti érdeklődés maga is nem-magyar eszmetörténeti fejlemények nyomán állt elő, egyidejűen más kelet-közép-európai népekkel. Az elvben önelvű kulturális önszemléletet továbbá egyként meghatározta a nyugati elismertetés vágya és hazai nem-magyar kultúrákkal való rivalizálás, a szorongás és az elnyomás kettőssége. Saját és idegen viszonyában alakul át a *fordítás* szerepe is: az idegen szellemi termékek behozatala a saját kultúratermelés érdekében lesz korlátozandó. Ezért a fordítás immár kevésbé szolgál a magyar nyelv teljesítőképességének felmutatására vagy az idegen honosításán keresztül a saját pallérozására. Fő szerepe immár más (ugyancsak önelvűnek látott) kortárs irodalmi kultúrák bemutatása, illetve világirodalmi klasszikusok esztétikai teljesítményének megmutatása.

Ennek a kulturális önszemléletnek jellegzetes megnyilvánulásai a nemzeti nagyelbeszélések, vagyis az egységes, átfogó, a történeti közösség egészének sorsáról, eredetéről, céljáról és rendeltetéséről számot adni képes, igazolást és megerősítést nyújtó műfajok, beszédmodok és szemléletformák megjelenése. Ehhez kötődnek a *kulturális egységesítés* gesztusai is: más etnikai-közösségi vagy korábbi kulturális (antik, bibliai) narratívák, jelképek és szertartások átsajátítása; a tér és az idő nemzetiesítése; a folytonosnak és egységesnek bemutatott nemzeti közösség közös történelmi múltjának megkonstruálása. Ennek eszköze a nyelvi sztenderdizáció igyekezete is (akadémiai helyesírási szabályzat és szótár), az elkülönülés a latintól és a többi forgalomban lévő nyelvtől, például a tájnyelvű dalköltészet elutasítása, mondván: az nem csupán esztétikailag vagy erkölcsileg normasértő, hanem a bezárkózó nemzeti önszemlélet kifejeződéseként is elvetendő, hiszen pusztán egy-egy régió és dialektus nyelvet és kultúráját reprezentálja, s nem az egyetemességre törekvő nemzeti sajtászerűség poétikáját.

A sajátosan nemzeti kultúra felmutatásában a nemzeti irodalom történeti, filológiai, textológiai megkonstruálása kulcsszerepet kap (ennek eszköztárába, mint mindenhol Európában, a hamisítás és a kisajátítás is beletartozhat).⁶² Ezek a konstrukciók annyiban törekedtek egységesítésre, amennyiben a nemzetet helyezvén az irodalom(történet) ágensének szerepébe, a részleges vagy helyi, felekezetiileg osztott, vagy csupán egy-egy társadalmi rétegnek szóló művek csoportok fölötti, általános és folytonos elbeszélésbe szintetizálódnak. Az írókultuszok is így lesznek a nemzethez mint emlékezetközösséghez elvezető szocializáció rítusaivá.⁶³ A nemzetnél kisebb és nagyobb közösségek (egyén, régió, népcsoport, társadalmi osztály) képviselőjét jobbra igyekeznek elhárítani. Erdély annyiban lesz kivétel, amennyiben az egész időleges helyettesítőjeként,

61 Ennek széles problémaköréről: S. VARGA, *Az újraszótt háló*, i. m.

62 Erről mint az „előformált látás hermeneutikájáról”: DÁVIDHÁZI, *Egy nemzeti tudomány...*, i. m., 518–538.

63 Vö. TAKÁTS József, *A tér és idő nemzetiesítése és az irodalmi kultuszok* = T. J., *Ismerős idegen terep*, i. m., 151.

a történetileg megszakadt összmagyar kulturális-nyelvi folytonosság fenntartójának szerepében lehet önálló témává.

Az előző időszakban az irodalmi alkotás mintakövetésben vagy permutációs logikában jelentkező (és korlátozott) eredetiség-képzeti helyett ekkorra a helyes ismétlés helyébe lépő *eredetiség* immár a nemzeti és személyes identitásnak a hagyományba való szerves beépítését jelentheti.⁶⁴ (Vagyis továbbra sem az invenció korlátlanóságát: ennek vagy a szervetlen elszakadásnak a hangoztatása, például Petőfinél, inkább megütközést kelt.) Az eredetiség-kép jegyében a hagyomány kezelése is más lesz: ismétlésekben való továbbéltetése helyett a szerves alakulás folytonosságai és megszakítottságai a fontosak.

Az irodalom közösségi beágyazottságának nyomatékosságával párhuzamban ugyanakkor a személyiség előtérbe állítása szinte mindegyik műnemben megfigyelhető, s ez magával hozza a korábban retorikusan rögzített műfajjegyek némelyikének elmosódását is. Az egyéniség-történeti fejlemények nyomán a műfajok hierarchiája is változik: például a dal az érzelmek retorikai megformálásának műfajaként felértékelődik, viszont az episztola veszít az érzékeny barátságkultusz idején mutatott jelentőségéből. Míg a neoklasszicista vonulatban az áesztétizált valóságban mozgatott vagy szóhoz juttatott, érzékennyé stilizált figurák célja szépséggel feltölteni környezetüket, addig ekkor a képzelőereje révén hiperbolikusan felfokozott lírai szubjektum (mint az önlétesítés és önmegsemmisítés ironikus játékában létesülő nyelvi képződmény) a költészet teremtő erejére támaszkodik, vagy azt példázza.⁶⁵

Az irodalom társadalmi közegváltozására nézve az intézmények centralizációja és urbanizációja jellemző módon a népiesség terjedésével együtt jelentkezik; a vidéki felolvasó körút máig élő közegtípusa is ebből áll elő. Az irodalom infrastruktúrájának változásai belejátszhattak az irodalmi népiesség és a folklorizálódás kölcsönösségébe is.

Az irodalom nemzetiesítése párhuzamos *historizálásával*. A történelem itt azért válhat általánosabb szemléleti, tematikai és formai meghatározóvá, mert erősen hat a vélekedés, miszerint minden a történelemben nyeri el végső jelentését. (S ennyiben a jelen is historikus.) A jelen historizálásának jegyében lehet az ábrázolt múlt képe nem csupán illusztráció, hanem jelkép is: allegória és reprezentáció egysége jó néhány műfaj alapjellegzetességévé lesz (történelmi regény, ballada).⁶⁶ Más meghatározók mellett ez is oka, hogy a jelen társadalmának irodalmi megjelenítését sokan korlátozandónak látták (lásd Arany Hebbel-bírálatát, illetve az 1850-es évek realizmus-vitáját).

A nemzeti képzetkör annyira erősen érvényesül, hogy még az utóbb alantásnak, irodalom alattinak bemutatott regiszterek is, mint például Nagy Ignác kevert etnikumú nagyvárosi környezetben játszódó bűnügyi történetei (*Magyar titkok*), melyek ráadásul egykorú populáris francia regénymintát adaptálnak, szintén a nemzetépítés szólamait szövik tovább, ha a fonákjáról vagy szatirikus éllel is. A nemzeti önazonosítás irodalmi formáinak háttere előtt lesznek feltűnőek ugyanakkor olyan jelenségek, mint a Tízek Társaságának francia-kultusza (francia irodalmi és politikai szerepek-pózek felöltése),

64 SZILÁGYI-VADERNA, *i. m.*, 441–442.

65 *Uo.*, 441.

66 Erről a történelmi regény kapcsán: BÉNYEI Péter, *Reprezentáció és allegorizáció*, *Alföld*, 2003/1, 60–78.

vagy a személyiség végletes felnövesztése ugyanebben a körben. Fontos hangsúlyozni, hogy a nemzeti művelődés leginkább értelmiségi törekvésként ragadható meg (adott értelmiségi kör saját kultúrájának nemzeti kultúraként való elfogadtatásaként), s nem a tényleges irodalmi praxis *teljes* körének leírásaként. Egyrészt az 1840–50-es években a kritika – a kulturális és a gazdasági protekcionizmus jegyében – nagy erővel igyekezett ellenállni a francia tárcaregény-fordítások (mai szemmel: lektűrök) mint csekély művészi értékű szórakoztató műformák beáramlásának. Azok ettől még rendületlenül áramlottak (az ideológiát felülírta a piac), s tapasztalatuk mélyen meghatározta az irodalomfogyasztási szokásokat.

A nemzeti irodalmi kultúra létesítésére tett törekvések, az ebből fakadónak láttatott poétikai és mentalitásbeli jellegzetességek tehát a maguk eszményeitől sokban eltérő közegben érvényesültek. A lézengő arszlán és a női dandy már az 1840-es évektől a nemzeti egyéniség kívánatos személyiségképén kívül eső szerepeket képviselt. (Offenbachot először 1862-ben mutatnak be a Népszínházban, aminek keretében sor kerül kánkánózásra is.) Jellemző ugyanakkor, hogy miként igyekeztek egyeztetni a nemzeti és a nemzetileg indifferens (vagy fenyegetőnek érzett) kulturális jelenségeket. Erre mutat a kulturális reklámtechnikák és a *divat* (a városi kultúra gyökértelenségének- esetlegességének emblémája) *nemzetiesítésének* irodalmi propagálása, illetve hogy az (esetenként arisztokraták által művelt) lektűr-kultúra, például Batthyány-Apraxin Júlia regényei, éppen a honleány és a női dandy szerepeit igyekezett összeolvasztani.

A nemzeti irodalom elvének képviselete továbbá nem zárta ki a kritikát, sőt, terepet biztosított neki. A nemzeti sajtóságok eleve adott és változatlanul továbbörökítendő voltának bírálata már a *Hitelben*, vagyis a nemzetépítés egyik alapszövegében meghatározó. Kemény értekező prózája és regényei, vagy az *Udvarház* és *A nagyidai cigányok* az eszményítő nemzeti önszemlélet politikai és poétikai (ön)kritikáját is adták. Más kérdés, hogy ez a vonulat mennyire volt képes meghatározóvá válni: tünetértékű, hogy csekély mértékben. (A satirikus önkritika jelenléte meghatározóbb az alsó regiszterben, például az élclapok világában, lásd Jókai vonatkozó tevékenységét, illetve alteregói, Kakas Márton és Tallérossy Zebulon írói működését.) A nemzeti-népi szemlélet érvényesítése továbbá együtt járt a „nép” gyakran komikus szerepbe állításával is; a historizálás mellett rögtön megjelent annak gúnyos vagy imitatív paródiája is (vö. Vörösmarty: *Árpád ébredése* és Csató Pál: *Árpád násznapysága*, illetve Garay János: *Kont* és Pákh Albert: *Csont* stb.).⁶⁷

1876–82–1896

A POLGÁRI NYILVÁNOSÁG IRODALMA ÉS AZ INTÉZMÉNYESÜLŐ NEMZETI HISTORIZÁLÁS

A korszak kezdetét körberajzoló események:

- az *Új nemzedék*-antológia (1876); a *Kozmopolita költészet*-vita (1877–79); az *Acta Comparationis* megindulása (1877); Ágai Adolf: *Porzó tárczalevelei* (1877); Mikszáth Kálmán: *Tót atyafiak* (1881) és *A jó palóczok* (1882); Arany János halála (1882); Bródy Sándor: *Nyomor* (1884).

67 Vö. TARJÁNYI Eszter, *Arany János és a parodisztikus hagyomány*, Bp., Universitas–EditioPrinceps, 2013.

Ennek az időszaknak egyik alapjellegzetessége, hogy a kulturális és irodalmi modernizáció immár fogalmilag is a „modern” képzetéhez kötődő gesztusai együtt járnak a nemzetiesség intézményesülésével, mégpedig úgy, hogy sok tekintetben kifejezett feszültségbe kerülnek. Egyfelől maga a modernizáció egyes vetületei váltják ki a nemzeti kultúra és a klasszikus műveltség együttes fenyegetettségének érzetét és önvédelmi gesztusait, másfelől pedig az irodalmi modernizáció egyes irányai tudatosan is a hivatalossá lett nemzeti kultúra ellenében vagy egy másként képzelt nemzeti kultúra jegyében jelenítik meg magukat.

Az előző korszaknak a nemzetiesítő kulturális egységesítésre vonatkozó csoportos törekvései ekkor immár államilag irányított, szervezeten felügyelt formában folytatódnak. A kulturális nemzetiesítés bürokratizálódása (és muzealizálódása: a múlt immár nem kincstár, hanem raktár és elrendezési mód)⁶⁸ éppen bizonyos fokú kimerülésére mutat: akkor veszít produktivitásából, és nem melleleg saját modernizációs nyomatékából, amikor politikailag győzedelmeskedvén intézményesül, rögzítve és kimerevítve azokat a gondolkodásbeli és poétikai kereteket, amelyekben a nemzeti művelődés immár nem szellemi feladatnak, létrehozandó vagy mozgásban maradó entitásnak, hanem változatlan formában továbbörökítendő adottságnak minősül. Jellemző, hogy Toldy akkor ír *A magyar költészet kézikönyve* második kiadásában (1876) „a nemzeti műveltség egyedül üdvözítő erejéről”, amikor ez már nem mindenki szemében számíthatott magától értetődőnek.

A nemzeti jelleg nyomainak intézményesített keresése és gyűjtése (arctípusokban, viselkedésben, szokásokban, tájban) mellett az irodalom egyes regisztereiben jelentkezik valamely historizáló pátosz, amely minden irodalmi fejleményt a nemzeti irodalom vagy magának a nemzetnek a létrejöttében és fenntartásában betöltött szerepe szerint ítél meg. Ez ugyanakkor nem általános vonása a korszaknak, hanem éppen a maga hivatalosságában, intézményi pozíciójában tekinthető marginálisnak, bár akként jellemzőnek. A nemzeti kultúra bürokratizálódása és kollektív jellegének hivatalos hangsúlyozása ugyanis éppenséggel nagyfokú individualizációval, heterogeneizációval, az egyéni világnézetek irodalmi érvényesítésének lehetőségével járt együtt. (Amelyeknek persze ugyanúgy volt habituális-társas vagy csoport-homogeneizációs jellege.)

Ezen alkorszak fejleménye a *hivatalos* irodalom és intézményeinek a létrejötte. (Eben, például a historizmus muzealizálódásában, ugyanakkor vannak nem bezárkózást mutató, hanem éppenséggel európai trendeket követő vonások.) Ezzel megjelenik a hivatalos és az ellenbeszéd különbsége, a programszerűen ellenzéki vagy elnyomott kulturális szerepek kialakítása is, amelyet ellen-áramlatok, ellen-emlékezetek és ellen-intézmények (Petőfi Társaság) létrejötte jelez. A szembenállásban nemzedéki, ideológiai, poétikai vonások álltak együtt, de nem világos erővonalak vonalak mentén, hanem sokszor kereszteződésben, átfedésben. Jellemző, hogy a nagyvárosi kultúra reprezentációja és a vidéki élet irodalmi eszményítése ugyanúgy ellenhatásnak tekintette magát. Másrészt a programszerűen modernista kísérletek sokban régies poétikával folynak: Bródy Sándor pályakezdése a naturalizmushoz csatlakozik, de a férfi-nő kapcsolat

68 Vö. TAKÁTS, *Az irodalom és a historizmus, i. m.*, 276.

nyílt szexualizálására a melodráma eszköztárával és érzelemfajtáival tett kísérletet. (Jellemző ugyanakkor, hogy első kötetének zárata a nagyváros és a vidék viszonyában megfordítja az „öslakos” és a „jövevény” szerepköreit.) A szintén a naturalizmushoz kapcsolódó Justh pedig, miközben a maga sajátos szellemi kétlakiságával teljesen otthonos az 1880-as évek Párizsának kozmopolita értelmiségi elitjében és kötődik annak modernizmusához, eközben a magyar parasztság „őserejében” keresi a magyar „faj” megújításának lehetőségeit. A korszak legjelentősebb alkotói közül jó néhányan kötődnek a hivatalos világhoz, abban politikailag is szerepet vállalnak, mint Mikszáth és Jókai. Modernség és konzervativizmus sokszor átszövi egymást: Schöpflin Aladár a Vasárnapi Újság segédszerkesztője,⁶⁹ Péterfy Jenő kritikái pedig a Budapesti Szemlében jelennek meg, amely orgánus viszont általában elítélően nyilatkozik Mikszáthról. A modernizáció és a nemzetiesztizálás intézményesülésének sajátos párhuzamoságára az is jellemző, hogy a történelem megjelenítésében immár sikeresek a kifejezetten ironikus-parodisztikus formák (*Új Zrínyiász, Beszterce ostroma*).

Mindenesetre, míg a nemzetiesztizálás és a modernizáció (polgárosodás, civilizálódás) viszonya korábban harmonikusnak látszott, ekkorra lehetségessé válik ezeket ellentéteként értelmezni. E feszültségek jegyében válhatott alapélménnyé a nemzeti kultúra korszerűségének dilemmája az 1870-es évektől induló nemzedék, többek közt Arany László, Toldy István, Asbóth János számára. Annak érzete, hogy „a régi magyar társadalomba új elemek, új igények, érdekek, eszmék, jelszavak, rajongások lépnek sorompók közé [...] változás előtt állunk” (Arany László: *A magyar politikai költészet*, 1873), motiválta az irodalom nemzeti és nemzeten túli (vagy inneni) érvényességére vonatkozó konfliktusokat, például a kozmopolita költészet-vitában.

A számos vonatkozásban az „apák és fiúk” turgenyevi helyzetét idéző konfliktusokban a hagyomány és a megújulás, az ódon és az újszerű sajátos feszültsége állt elő. Például Toldy István ítélete 1867-ből, miszerint „[a]z emberiség legnagyobb csapásainak egyike a múlt”, nem csupán a nemzetiesztizálás gyakorlata ellen szólalt fel, hanem voltaképp visszanyúlt Széchenyi évtizedekkel korábbi politikai és kulturális programjához: a közösség nemzeti, de nem a múltra alapozott felfogásához. Hogy itt (és másutt is) mennyire számolhatni az *egyidejűtlen egyidejűségek* modern jelenségével, az kitetszik abból, hogy Toldy itt atyja két évvel korábban megjelent irodalomtörténetének (Disraelit idéző) motívójával – miszerint „a múlt hatalmunknak alapja” – szemben is állást foglalt.

Hasonló ellentmondásokat mutat, hogy a magasztos nemzeti-történelmi célok és a pragmatizmus ekkori vitáiban a mai szemmel modernebbnek ható érvek az 1870-es évektől sokszor éppen nem az irodalom autonómiáját, hanem valamely haszonelvet (gazdasági előnyök, egyéni élvezet, világnézeti materializmus) sürgettek követni és kifejezni. Azoknak jelentős hányada, akik a kultúra nemzeti elvének kiüresedését észlelték és az ezzel szembenállónak látott modernizmust ünnepelték, gyakran valamely pragmatikus-utilitarista eszmény jegyében tették ezt, míg a nemzeti eszmények védelmezői éppen az esztétikai autonómia idealista jelszavaival harcoltak a haszonelvű

69 Schöpflin konzervatív kulturális gyökereiről: SZÉCHENYI Ágnes, *Schöpflin Aladár pályakezdése*, ItK, 118(2014), 353–384.

modern tendenciákkal szemben. Megfontolandó, hogy vajon ennek a korszaknak a modernséget hangoztató ellenzéki szólamai nem éppen magának a nemzeties modernizációnak egy már indulásakor meglévő, de idővel elhomályosult vetületét vitték-e tovább: a nemzeti pátosz és az elmaradottság ostorozásának összekapcsolása Széchenyi fél évszázaddal korábbi dühöngéseit visszhangozza.

A korszakot jellemző feszültségekhez sorolható továbbá, hogy a műfajrendszer modernizálódása – pl. a verses regény térnyerése (önirónia, humor, paródia, a magasztos és az alantas egybemosása), a dalforma áthangszerelődése, a lírai képhasználat és az én-formációk egyes fejleményei – ugyancsak párhuzamban zajlik egyes műfajok eposziasodásával, emlékművesedésével. (Az előbbi alatt azon karakterjegyek jellemzővé válását értjük, amelyek – szemben a regénnyel mint soknyelvű, egyéniesített, dialogikus, parodisztikus, kritikai, a jelenrel hangsúlyozott kapcsolatban bontakozó műformával – az eposzra emlékeztetően a nemzeti múltat, a jelen, vagyis a hallgató és az énekmondó világtól elkülönülő eredetet tekintik tárgyuknak, nem törekednek egyéniesítésre vagy kritikára, csak elfogadásra és áhítatra.) Ez a feszültség ragadható meg Jókai működésében is, aki – miközben sok tekintetben jóval kísérletezőbb, mint kortársai – végső soron *rhapszodosznak* szerette tekinteni magát, aki összegyűjti a nép történeteit.⁷⁰

Mindezen feszültségeket emblematikusan sűríti magába a Millennium, amely egyszerre kötődött a modern nagyvárosi kultúra létrejöttéhez, szövegfajtái és szövegelőírásai révén viszont a nemzeti sajtóságok felkutatásának és muzealizálásának tudományos és irodalmi gyakorlataihoz. (Létrehozva többek közt, Beöthy Zsolt révén, az *állami irodalomtörténet* műfaját.) A millenniumi ünnepségsorozat egyfelől jellegzetesen modern, a 19. századi világkiállítások mintájára létrehozott kulturális és gazdasági önreprezentáció volt, másfelől historizáló visszacsatolás egy imaginárius eredetű. Szövegtermésében szembevetendő, hogy miközben sok reprezentatív nagyelbeszélés megvalósul (többek közt a Szilágyi Sándor-féle tízkötetes országtörténet), anakronisztikusan újra térhez jutnak már kevésbé művelt műfajok is (óda, eposz).

A korszakot ellentmondás jellemzi abban a tekintetben is, hogy az immár a teljes lakosságra kiterjedő nemzeties egységesítésnek (az alsó vagy elkülönülő rétegek erőteljes kulturális asszimilációjának) magának is volt modernizációs nyomatéka: a társadalom alfabetizációja, s ezen keresztül az irodalmi kultúrához való hozzáférése szintén ennek a folyamata.⁷¹ Az egységesítés, kizárás, asszimilálás igyekezete a század középső harmadában a fenyegetettség vagy a hagyomány-hiány érzetéből fakadóan védekező jellegű volt, ekkor viszont intézményesen és infrastrukturálisan alátámasztott hatalmi törekvések is társulhattak hozzá. Az állami irodalmi kultúra létrejötte egységesülő társadalmat feltételezett vagy vágyott látni. Ennek jegyében igyekeztek bürokratizálni a tér és az idő nemzetiesítésének irodalmi formáit, ezért intézményesültek az irodalmi kultuszok, évfordulók, ünnepek. A századelő irodalmi társaságainak közösségképző gyakorlataival (*belépés* és *befogadás*) szemben a bürokratizálódó nemzeti kultúra a *terjesztés* és a *részvétel* alapján szerveződött.⁷² Az egységesítő vagy a

70 Az irodalmi beszédmódok századvégi eposziasodásról: TAKÁTS, *Az irodalom és a historizmus*, i. m., 277–279.

71 Erről, bár nem a modernizáció összefüggésében: TAKÁTS, *A tér és az idő nemzetiesítése*, i. m., 143–144.

72 E különbségről: TAKÁTS, *A nemzeti kultúra megalkotása*, i. m., 156.

protekcionalista törekvések ellenére sem jött létre ugyanakkor valamely zárt, autonóm nemzeti irodalom, hanem olyan mozgásban maradó konglomerátum, amelyet áthattott a nem-magyar nyelvű irodalmakkal való kulturális cserekereskedelem, valamint a kulturális *hibriditás* formái is.

Ugyancsak jellemző, hogy az eredetközösségi elv újraerősödése, az irodalmi többnyelvűség és multikulturalitás változó fokú továbbélése mellett újra teret és bizonyos mértékű elfogadást nyert az *államközösségi szemlélet* is. Jókai ezért vállalkozott szerepet az *Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben* (1885–1902) című vállalkozás létrejöttében. A századközép korlátozott kritikai fogadókészségével szemben ezért lehettek ekkor sikeresek egyes régiók irodalmi megformálásai is: a palócok, a tótok vagy a székelyek ábrázolása. A kiegyezés utáni vidéki sajtóban (például a kolozsváriban) felerősödnek azok a hangok, amelyek a lokalitást a *nemzeti* elé helyezik: a fővárossal való rivalizálás, a kettős önmeghatározás az Erdélyhez kötődő nevezetes alakok kisajátítási stratégiáiban is jelentkezik.

A nemzeti művelődés intézményesülésének fényében különösen érdekesek ebben az időszakban a nemzeti elv problematizálására, a saját és az egyetemes viszonyának újraértésére vonatkozó törekvések. Ezt láthatjuk az irodalmi komparatiztika nemzetközi viszonylatban is igen korai magyarországi kezdeteiben: Meltzl Hugó és a kolozsvári *Acta Comparationis* (1877–1888) az összehasonlító irodalomtudomány nyugati kezdetivel egy időben (sőt) fogott az irodalom nemzeten túli kereteinek és a világirodalom újszerű morfológiájának a felvázolásához, illetve a programszerűen multikulturális és többnyelvű irodalomtörténet-írás gyakorlatának megalapozásához.

A kapitalizálódás modernizáló hatása szintén egyidejű és párhuzamos a kulturális nemzetiesítés törekvéseivel. (A kettő ellentétbe állítása Kölcsey *Mohácsától* kimutatható, de egyeztetésük is folyamatos: Jókai egész működése fölfogható a kettő összehangolására tett kísérletként.)⁷³ Ezek a jelenségek fejeződnek ki a kultúra elsajátításának és befogadásának megváltozó szerkezetében: egyes irodalmi termékek (fordítás-irodalom és a gyermekirodalmi műfajok) tömegtermelése a középosztály fogyasztási igényeit elégítik ki.

A műfajrendszer modernizálódásának fontos eleme a *tárcaműfajok* dominanciája: az irodalom elsődleges megjelenési közege átveődik a politikai sajtóra, ami azonnali közlést igényelt és tett lehetővé. A tárca sok mindent kifejez az ekkor zajló társadalmi és kommunikációs változásokból, ahogy sokat magába sűrít a fent jelzett kulturális és poétikai feszültségekből is. A nem is tisztán szépirodalmi jellegű tárcairodalom (folytatásos regény, novella, vers, karcolat, anekdota, jellemrajz, visszaemlékezés, „a hét története”, szeton-tárcsa, fürdői levél, útirajz, glossza, esszé, kritika, színikritika, tanulmány, könyvismertetés, ismeretterjesztés) révén a századvégen a *novella* válik vezető irodalmi műfajjává. A korszak rövidprózája részben a maga műfaji sokszínűsége (beszély, karcolat, kép, rajz, történet), dinamikus és nem szilárd körvonalakat sugalló jellege miatt a mennyiségi (és minőségi) dominancia ellenére is általában negatív kritikai megítélés alá esett, részint a maga piaci logikája, részint pedig annak okán, hogy nem volt része a klasszikus műfajkánonnak. (A kor iskolai poétikái nem érzékeltetik a novella műfaji sokszínűségét; a Kisfaludy Társaság továbbra is óda-pályázatokat ír ki, novellákat nem díjaz, viszont a Pesti Hírlap 1881-es

73 Vö. FRIED István, *Jókai és a pénz = Gazdasági teológia*, szerk. FOGARASI György, Szeged, 2013, 147–165.

tárcapályázatán kétszázán indulnak.) Arany László bírálata Ágai Adolf, a *Szózat* héberre fordítója, *Porzó tárczalevelei* (1877) című kötetéről azt sugallta, hogy a tárcát a gondolatok erkölcsi magvának hiánya, a tárgyak esetlegessége, magánélmények színre vitele, időleges fontosság és a szórakoztatás szándéka jellemzi (elsősorban női közönségnek), míg ezzel szemben a valódi irodalom tartós jelentőségű, hasznos, és közösségi élményt nyújt (elsősorban férfi olvasóknak).⁷⁴ A tárca irodalmi minőségének a kérdése innen nézve egybeesik művelői és fogyasztói (a nagyvárosi közönség, ezen belül a zsidó polgárság) kulturális és társadalmi helyének a kérdésével.

74 Vö. TAKÁTS József, *Genus migrans: a turizmus kulturális azonosítása egy 1879-es szövegben* = T. J., *Ismerős idegen terep*, i. m., 254–266.

Europica varietas or A brief account of the various things seen and heard by Márton Szepsi Csombor, Kassa, printed by János Festus, 1620

English translation by Bernard Adams, Budapest, Corvina, 2014, 196 l.

Habent sua fata libelli. Amikor jó hatvan évvel ezelőtt először olvastam Szepsi Csombor Márton színes, élvezetes úti beszámolóját, nem sejtettem, hogy egyszer még angol fordításban fogom viszontlátni a sokfelé peregrináló magyar ifjú kalandjait. Ez most, több mint 400 évvel a könyv első kiadása után megtörtént, s maga a tény nyilvánvalóan minden filológus örömeire szolgál. Mivel az alábbiakban főként a fordítással és a fordítói jegyzeteléssel kapcsolatos kritikai észrevételeimről lesz szó, a „hazánk híre a nagyvilágban” keltette lelkesedést inkább az erre szakosodott közírókra hagyom.

Szepsi Csombor Márton életéről és fő művéről a szerző műveinek 1968-os megjelenése óta elég sokat tudunk. (Vö. SZEPSI CSOMBOR Márton *Összes művei*, s. a. r. KOVÁCS Sándor Iván, KULCSÁR Péter, Bp., Akadémiai, 1968 [Régi Magyar Prózai Emlékek, 1]. A továbbiakban erre a kritikai kiadásra *Szepsi Csomborként* utalok, az angol fordítást pedig mint *Adamst* fogom emlegetni.) Az első jelentős magyar útleírás szerzője részben naplójegyzetekből, részben pedig már a korában elérhető kozmográfiai irodalom alapján dolgozott, s így például sok földrajzi információt vett át Sebastian Münster *Cosmographia universalis* című, számos kiadást megért művéből. Ezért, de nem csupán ezért könyvének legérdekesebb részei *személyes* tapasztalatai, amelyek nemegyszer felülírják előítéleteit, illetve módosítják elvárásait. A magyar olvasót külön érdekelhetik azok az összehasonlítások,

amelyeket Szepsi Csombor fél szemmel hazai tapasztalatai alapján tesz – ezek általában érzékletesek, s ha helyenként kissé naivak, mégis perspektívát nyitnak olyan korabeli magyarok előtt, akik még nem jártak külföldön. Londonban például 1618-ban „könyváruló hely is vagy onnnyi mint az szepesi Szeben városa”, s a párizsi fegyvertár sem kisebb, mint „az egész Szathmár vára minden kerítésével”.

De miért érdekelheti egy magyar utazó útleírása a mai angol–amerikai olvasót? Erről szó esett a fordítás londoni könyvbemutatóján, ahol az egyik angol hozzászóló kiemelte, hogy Szepsi Csombor „az utolsó pillanatban” utazta be a kontinentst, hiszen már hazautaztában kitört a harmincéves háború, amely teljesen átalakította, részben romba is döntötte a korabeli Európát. Olvasható tehát műve úgy is, mint egy özönvíz előtti tárgyilagos jelentés az európai népekről és városokról. Ilyen pedig angol nyelven nem létezik: Fynes Morrison két évtizeddel korábban egy más Európáról tudósít, és bár John Taylor, a különösen kíváncsi angol költő ellátogat a „téli király” alatti Prágába, s ottlétében leírja, az töredékesebb és kevésbé érdekes, mint Csombor prágai fejezete. A 17. század első felének több országot átfogó útleírói közt különleges hely illeti meg ezt a protestáns magyar utazót, aki jól alkalmazkodik a helyi viszonyokhoz: Danckában (Gdańskban) ugyan hitvitázik latinul egy dominikánus baráttal, de Párizsban már egy Martin Meurisse nevű szerzetes mutatja meg neki a város

nevezetességeit a Sorbonne-nal, a jezsuita akadémiaival és a lenyűgöző Nôtre Dame-katedrálissal együtt. Utazónk Strasbourgban matrikulál az egyetemen, Prágában felkeresi az ugyancsak Európa-utazó tudós Petrus Fradelíust, s eldicsekszik a tőle kapott „szép verses ajándékkal”, amelyet aztán magával visz Kassára. Útközben vigyáz erkölcsseire, amit különösen lengyel földön, pontosabban Krakkóban kissé megzavar „az kurváknak” őt mindenhová követő „serege” (Szepsi Csombor, 282).

Bernard Adams, az *Europica varietas* angol fordítója szemmel láthatólag szereti és fontosnak tartja a régi magyar irodalmat – ezt több mű fordításával már ékeesen bebizonyította (pl. *The Autobiography of Miklós Bethlen*, transl. Bernard ADAMS, London–New York, Kegan Paul, 2004; lásd róla PETRÓCZI Éva recenzióját: ItK, 109[2005], 620–622). Ez alkalommal azonban, bár nagy munkát végzett, úgy látszik, nem volt, akihez tanácsért fordulhatt volna, mit kezdjen egy olyan művel, amelyben számos régi helynév és kifejezés fordul előtt, és latin versrészletekkel van megspékelve. Utóbbiakat Adams eredetiben közli, lábjegyzetekben megadva az angol fordítást, egy kivétellel: a könyv 56. lapján angolra fordítja Csombor már említett verses vitáját a dominikánus szerzetessel. Másutt viszont az ország- és helynevekkel feltűnően következtelen: van, amit lefordít, van amit meghagy az eredetiben. Kezdjük mindjárt az *Europica varietas* alcímével: Szepsi Csombor „in his journeying in Poland, Mazovia, Dánia, Frizia, Hollandia (in Shakespeare’s English it is »Low Countries«), Zélandia, Gallia, Germany and the Czech lands, and on the seas of Prussia, Pomeránia, Svécia, Norvégia, Frisia, Zélandia and Britannia...”. Kurzíváltam a magyarosan írt helyneveket, bár Adams

még ezeket sem adja vissza pontosan, mert például a fríz tartományt Csombor következetesen „Frisiának” írja, „Zélandiát” pedig hol „Zelandia”, hol „Zelándia” néven tárgyalja. Ez a következetlenség végighúzódik az egész fordításon, Párizsban például a folyó „Sequana”, de az egyetem nem „Sorbona”, ahogy Csombor írja, hanem „Sorbonne” (Adams, 141). Másutt a szerző helyneveit Adams ugyan rendszerint megadja, de számos tévedéssel: a 26. lapon például három lábjegyzetben van hiba, mert „Sandomiria” az Sandomierz és nem „Sondomierz”; „Jaroslau” alighanem Jarosław és nem „Jaroslawiec”; „Petrovincia” nem „Pietrowice”, hanem Piotrków, Szent Szaniszló koporsóját pedig aligha vihették Gnieznóból Krakkóba 1038-ban, amikor a püspököt csak 1252-ben avatták szentté, s Krakkó sem volt még főváros a 11. században. Mindezeket többnyire meg lehet tudni Szepsi Csombor magyar kritikai kiadásából, ha Adams azt következetesen használt volna.

A lábjegyzetelés később is gondokat okoz, mert Adams néha túl bőbeszédűen magyarázkodik, máskor viszont elmulasztja a legelemibb információkat. A fordítás 30. lapján például Sandomierz felé mennek a magyar diákok, de jönnek utánuk a „fejér házi ördögök” – Szepsi Csombor hozzáfűzi: „értсед az menyecsskéket” (Szepsi Csombor, 134). A fordítás ugyan említi a „white house devils”-et, de elhagyja a magyarázatot, nem mondja meg, kikről van szó. A 44. lapon (jegyzeteletlenül) egy talányos püspök furcsa tehénistállójáról („Bishop Ladislav byre”) olvashatunk, ami az eredetiben „az Ladislai Püspöknek jószága”, és a wrocławeki püspökre vonatkozik, tehát angolul helyesen „the property of the Bishop of Wrocław” lenne. A 102. lábjegyzet (Adams, 45) az európai hírű

Jan Łasickit (Szepsi Csombor „Lasicius”-át) azzal intézi el, hogy „a Polish bishop”, ami ugyan megfelel a valóságnak, de információnak elégtelen. De hogy egy magyar szempontból fontosabb mulasztást említsünk: Báthori István lengyel királyról ugyan van egy kurta lábjegyzet a 67. lapon („King of Poland 1576–86”), de az előző lapon említett Báthori Gábor „erős fejedelem” kiléte homályban marad. Úgy látszik, Adamsnek túl sok volt a Báthoriakból, mert Braniewóról (az akkori Braunsbergáról, ahol Balassi Bálint is megfordult) beszélve megemlíti ugyan, hogy ennek ura Warmia püspöke, Báthori András, de már a lábjegyzetben nem írja meg, mikor és hogyan lett a kardinális Erdély fejedelme, csak halálának időpontját adja meg a kissé elírt „Széklyföld”-ön (Adams, 69).

Ezeknél a hibáknál fontosabbak a félrefordítások, amelyekből itt csak szemezgethetünk, mert nem tisztünk a teljes fordítás nyelvi lektorálása. Az angol kiadás 32. lapján, Varsó leírásában egy szó félreértése mulatságos bakit eredményez. Szepsi Csombor a mondatot azzal kezdi, hogy „Csudálkoztam az Lengyel népnek sok drága Selyem és posztó ruháin” hogy a mondatot a „sok öldökléseken”-nel való csodálkozással fejezze be (Szepsi Csombor, 136). Adams ezt „the many butcher shops”-nak, vagyis ’számos mészárszék’-nek fordítja, pedig a magyar olvasónak nyilvánvaló, hogy itt szerző a lengyelek egymás közötti fegyveres vetélkedéséről, párbajairól beszél. Ezek után Csombor azt írja, mivel Varsóban véletlenül a bordélyház mellett laktak, elámult azon, „mint vagdalkoztanak az Lengyel vitézek az kurvákért”. Ezzel az angol fordító nem tud mit kezdeni, tehát a fenti igét így enyhíti: „the Polish soldiery (was) [...] gesturing to

the whores”, vagyis a katonák *integettek* a vonzóbb utcalányoknak (Adams, 33). Hát ha még csak integettek volna!

Még mindig a lengyelországi résznél tartunk, ahol Danckában Szepsi Csombor elmegy a nagy vásárba, ahol csuda dolgokat lát – ezeket szépen le is írja. Az „Elizabeth Simpson”-ról írt kis verse után, amely arról a vásárban mutogatott, kezetlen-lábatlan nőről szól, aki a szájával ír, peregrinusunk így folytatja: „Azon sokadalomban láttam egy órát [...]” (Szepsi Csombor, 167). Ezt a vásárt Adams „templomnak” (church) fordítja, mert hogy kerül egy óra a vásárba? A Danckából induló hajón útitársa egy bizonyos „Gergely Sziglowski” (Adams, 74, 95) nevű lengyel, aki – ha olvasatunk helyes – „Grzegorz Szydłowski”-nak felel meg, ám ezúttal is hiányzik a szerző név-megadását kijavító, illetve magyaritását visszafordító lábjegyzet.

De ha ugrunk egyet az angliai részre, ott megint megüti szemünket pár félrefordítás. Így Adams a „tüzes rablókat” „armed robbers”-nek fordítja (szerintem „fiery”-nek kellene), a „dantzkai sert” (Szepsi Csombor, 207) pedig „Danish beer”-nek (Adams, 110). A franciaországi fejezetben a hölgyek álarca nem fehér, hanem fekete bársonyból van (Szepsi Csombor, 219), a párizsi templomok száma pedig nem 3000 (Adams, 144), hanem csak valamivel több, mint 300 (Szepsi Csombor, 237); bár ez sem kevés. Franciaország után az első város Pfalzburg, ahová az utazók Úrnapján, tehát június 14/24-én érkeznek, itt a gyerekek átugrálják az utcán rakott tüzeket, ahogy „mint nalunk szt Ianos napjan, némely falukban szokott lenni” (Szepsi Csombor, 253). Adams nem ismeri föl, hogy itt a „Midsummer Nights”-ről van szó, s a tűzgrálós napot valami okból „St

James Day”-nek fordítja, ami nem Szent Iván (János), hanem Szent Jakab napjának felel meg (Adams, 161).

De mindezek a félreértések-félrefordítások eltörpülnek az Adams-fordítás legpompásabb bakija mellett, ami arra (a 20. században gyakran idézett) bekezdésre vonatkozik, ahol Szepesi Csombor Londont dicséri, s ezt találja mondani: „az ki Angliai Királynak kerteit udvara népet és palotait meg látta [...] semminek itéli az Német Országának kelletlen musikait” (Szepesi Csombor, 210). A mondat második felét Adams így próbálja átültetni angolra: „will consider as nothing *the graceless peasants of Germany*” (Adams, 114). Kurzi-váltam a kifejezést, amely talán úgy marad majd meg a magyarban, mint egy „Jakob létrája” méretű leiterjakab. Filológus

fejvel belegendolva Adams alighanem úgy vélte, hogy Szepesi Csombor az orosz *mu-zsik* szót használta volna mai értelmében – talán ez a súlyos anakronizmus készítette a fenti, a német parasztokat elmarasztaló félrefordításra.

A könyvet a Corvina adta ki ízléses kiadásban, a címlapon Kassa korabeli látképevel (G. Hoefnagel metszetével). A könyvhöz Wendy Bracewell, a londoni University College Szláv és Kelet-európai Intézetének tanára írt előszót, valamint Bernard Adams készített Szepesi Csombor életrajzát ismertető bevezetőt. Kár, hogy a Corvina Kiadó (más magyar kiadókhöz hasonlóan) mellőzte az *Europica varietas* kontrollszerkesztését, amire a kiadói hagyományban az „összevetette az eredetivel” címszó szokott utalni.

Gömöri György

Miklós Zrínyi: La Zrinyiade ou le péril de Sziget

Édition bilingue hongrois-français. Introduction, traduction et notes de Jean-Louis Vallin, postface de Farkas Gábor Kiss, Villeneuve d’Ascq, Presses Universitaires du Septentrion, 2015, 290 l.

A magyar irodalom ügye jelenleg nem áll rosszul, legalábbis ami a nyugat-európai fordításokat illeti: az angol, a francia és különösen a német könyvpiacokon sorra jelennek meg a magyar művekből készült fordítások, gyakran neves kiadóknál, igen magas színvonalon. Ez azonban csak a kortárs, illetve kisebb mértékben a 20. századi irodalomra igaz. Ezért kell különösen örülni annak, ha régi magyar irodalmunk egy-egy nevesebb alkotása jelenik meg idegen nyelven. Ez történt most Zrínyi Miklós *Szigeti veszedelmével*, amely franciául látott

napvilágot. Guillaume Árpád 1944-es német, valamint Körössy László 2011-es amerikai angol fordítása után Jean-Louis Vallin vállalkozott arra, hogy idegen nyelvre ültesse nagy barokk eposzunkat. Az 1947-es születésű fordító gimnáziumi tanár, klasszika-filológus, emellett az INALCO magyar szakán is diplomát szerzett; korábban már Phaedrus meséit is franciára fordította. Szóban forgó Zrínyi-fordításáért megkapta a párizsi Magyar Intézet Baráti Körének Nicole Bagarry-Karátson-díját, amelyet korábban is fontos magyar művek

francia fordításaiért írtéltek oda: a díjazottak közül Marc Martin és Sophie Aude Nádas Péter és Füst Milán műveit adaptálta, míg Chantal Philippe Szabó Magda, Françoise Bougeard Tasnádi István, Joëlle Dufeilly Krasznahorkai László, Clara Royer Pap Károly, Georges Kornheiser Ady Endre, Guillaume Métayer pedig Kemény István egy-egy kötetének fordításával érdemelte ki az elismerést.

A Vallin-féle francia *Szigeti veszedelem* meglepetése, hogy kétnyelvű kiadásban jelent meg, így a magyar nyelvvel barátkozó, franciául tudó közönségnek is hasznos olvasmány lehet. Zrínyi szövege meglehetősen jól cseng franciául; s bár a francia a költő-hadvezér nyelvének sajátos lekerekítetlenségét, csiszolatlanságát nem adja vissza – mint Arany Jánostól tudjuk, az eposz gyakran szabálytalan sorait titáni kéz hányta össze –, a francia alexandrinusok, amelyek néhány apróbb verstani szabályt kivéve a klasszikus verselést követik, jól megközelítik az eredeti Zrínyi-sorokat. Érdekes módon Vallin a rímekhez nem ragaszkodott: ahol magától is kínálkozott a sorok összecsengése, ott meghagyta a őket, ám mint az előszóban is kifejti, fölösleges mutatványnak érezte volna megtalálni a franciául összecsengő szavakat, hiszen Zrínyi maga legtöbbször megelepszik a ragrímekkel.

A fordítói előszó a magyar költőt Corneille, Racine és Bossuet kortársaként kezeli, ami talán nyelv- stílustörténeti, valamint irodalomszociológiai szempontból pontatlannak tűnhet, ám remek kiindulópont ahhoz, hogy a fordító finoman archaizált, a túlzásokat elkerülő szöveget hozzon létre. Megoldásai valóban a 17. századi francia költészetet idézik, és bár a kor nyelve sokszor régiesnek hat, már csiszolt, sztenderdizált franciáról beszél-

hetünk, amely nem túl idegen a kortárs olvasóktól. Zrínyi inverziói remekül működnek franciául: „Les armes et le héros qui, face au Turc puissant, / Osa de Soliman soutenir la fureur” („Fegyvert s vitézt éneklek, török hatalmát / Ki megmerte várni, Szulimán haragját”). Érdeemes megemlíteni, hogy Vallin megtartja a magyar személy- és helyneveket, és szintén magyarul olvashatjuk fordításában a török tisztség- és személyneveket, amennyiben nincs bevett francia átírásuk.

A fordítónak ez a döntése néha érdekes anomáliákat szül. A helységnevek magyarul szerepelnek akkor is, ha ma már az adott település nem Magyarország területén fekszik. Ez alól Vallin akkor sem tesz kivételt, amikor egyébként a külföldi helységneve nem lenne anakronisztikus. Nándorfehérvár neve a franciában még véletlenül sem „Belgrade”, hanem Nándorfehérvár (II, 52). Ez amellet, hogy szakít a teljesen bevett elnevezés hagyományával, azért is furcsa, mert nem feltétlenül adja vissza Zrínyi nyelvének jellegzetességét, hiszen ő maga olykor a „Landor-Fejérvár” alakot használja (XII, 21), amelyet a fordító az eredetihez való felemás hűség jegyében szintén Nándorfehérvárra fordít. Nem egzakt fordítás a *Péris de Sziget* cím sem, hiszen az a *veszedelem* szó mai értelméhez (‘veszély’) tapad, miközben Zrínyi az erősség elveszésére, elestére gondolt. Ez ugyanakkor a fordítói előszó szerint tudatos döntés eredménye, és nem a nyelvi ismeretek hiányosságából fakad. Apró hiba, *faux ami* (hamis barát), hogy Stipán Golemi, „jó Zrini hadnagya” (VII, 57) a franciában „lieutenant de Zrínyi”, noha a mai hadnagyi rang helyett talán helyesebb lenne inkább kapitányról vagy általános értelemben vett tisztről beszélni. Szintén „hamis barátot” találunk a török ifjú szerencsedalának fordításában.

„El nem fogyhat soha az én értékem, / Van jó lovam, éles szablyám, szép szerelmem” – olvassuk az eredetiben (III, 38), amelyet Vallin így ad vissza: „Tant de valeur en moi ne peut faillir, car j'ai / Un sabre, un bon cheval, une belle qui m'aime.” Itt találóbb lett volna a *trésor* ('kincs') szót használni a *valeur* ('érték') főnév helyett. Egyrészt ez utóbbi szó a 17. századi franciában járatos olvasó számára 'bátorság' értelemben is ismert, tehát ebben a szövegtörnyezetben zavaró lehet a jelenléte. Másrészt tudjuk, hogy az *érték* szót Zrínyi is a 'kincs', 'vagyon' értelemben használta a *Vitéz hadnagy* VI. diskurzusában, ahol arról beszél, hogy a szerencsének két összetevője van, vagyis az „érték”, a vagyon, valamint a jó hírnév. Érdekes fordítói probléma és vitatható, hogy amikor egy helyen maga Zrínyi él olyan képpel, amelyet a mai olvasó könnyen zavarosnak érezhet, Vallin szó szerint fordít: amikor ugyanis Delimán kesereg, amiért elfutott Szigetvárból, és ezzel kiszolgáltatta magát a gyalázkodóknak, az irigy szájak helyett a nyelvek nyílnak meg: „Most lesz már mezejek az én irigyimnek, / Engemet gyalázní most nyílik meg nyelvek”, franciául: „Mes envieux, désormais, ont pour eux le champ libre / Et leur langue, à présent, s'ouvre à la calomnie” (X, 11).

Ezektől az elhanyagolható melléfogásoktól eltekintve a francia fordító lélegzetelállítóan jól tud Zrínyi (még a saját korában is egyedülinek számító) magyar nyelvén, s csak néha lehet hasonló tévedésen kapni. Még amikor bátran távolabb lép a magyar szövegtől, akkor is látszik, hogy azt pontosan érti. Egy helyen például nagyon jól visszaadja az eredeti szöveg heroikus-arisztokratikus moráljának szökincset, és a nagyszívűség (*magnanimitas*, *grand coeur*) terminusát kiváló érzékkel vezeti be ott, ahol Zrínyi ugyan nem pon-

tosan ezt a kifejezést használja, de kétségtelenül erről beszél; a kérdéses részletben a *rustre* szó szintén telitalálat az aljas szív kifejezésre: „Még aljos szüvet is nagyra visz boszuság, / nem hogy hártaltant, kit nem bir okosság”, franciául „Même le coeur d'un rustre est sujet à colère / d'autant plus encore un grand coeur indomptable” (XI, 1). Amikor pedig Zrínyi a győztes összecsapásról megtérő várvédők örömeiről ír („Vigadnak, örülnek, s néki [Zrínyinek] hizelkődnek”; X, 106), Vallin jó érzékkel veszi észre, hogy itt nincs pejoratív értelme a *hizelgés* szónak: „Font éclater leur joie, jubilent, lui font fête”, vagyis a vitézek Zrínyi egyszerűen 'ünneplik'.

A kiadvány összeállítói mindent megtettek annak érdekében, hogy a francia olvasó megismerhesse a mű kontextusát. Bár Vallin nem vállalkozott a teljes *Syrena*-kötet lefordítására, a könyvben megtaláljuk a magyar nemességhez szóló nyúl farknyi dedikációt, Zrínyi nagy költői tudatosságról árulkodó előszavát, valamint a *Peroratio* című verset is. Sajnos azonban semmi nem figyelmezteti az olvasót, hogy ez a vers eredetileg nem az eposzt zárja, hanem az egész kötetet. A fordító részletes előszavában életrajzi jegyzetet olvashatunk Zrínyiről, a franciául tudók megtanulhatnak egyet s mászt a magyar nyelv sajátosságairól, kiejtéséről és a Zrínyi által használt nyelvjárásról. A bevezető egyfajta tömör műhelynapló is, amely néhány alapvető nehézségbe és fordítói döntésbe is beavat. Vallin még Zrínyi inverzióit is értő, tudós módon interpretálja és veti össze a veretes latin versmondatok szórendjével.

A francia szöveggondozók gyakran adnak ki régi klasszikust úgy, hogy a szöveget a cselekmény részletes ismertetése kíséri, ezt látjuk itt is, énekekre lebontva.

A *Szigeti veszedelem* és a *Peroratio* után Kiss Farkas Gábor tanulmánya következik, amely Zrínyi művét elhelyezi az európai eposzhagyományban, vagyis voltaképpen Kiss 2012-ben megjelent Zrínyi-könyvének eredményeit foglalja össze (*Imagináció és imitáció Zrínyi eposzában*). Fontos nyelvi és tárgyi jegyzetanyagot és rövid bibliográfiát is találunk a könyvben, amely számos illusztrációt közöl: egy metszetet az 1587-es wittenbergi Zrínyi-albumból, festményeket, jelentős Zrínyi-élművek fotóit, röplapokat az OSZK és a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményéből, valamint egy térképet a három részre szakadt Magyarországról. Így, noha lényegében magán-

kezdeményezésből készült el a *Szigeti veszedelem* fordítása, filológiailag is igényes kiadást vehetnek kézbe a francia olvasók. Ez nem fogja egy csapásra a régi magyar irodalom felé vonzani a külföldi irodalmárok és koraujkor-kutatók figyelmét, azonban Jean-Louis Vallin fordítása jó alapja lehet a térségünk történelme és kultúrája iránt érdeklődő vizsgálatoknak. Zrínyivel utoljára az elismert történész, Jean Bérenger foglalkozott francia nyelven, és ekkor fordításrészletek is megjelentek az *Áfumból* (*Guerre et Paix dans l'Europe du XVIIe siècle: Textes et documents*, Paris, Sedes, 1991). Remélhetőleg most Zrínyi költészete sem marad visszhangtalanul.

Förköli Gábor

Berzsenyi Dániel levelezése

Sajtó alá rendezte Főríz Gergely, Budapest, EditioPrinceps, 2014 (Berzsenyi Dániel Összes Munkái: Kritikai kiadás), 1203 l.

Minden érdeklődő öröme a Berzsenyi Dániel életművét feldolgozó kritikai kiadásnak nemrég újabb kötete hagyta el a nyomdát. A Szajbély Mihály sorozatszerkesztésével készülő vállalkozás második, a levelezést összegyűjtő darabja Főríz Gergely sajtó alá rendezői munkájának gyümölcse. E jellemzőjében hasonlít a sorozat első kötetéhez, amely a szerző prózai munkáit fogta csokorba. (*Berzsenyi Dániel prózai munkái*, s. a. r. FŐRÍZS Gergely, Bp., EditioPrinceps, 2011. A verseket közlő harmadik rész Vaderna Gábor gondjaira bízott.) A szöveggondozó nemcsak e munkája okán számít tapasztalt s értő Berzsenyi-kutatónak: doktori disszertációja hasonló témában monográfiává érve 2009-ben jelent meg (FŐRÍZS Gergely,

„*Álpeseken Álpesek emelkednek*”: *A képzés eszménye Berzsenyi elméleti szövegeiben*, Bp., Universitas, 2009 [Klasszikusok]), s a tárgy iránti elkötelezettségét témába vágó publikációinak hosszú sora bizonyítja. 2015 novemberében Berzsenyi-kutatásaiért megkapta a Kiss József-díjat.

A terjedelmessé gyarapodott kötet nemcsak fizikai méreteit tekintve impozáns. Jellegét szemlélve csatlakozik a korszak emblematikus alakjainak levélváltásait közönség elé táró, nagy múltú vállalkozásokhoz (például a Magyarországi Tudósok Levelezése című sorozathoz vagy a Debreceni Egyetem Klasszikus Magyar Irodalmi Textológiai Kutatócsoportjának kiadványaihoz). Ezek ismeretében elmondható, hogy elsősorban nem

a közölt levelek mennyisége miatt számít heroikus vállalkozásnak, noha a benne helyet kapott 392 levél a legkevésbé sem tekinthető csekélynek, igaz: kezelhetetlen mennyiségnek sem. Az egyedülálló nagyságú Kazinczy-levelezés természetesen nem lehet viszonyítási alap, s ismerünk Berzsényiénél kisebb korpuszokat is. E közel négyszáz szöveg azonban még mindig csak töredéke például az Aran-ka György, Batsányi János vagy éppen Kovachich Márton György által ránk hagyományozottaknak. (Az első két esetben a szövegkiadások munkálatainak jelen állása alapján ezres nagyságrendről beszélhetünk, a Kovachich-levelezés méretei ma még megbecsülhetetlenek: az OSZK Kézirattárában számos kötete vár vállalkozó szellemű s bátor kiadóra.)

A 18–19. századi literátorok levelezéseinek kiadása megannyi kihívás elé állítja a kutatókat. A nyelvi, paleográfiai nehézségeken túl számolni kell az esetleges levélváltozatokkal, az iratpusztulás jelentette veszteségekkel, a viszontagságos 20. század magyarországi levéltárakat és kézirat-tárakat érintő, őrzőhelyeket megváltoztató hatásaival, az időközben örökre elveszett vagy lappangó levelek létével, a csak közleményből ismert szövegek ellenőrizhetetlenségével, s a kiadó kezek nyomán vélelmezhető esetleges torzításokkal, olyan iratok létezésével, amelyekre más források utalnak ugyan, azonban ma nem elérhetőek, s végül adott az esély elméletben olyan levelek létezésére is, amelyek a fenti csoportok egyikébe sem tartoznak, s a szerzői kapcsolatháló eddig nem feltárt szegmenseiről tanúskodva, azonosítatlanul várnak megtalálójukra egyes egyházi vagy világi, hazai vagy külhoni archívumok rendezetlen, avagy sehova be nem sorolható forrásokat őrző palliumaiban. A Berzsényi-

levelezéskötetet épp az teszi figyelemre méltóvá, hogy összeállítója példásan küzd meg a munkáját nehezítő akadályokkal, s egyszersmind mintaszerű megoldást kínál mindazok számára, akiknek az övéhez hasonló megbízatás adatott.

Noha ez az első kísérlet a teljes szerzői levelezés közreadására, kisebb közlemények e kezdeményezés megvalósulása előtt is születtek. Közülük három – noha más-más szempontból – a jelen kiadás szempontjából kulcsfontosságúnak tekinthető, hiszen a korabeli szerzők munkáit közreadó szövegközlések jellegzetes típusait testesíti meg. Merényi Oszkár 1938-as kötetének felbecsülhetetlen értéket ad, hogy a Berzsényi-kézirathagyaték 1936-ban, Niklán előkerült darabjait gyűjtötte össze, s tárta a nyilvánosság elé: többségében olyan szövegeket, amelyek néhány esztendővel később, a II. világháború Berzsényi-kúriákat is érintő eseményei miatt megsemmisültek, s ilyen módon Merényi publikációja nélkül szövegükben hozzáférhetetlenek lennének. (BERZSÉNYI Dániel *Ismeretlen és kiadatlan levelei*, s. a. r. MERÉNYI Oszkár, Bp., MTA, 1938). A másik említendő közlemény Toldy Ferenc nevéhez köthető (TOLDY Ferenc, *Berzsényi levéltárcájából*, Új Magyar Múzeum, 1860/III, 73–94). Jelentősége a közzététel módszerében rejlik: Toldy ugyanis elődeivel (KAZINCZY Ferenc *levelezése Berzsényi Dániellel 1808–1831*, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, Heckenast Gusztáv, 1860) ellentétben elhagyta a levelekhez mellékelte versek szövegét, s e szokásában minden további követője osztozott. A harmadik példa ugyancsak kiadási elveivel hívja fel magára a figyelmet. Döbrentei Gábor speciális szerkesztői megoldást választva nemcsak nyelvileg átdolgozva, hanem lerövidítve adta ki Berzsényi írásait, s kötetébe olyan,

utólag maga által írt, s hamisan datált, a költőnek címzett leveleket iktatott, amelyeket sosem küldött el, így mesterségesen hozta létre azt a dokumentumsort, amely kettejük barátságát folyamatosnak kívánta láttatni, hogy olvasói előtt igazolja: avatott kiadója a költői levelezésnek. E mű közleményei esetében ily módon számot kellett vetni a hitelesség kérdésével (BERZSENYI Dániel' *Összes művei: Költelem' folyóbeszéd*, kiad. DÖBRENTAI Gábor, Buda, Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, 1842, I-II).

Fórizs Gergely tehát – legalább – hármas feladattal találta magát szemben, amikor arra vállalkozott, hogy elkészíti Berzsenyi Dániel valamennyi levelének kritikai kiadását. Részint fel kellett derítenie az összes, ma elérhető vonatkozó forrást, részint számba kellett vennie a ma már csupán utalásokból ismert leveleket, részint reflektálnia kellett vállalkozásának előzményeire, a szövegkiadás tekintetében időben előtte járók eljárásaira, s ki kellett dolgoznia saját módszerét. A mű évtizedes kutatómunkát, megannyi levél- és kézirat-tár vonatkozó anyagának feldolgozását, s széles körű szakmai konzultációt követően hagyta el a sajtót. Előbbiről a számos lelőhely forrásainak feltárását bizonyító levéltári jelzetek tanúskodnak: Budapest nagy közgyűjteményeitől Kolozsváron és Pannonhalmán át egészen a tartui egyetem könyvtáráig. Utóbbiról a köszönetnyilvánításban felsorolt nevek sokasága, s az a tény vall, hogy a kötetet megjelenése előtt három lektor tekintete is átvizsgálta. E tíz esztendő alkalmat kínált egy átgondolt és kiérlelt szerkesztői koncepció kidolgozására, amelynek alakulásáról az olvasók időről-időre hírt kaptak. (FÓRIZS Gergely, *Berzsenyi Dániel prózai műveinek és levelezésének kritikai kiadásáról*, Somogy, 36[2008], jún.–júl., 51–55; Uő, *A Berzsenyi-*

Döbrentei-levelezés kiadásának problémái = Médiumok, történetek, használatok: Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbély Mihály tiszteletére, szerk. PUSZTAI Bertalan, Szeged, SZTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2012, 93–106.)

A csaknem négyszáz fellelt levél közül közel hetven a jelen kötetben lát napvilágot először. Köztük szerepel a családi levelezés, amely a közelmúltban került a Petőfi Irodalmi Múzeum állományába, s eleddig a nagyközönség előtt ugyancsak ismeretlen volt. A szövegek szigorú kronológiai rendben követik egymást. A sajtó alá rendező közjük illetve, sorszámmal ellátva, csupán a feladót, a címzettet és a keltezését feltüntetve iktatta azon levelek említéseit, amelyek szövegükben ugyan nem ismertek, de utalnak rá források, hogy valaha léteztek. Ez a megoldás módot kínál arra, hogy az említésekhez jegyzetek kapcsolódjanak, amelyek összefoglalják a feltételezett darabokról rendelkezésre álló valamennyi tudnivalót.

A levelek szövegeit a kötet külön egységekre bontva közli. *Levelek* címmel 375 datált misszilizt közöl, ide számítva az olyan írásokra való utalásokat is, amelyek feltételezhetően léteztek. A *Bizonytalan datálású levelek* közé osztva négy, csupán hozzávetőlegesen datálható szöveget hoz. Külön egységet képeznek a Berzsenyi akadémiai tagságával kapcsolatos iratok. Összesen tizennégy található a kötetben: egy valódi misszilis a *Levelek*hez, további tizenhárom *A Magyar Tudós Társaság titoknokától Berzsenyinek is megküldött körlevelek sablonjai* közé sorolva. Az utóbbi alegység invenciózus irodalomtörténeti észjárásról tanúskodik: számol az akadémiai tagság nyomán keletkezett hivatalos dokumentumokkal, amelyek ugyan eredeti, a költőnek elküldött formájukban nem

maradtak fenn, mindazonáltal jellegüknél fogva bizonyosan el kellett jutniuk a címzetthez. A sajtó alá rendező kiváló forrásra bukkant, amely e levelek sablonjait tartalmazza: az egyébként Berzsenyivel magánlevelezésben is álló, s szövegeit az elsők között közrebocsátó Döbrentei Gábornak, az Akadémia titoknokának az OSZK Kézirat-tárában őrzött leveleskönyvére. A szöveg-minták közül – amelyeket később az egyes megszólítottakhoz igazítva, egyedivé téve küldtek el – azokat teszi közzé, amelyeket minden taghoz eljuttattak, vagy amelyek esetében külön utalás jelzi, hogy Berzsenyi is a címzettek között szerepel. E kordokumentumok közzététele egyszersmind a kútfők egy általában kevésbé figyelemre méltatott körére irányítja az olvasói figyelmet. Mint határműfaj, önálló csoportba osztva jelennek meg a kötetben az emlékkönyvi bejegyzések. Függelékbe kerültek a Döbrentei Gábor által írt, s kétes hitelesnek minősített levelek, valamint olyan, a Berzsenyi család tagjai, vagy a költő és közvetlen környezetébe tartozó személyek tollából származó dokumentumok, amelyek fontos adalékokkal járulnak hozzá a levelezés értelmezéséhez.

A szövegekhez járuló jegyzetapparátus a kritikai kiadásokban szokásos rendnek megfelelően épül fel: kézirat, megjelenés, magyarázatok. Az egyes levelekhez tartozó jegyzetek mellé portrégyűjtemény járul, amely Berzsenyi fontosabb levelezőtársait veszi sorra: huszonnyolc személy esetében közöl rövid életrajzokat, s foglalja össze a költőhöz fűződő kapcsolatuk legfontosabb momentumait. Egy efféle gyűjtemény létrehozása több haszonnal járhat. Egyfelől egy helyen koncentrálja a szerzői kapcsolati háló kulcsfiguráit, ezáltal megkönnyítve az olvasó dolgát, s mintegy beavatást is kínál neki e körökbe.

Másfelől egyszerűsít(heti) a sajtó alá rendező feladatát, hiszen e személyek említései alkalmával adott a lehetőség visszautalni az ehelyütt közölt részletes jellemzésre. Ezt az esélyt azonban jelen kiadvány nem aknázza ki, s előfordul, hogy visszautalás helyett megismétli az egyszer már közölt információk egy részét. Így például Bárány Boldizsár (698–699, 932, 966), Stettner Zádor György (709, 989) vagy Takácsi Horváth János esetében (711, 906).

A visszautalásokban és a többször emlegetett személyekhez fűződő jegyzetekben általában is akad némi (igaz, nem túlságosan zavaró) következetlenség. A kritikai kiadások általános, de természetesen nem köbe vésett jegyzetelési gyakorlata szerint – amelyhez az esetek döntő többségében a jelen kötet is tartja magát – a legelső előfordulás alkalmával szokás magyarázatot fűzni a megjegyzetelendő kifejezéshez, a további előfordulások alkalmával elegendő visszautalni, vagy ügyelni arra, hogy azonos kifejezésekhez fűzött ismételt magyarázatok következetesek legyenek. Néhány példa: a kötet jegyzeteiben Dréta Antal neve négy alkalommal fordul elő, három egymástól eltérő magyarázattal. A 830. lapon, egy 1812-es levél kapcsán: „Dréta Antal (1762–1823) a zirci ciszterci rend perjele, utóbb apát”. A 841. és a 846. lapon, mindkét alkalommal egy-egy 1813-as levél vonatkozásában: „Dréta Antal (1762–1823) zirci apát”. A 843. lapon ugyancsak 1813-ra érve: „Dréta Antal (1762–1823) ciszterci szerzetes, zirci perjel, 1814-től apát”. Az élete határait jelző dátumok minden esetben helyesek, ahogy rendi kötődésének meghatározása is, az 1813-ban kelt levelek esetében azonban még nem helytálló őt zirci apátként emlegetni: 1803-tól zirci perjel, 1812. szeptember 4-étől pilisi és pásztói apát, és majd csak 1814. augusztus 19-étől Zirc, Pi-

lis és Pászto apátja (vö. *A kiváltságos ciszterci rend zirci, pilisi, pásztói és szentgotthárdi egyesített apátságainak névtára az 1910–1911. iskolai évre*, Bp., Stephaneum, 1910, 28–29). Hasonló a helyzet Sággy Ferenc esetében. Neve kétszer fordul elő a jegyzetekben, két eltérő meghatározással. A 819. lapon, 1812-re vonatkozóan: „Sággy Ferenc (?–1838 k.), színműfordító, a budai egyetemi nyomda felügyelője.” Az 1013. lapon, 1829-re érve: „Valószínűleg Sággy Ferenc, aki 1804 és 1838 között az egyetemi nyomda gondnoka volt.” Görög Demeter kapcsán is hasonló a helyzet: a 744. lapon alaposan kifejtett információk rövidített formában ismétlődnek a 840-en. Fontos momentum marad el a Verseghy Ferenc (942) és a Virág Benedek (718) nevéhez fűzött magyarázatokból: egyikőjük esetében sem említetik ugyanis, hogy egyházi személyek, de pálos rendi múltjuk sem, holott karakterüket nagyban meghatározó vonásról van szó, s másoknál, akik hozzájuk hasonlóan birtokolják e jegyet, például Dayka Gábor (718) vagy Baróti Szabó Dávid (794), ennek feltüntetése nem is marad el. Félreértésre adhat okot Fliszár György és Fábri Ignác katolikus papok esetében őket lelkésznek nevezni (718). A kifejezés ugyanis amellett, hogy a köznyelv főként – de nem kizárólag – protestánsokra vonatkoztatva használja, katolikus kontextusban szoros értelemben véve áldozatbemutatásra fel nem szentelt, plébánosi joggal nem rendelkező lelkipásztort jelent (vö. *Magyar katolikus lexikon*, főszerk. Diós István, VII, Bp., Szent István Társulat, 2002, 743–744). A jegyzetek szövegéből nem derül ki egyértelműen, a fenti esetekben hogyan is értendő ez a meghatározás.

Egyetlen kritikai kiadás sem veheti a vállára a feladatot, hogy mindenkor részletes magyarázatot fűzzön minden egye-

fogalomhoz vagy személyhez, részint terjedelmi okokból, részint annak okán, mert nem a lexikon műfajában íródott. A kötet végére érvén azonban egynéhány túlságosan is lakonikusra sikeredett jegyzetet látván mégis némi hiányérzet maradhat az olvasóban. E recenzióknak nem célja, hogy ezek felsorolását adja, ezért csupán néhány jellemző példát említ. A *helota* esetében például (1071) a jellemzésül használt „jobbágy-sorsú” kifejezés utótagja nehezen megragadható, egy definícióhoz nem elég egzakt. (Ehhez lásd: NÉMETH György, *A polisok világa: Bevezetés az archaikus és koraklasszikus kori görög társadalomtörténetbe*, Bp., Korona, 1999, 105.) Hasonlóan ehhez az *exkommunikációt* egyetlen szóval kiátkozásként értelmezni szikár, sőt lényegi információkat elhallgató eljárás (753). Az 1068. lapon Lully említéséhez odakíváncozna, hogy a francia operairodalom egyik megalapozójáról van szó, akinek színpadán igen kiemelt szerep jut a táncnak, erre kitérni a vonatkozó szöveg hely értelmezése miatt nem lett volna érdektelen (vö. SZABOLCSI Bence, TÓTH Aladár, *Zenei lexikon*, Bp., Zeneműkiadó, 1965, II, 501–502).

A felsorolt apróságok e nagyon is impozáns és minden tekintetben mintaadó kötet értékét semmiképpen sem csökkentik. A sajtó alá rendező hatalmas feladatot és felelősséget vállalt magára, amikor az elmúlt két évszázad irodalmárainak el nem végzett feladatát a vállaira vette, s a teljes levelezés kiadására szánta el magát. Vállalását példásan teljesítette. Évtizedes munkájának jól átgondolt, régóta várt, hiánypótló, precízen megszerkesztett és rendkívül alapos mű lett a gyümölcse.

Doncsecz Etelka

MTA–DE Klasszikus Magyar Irodalmi
Textológiai Kutatócsoport

Arany János levelezése (1862–1865)

Sajtó alá rendezte Új Imre Attila, Budapest, Universitas–MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2014 (Arany János Összes Művei, XVIII: Levelek, 4), 1197 l.

Az immár több mint hatvan éves múltra visszatekintő Arany János Összes Művei kritikai kiadás a Magyar Tudományos Akadémia második világháború utáni átszervezését követően indult meg. A sorozat első szerkesztője az Arany János hagyatékát már 1905 óta gondozó Voinovich Géza volt. A kritikai kiadás első hat kötet az ő sajtó alá rendezésében jelent meg 1951 és 1953 között, a IV. és V. kötet már Voinovich 1952 szeptemberében bekövetkezett halála után. A sorozatszerkesztői teendőket ezt követően Keresztury Dezső látta el 1982-ig, és a sorozat VII–XVI. kötetei az ő irányításával készültek el. A kritikai kiadást készítő kutatócsoport 1994 óta OTKA támogatással, Korompay H. János vezetésével működik. Ezen időszak termése a XVII. és az Új Imre Attila sajtó alá rendezésében 2014-ben megjelent XVIII. kötet. Ez utóbbi, Arany János 1862 és 1865 közötti levelezését összegyűjtő munka tehát egy nagy hagyományú sorozat több egymást követő generáció tevékenykedése alatt átgondolt, s (Voinovich Géza kezdeti kutatásait is ide számítva) csaknem egy évszázadnyi vizsgálódás során kikristályosodott elvek alapján készült.

Kifejezetten a levelek kiadásának alapelvei is több évtizedes kutatómunka tapasztalatait összegzik, hiszen már az 1966-ban megjelent, a hivatali iratok első felét tartalmazó XIII. és az 1964-ben kiadott, a hivatali iratok második feléből válogató XIV. kötet is közölt leveleket. A magánlevelek publikálása azonban csak Sáfrán Györgyi munkásságának

eredményeképpen indult meg az 1975-ben megjelent XV. kötettel, amely az 1828 és 1851 között keletkezett leveleket gyűjtötte össze. Arany 1852 és 1856 közötti levelezését 1982-ben adta közre a sorozat XVI. darabja, melyet csak több mint húsz éves szünet, Sáfrán Györgyi halála után követett a XVII., Arany János 1857 és 1861 közötti levelezését tartalmazó kötet. Ez utóbbi kötetet Korompay H. János rendezte sajtó alá, a textológiában időközben bekövetkezett változások miatt már új, korszerűbb, az MTA Textológiai Munkabizottsága által is elfogadott alapelvekkel (2004). Ezekben az alapelveken csak néhány ponton módosított a kritikai kiadás S. Varga Pál által lektorált XVIII. darabja, és ennek köszönhetően több esetben is ezen elvek részletes kifejtése helyett csupán a XVII. kötet megfelelő helyére utal. Ez a mindkét kötetet ismerő olvasót nem zavarja munkájában; a recenzens viszont a XVIII. kötet kritikája közben a szoros kapcsolat miatt időről időre kénytelen a XVII. kötetéről is szót ejteni. Ezt azonban már csak a kritikai kiadás sorozat jellege miatt is meg kell tennie, s ki kell térnie arra, hogy a XVIII. kötetben a textológiai alapelveken végrehajtott változtatások a munka javára váltak-e. Jelen recenzió tárgya ugyanakkor természetesen nem lehet a még korábbi kötetekkel való összehasonlítás, hiszen egy ilyen jellegű vizsgálat inkább már egy szövegtudomány-történeti tanulmányba kívánkozna.

A kötet gondos munkával, imponáló alaposággal és mindenre kiterjedő figye-

lemmel készült. A kiadott kéziratok – jelenlegi ismereteink szerint – teljes körű és minden korábbinál pontosabb szöveggű gyűjteménye révén nélkülözhetetlen segédanyag lesz Arany János munkásságának kutatásában. Ugyanez igaz a jegyzetekben közvetített, rendkívül gazdag ismeretanyagra is, mely amellet, hogy kimerítő információkkal szolgál Arany és a levelekben szóba kerülő kortársai irodalmi, politikai stb. tevékenységére, helyenként még más szerzők fontos, eddig kiadatlan leveleit is tartalmazza. Például egy eddig kéziratban maradt, Szabó Károly által Gyulai Pálhoz küldöttet (XVIII, 731–732). Az 1420. levélben pedig Léway József említ egy Tompa Mihály által hozzá írt, eddig ismeretlen üzenetet, melynek Léway röviden még a tartalmát is megírja Aranynek (XVIII, 44–45, 712–713). A munkát tehát nem csupán Arany, hanem a vele szoros kapcsolatot ápoló Gyulai Pál, Léway József, Madách Imre, Szász Károly, Szemere Miklós és Tompa Mihály kutatói is haszonnal forgathatják.

Más kritikai kiadásokhoz hasonlóan azonban ez a munka sem lehet mentes az apróbb hibáktól és hiányosságoktól. A sokszori alapos átolvasással sem elkerülhető átírási hibák, elütések számát, úgy vélem, sikerült minimális szinten tartani. A jegyzetelésnek a kritikai kiadás újabb kötetekben alkalmazott és alább részletezett módszere – az Adattár anyagának átemelése a jegyzetekbe – mellet is elkerülhetetlen ismétlődéseket jócskán csökkent a belső utalások jól alkalmazott rendszere, s a levelek megértéséhez szükséges ismereteknek is rendszerint birtokába jut az olvasó.

A kötet minden szükséges mutatóval rendelkezik. Ismerteti az átkutatott levéltárak listáját, tájékoztatja az olvasót a

levelekben és korabeli idézetekben előforduló gyakoribb rövidítésekről, a jegyzetek rövidítéseiről; tartalmaz név- és címutatót is. A levelek mutatói a korábbi kötetekhez hasonlóan többféle bontásban is hozzák a közölt levelek listáit: időrendben – egyszersmind a közlés sorrendjében – és betűrendben is. Utóbbi esetben természetesen különválasztva az Arany által írt leveleket a hozzá írottaktól.

A XVIII. kötet által felölelt időszakra esik Arany szerkesztői munkásságának jó része és a költő akadémiai titkárságának kezdete. Azt, hogy a kötet szakaszhatáráként 1865 végét jelölték ki, részben az életrajzi és alkotói szempontból is választóvonalnak tekinthető titoknokság első éve indokolja, részben pedig a közölt levelek nagy száma, amely jócskán meghaladja a korábbiakét: a XV. kötet 344, a XVI. 521, a XVII. 520 levelet tartalmaz, míg a XVIII. 645-öt, és a korábbi kötetek hiánypótlásaként, függelékben további négyet. Ebből a 649 levélből 128 elveszett vagy töredékes, melyek közül 23 származik Aranytól, és 105 szól a költőnek. Az itt közölt levelek egyharmada jelent meg eddig nyomtatásban.

A korábbi kötetekhez képest feltűnő a kikövetkeztethető levelek nagy száma is; az előző kötetek sorrendben 111, 74 és 91 töredékes vagy elveszett levelet tartalmaztak, míg jelen munka 128-at. Ennek magyarázatát a sajtó alá rendezőnek abban a döntésében kell keresnünk, hogy feltűnteti az Arany folyóirataiban megjelent szerkesztői üzenetekben említett küldemények mögött feltételezhető kísérőlevelek egy részét is. (Arany ugyanis a Szépirodalmi Figyelő és később a Koszorú hasábjaira szánt írásokra csak azokban az esetekben válaszolt magánlevélben, ha azt közeli ismeretség vagy a küldő társadalmi

rangja megkívánta, illetve persze, ha volt elegendő ideje levelet írni. Minden más esetben szerkesztői üzenetben reagált.) Új Imre Attila ez esetben eltért a XVII. kötettől, nem közölte az a szerkesztői üzenetek mögött feltételezhető kísérőleveleket, s a szerkesztői üzenetek közül is csak azokat adta közre jegyzetben, melyek „Arany levelezőpartnereihez szoltak és szükségesség voltak a levelek létezésének feltételezéséhez vagy a szövegek magyarázatához” (XVII, 652). Új Imre Attila azonban minden olyan esetben levélküldemény alapjának vette a szerkesztői üzenetet, s a kötetbe is felvette a kikövetkeztetett levelet, ha az „azonosítható levelezőtársra vonatkozott, vagy ha a szerkesztői válaszban egyértelmű utalás történt levélküldeményre, s az üzenet címzettje sem maradt névtelen, továbbá, ha az azonosítható személytől a szerkesztői postában hivatkozott mű megjelent a Szépirodalmi Figyelőben vagy a Koszoróban; vagy ha a szerkesztői üzenet a lapokban korábban vagy később közlő személyre vonatkozott” (XVIII, 679). Szerencsésnek vélem Új Imre Attila eljárását, hiszen e kísérőlevelek kutatásba való bevonása a korábbinál jóval összetettebb képet eredményezhet Arany szerkesztői tevékenységéről. Mindamellott egyetérttek azzal a megszorítással is, hogy az azonosíthatatlan szerzőjű és meg sem jelent művek kikövetkeztethető kísérőleveleit nem hozza a kötet, hiszen e leveleknek leginkább statisztikai szempontból lenne jelentősége.

Nem kaptak sorszámot a kötetben a kikövetkeztethetetlen mennyiségű, Aranyhoz írt és elveszett családi levelek. Meghatározható számú ugyanakkor a családtagok Arany Jánostól független levelezése, amelyet a XV. és XVI. kötet közöl, a XVII. és a XVIII. azonban erre már

nem vállalkozhatott (vö. XVII, 650). Utóbbi köteteknek ugyanis az időközben felnövő Arany Juliska és László egyre szaporodó üzeneteit is közölniük kellene, ami a feladat kivihetlenségével fenyegetne. Emiatt csak helyeselni lehet a sajtó alá rendezők döntését, akik ezeket a családi leveleket csak a főszövegben hozott levelek megértéséhez szükséges mértékben idézik a jegyzetekben. Ugyancsak a kivitelezhetőség szempontja eredményezte, hogy a hivatalos levelek közül csak azok olvashatók a XVIII. kötetben, melyek kimaradtak a hivatali iratokat közlő XIII. és XIV. kötetekből, vagy ott hiányosan jelentek meg.

Az egyes levelek jegyzetei, Sáfrán Györgyi kezdeményezését folytatva, a *Kézirat* – a kötetben **K**: rövidítéssel – címszóval kezdődnek. A sajtó alá rendező itt adja meg a kéziratok lelőhelyét és leírását. Abban az esetben, ha a levél elveszett, a *Kézirat* címszó alatt ezt jelzi a sajtó alá rendező, és azokat az utalásokat ismereti, amelyek az elveszett levél egykori létre utalnak. Elveszett levél esetében főszöveggként a levél kikövetkeztethető tartalma olvasható, szögletes zárójelben a sajtó alá rendező kiegészítése. A *Kézirat* címszó után a *Megjelenés* címszó (**M**: rövidítéssel) ismerteti a korábbi megjelenéseket, illetve ha a levél kiadatlan, akkor ezt közli. Új Imre Attila itt adja meg az éppen jegyzetelt levél előzményeit, vagyis hogy a levél melyik korábbira született válaszul. A *Megjelenés* címszó elveszett levelek esetében értelemszerűen elmarad. E címszót követi a levélben szereplő személy- és földrajzi nevek, folyóiratok, művek, idegen szavak és kifejezések, táj-szavak, szólások, szépirodalmi és egyéb vonatkozású idézetek, események, folyamatban lévő ügyek külön-külön, a szóba

kerülés sorrendjében történő ismertetése, magyarázata. E jegyzetekben kaptak helyet a családi, illetve nem Aranyhoz szóló, de az ő leveleinek megértéséhez nélkülözhetetlen, más szerzőktől származó levelek, levélrészletek, továbbá az idegen nyelvű levelek és szépirodalmi szövegek fordítása is, miközben általában a fordító személyéről is kapunk tájékoztatást. Az elveszett levelek esetében azonban többnyire elmarad a *Megjelenés* címszó, így ekkor, ha e levelek válaszként születtek – elvben –, nem történhet utalás a korábbiakra. Igaz, ilyen esetekben a XVII. kötet közölte az előzményeket, a *Kézirat* címszó előtt vagy után (lásd például XVII, 937. levél, 720; 988. levél, 756). Legkövetkezősebben azonban ezekre egy *Előzmény* címszó alatt lehetne utalni, így talán érdemes lenne megfontolni ennek bevezetését.

A jegyzetekben található meg tehát azok az adatok is, melyeket a XV. és a XVI. kötetben még az *Adattár* gyűjtött egybe, nevezetesen a személy- és földrajzi nevek, és a folyóiratok címei (XV, 492–494). Ez a változtatás nem csupán a kötet felépítésének módosítását jelenti, hanem az elvégezhető feladat határainak ésszerűbb kijelölését is. A sorozat XV. és XVI. darabjai még számot adtak az egyes személyek származásáról, szociális körülményeiről, valamint közéleti és irodalmi tevékenységéről is (XV, 492). A két újabb kötet azonban már az egyes személyekhez kötődő adatok közül csak a legfontosabbakat – biográfiai megjegyzések, nyomtatásban megjelent művek említése, az Arannyal való kapcsolat ismertetése – hozzák, röviden, tárgyyszerűen (vö. XVII, 651; XVIII, 680). Ám míg a XVII. kötetben az egyes személyek bemutatása az első levélbeli előfordulásnál történik meg (XVII, 651), addig a XVIII. alapelvei szerint az első

levélváltás jegyzeténél (XVIII, 680). Érzésem szerint szerencsésebb volt a XVII. kötet eljárása, hiszen így elméletben elmaradhat egyes, Arannyal nem levelező, de a levelekben akár rendszeresen is megemlített személyek adatainak ismertetése. Új Imre Attila láthatóan törekedett ennek a logikai zsákutcának az elkerülésére, ami azonban értelemszerűen ahhoz vezetett, hogy az általa lefektetett elvet nem alkalmazta következetesen. Például az Arannyal nem levelező Bozzai Pál (bemutatását lásd XVIII, 694), Czuczor Gergely (XVIII, 686), Serényi Lászlóné Bubna Ludmilla (XVIII, 731), Szász Károlyné Bibó Antónia (XVIII, 716), Szilágyi Dezső (XVIII, 686) vagy éppen Szűcs Sámuel (XVIII, 894) adatolása az első levélbeli említésnél történik meg. Más esetekben viszont az ismertetés részben vagy teljesen el is marad. A kötet első, 1385. levelében említett Kazinczy Gáborról például a sajtó alá rendező a levélhez tartozó jegyzetekben megadja – szükségszerűen – a levél megértéséhez szükséges legfontosabb tudnivalókat: „Kazinczy sohasem fogadott el honoráriumot. (Vö. *AJÖM* XVII. 1342. sz., 583.) Majd a Kisfaludy Társaság által kiadott Molière-fordítások tiszteletdíja körül támadt némi nézeteltérés közte és AJ között (vö. az 1673., 1674., 1675. sz. levelekkel).” (XVII, 685.) Az alapelvek ismeretében jogos, hogy az életrajzi adatok nem olvashatók itt, azonban azokat ez az első levélváltásnál (XVIII, 689), sőt a későbbiekben sem találhatjuk meg. Szintén elmaradt a miskolci naplóíró Szűcs Miklós bemutatása az egyetlen levélbeli említéskor (XVIII, 988). Ugyanakkor többször is sor kerül például Tomori (Theodorovits) Anasztáz születési és halálzási évszámmal, illetve a fontosabb adatokkal történő bemutatására (XVIII, 805, 849, 1013). Úgy

vélem, mindezek a hibák elkerülhetők lettek volna, ha a sajtó alá rendező a XVII. kötet gyakorlatánál marad, és a bemutatást az első levélbeli előfordulásakor ejti meg.

Nem szerepelnek a jegyzetekben – véleményem szerint jogosan – azok a személyek, akiket Arany levelezőtársai a Koszorú lehetséges előfizetőinek tartottak. (A névlistákat lásd: 1505–1506, 1513, 1549. sz. levelek.) Ezek a felsorolások főleg irodalomszociológiai szempontból érdekesek, hiszen segítségükkel feltérképezhetők a korszak társadalmának irodalom iránt érdeklődő körei. Ez még akkor is igaz, ha az említett személyek végül nem mind fizettek elő a lapra. (Hasonló vizsgálatokra lásd például az 1851-ben megjelent *Losonczy Főnix* kapcsán: DEMMEL József, „...ösmerem ezt az impertinens akasztófára való publicumot”: *A prenumeráció forrásértékének vizsgálata Tompa Mihály kapcsolathálóján keresztül*, ItK, 110[2006], 650–676.) Arany János szerkesztői tevékenységének megismeréséhez azonban nem sokban járultak volna hozzá e listák. Vélhetően emiatt, illetve az előfizetőnek megnyerni remélt egyének egy részének passzivitása miatt nem tarthatta feladatának a felsorolt személyek ismertetését a sajtó alá rendező. Ezt valószínűsíti, hogy a későbbiekben az említett előfizetők bemutatása megtörténik. (Lásd 1754, 1759, 1906. sz. levelek, jegyzetben: XVIII, 914–915, 918, 1012.)

A XVII. kötet *Név- és címmutatójának* teteleinél az első levélbeli előfordulást, ezzel együtt a személyek legfontosabb adatai ismertetésének oldalszámát kurzív félkövér szedés jelzi. A sorozat XVIII. darabjában azonban ez a fajta jelölés elmarad, ami jócskán megnehezíti az adatismertetések visszakeresését. A kötet *Név- és címmutatójában* az egyes tételek

jegyzetekben való előfordulásának helyét kurzív oldalszám jelzi, ahogyan a XVII. ben is. A XVIII. kötet esetében azonban a személyes adatok megadásának fentebb említett módja miatt az sem jelent megoldást, ha az olvasó a kurzív oldalszámok közül fellapozza az elsőt.

Ezektől a jobbra a problematikus jegyzetelési alapelvekből fakadó hiányosságoktól eltekintve a levelek magyarázó jegyzetei példásnak mondhatók. A levelezőpartnerekről, és a levelekben említett személyekről rendszerint – a fenti elveknek megfelelően – megkapjuk a szövegek megértéséhez szükséges információkat; ahol tudható, a születési és halálozási évszámokat, írónál, tudósoknál stb. a legfontosabb művek címét és megjelenési idejét is. Legfontosabb művekként általában az Arany folyóirataiban megjelent munkák szerepelnek, az életrajzi adatok közül pedig a kötetben feldolgozott levelek keletkezési idejére vonatkozóak. Fejes István ismertetése például a következő: „Fejes István (1838–1913): író, költő, műfordító. 1860-tól tanár Hódmezővásárhelyen, majd 1865-től lelkész Sátoraljaújhelyen. Költeményei megjelentek a VU-ban, Hf-ban, FL-ban és AJ folyóirataiban, a SzF-ben (I. alább) és a Ko-ban: *Meghiusult fénykép* (I. 1. sz. 1863. jan. 4. 12–13.), *Apró öröme* (II. 22. sz. 1863. nov. 29. 516–517.). Vö. még *AjÖM* XVII. 990. AJ kritikát írt verseiről: *Fejes István költeményei* (SzF I. 44. sz. 1861. szept. 5. 691–695.).” (XVIII, 755.)

A földrajzi helyek maradéktalan bemutatására már a sorozat XVI. darabja sem vállalkozott, ám a XVII. és a XVIII. kötetben a legfontosabb esetekben rendszerint megtörténik a topográfiai helyek ismertetése. Arany utazásainak, például a szliácsi kúra lehetséges, illetve tényleges állomásainak mai nevét is megadják a

jegyzetek, valamint a helységek egymástól való távolságáról és Arany lehetséges útvonalainak hosszáról is tájékoztatnak. Az Arany levelezőtársai szempontjából fontos helységekről – például lakóhelyekről, fürdőhelyekről – is megkapja az olvasó a szükséges információkat, ahogyan a kevésbé ismert földrajzi helyekről is, például: „Patmosz: sziget az Égei-tengerben, a mai Törökország nyugati partja közelében.” (XVIII, 745.)

Az átírási elvekről Új Imre Attila csak röviden nyilatkozik, miután megjegyzi, hogy ezek megegyeznek a XVII. kötetével, és lényegében az ott közöltekhöz utasítja az olvasót (XVII, 650–656). A két kötet sajtó alá rendezői betűhív átíráásra törekedtek. A XVII. kötetből kiderül, hogy „a *cz*, a *ts*, a hosszú mássalhangzók régies kettőzése és a hiányjel” minden esetben megmaradt (XVII, 653). Mindkét kötetben olvasható, hogy minden szövegváltoztatást jelöltek (XVII, 653; XVIII, 680); a textológiai megjegyzések a levélszöveg alján kaptak helyet (XVIII, 680). Emendálásra pedig csak szabályos ismétlődés, illetve a betűk jól érzékelhető egymásba csúsztatásán került sor a sorozat XVIII. darabjában. (XVIII, 681.) A textológiai jelek listája azonban ebben a kötetben szűkebb, vélhetően mivel itt kevesebb jel alkalmazására volt szükség (vö. XVII, 655–656; XVIII, 681–682). A felsorolásból ugyanakkor kimaradt a kötetben rendszeresen alkalmazott „*leh.*” rövidítés, mely a XVII. kötetben a lehúzza jelentésben szerepel (XVII, 656).

A beszúrássok jelölésére a textológiai jelek között a *besz.* rövidítés szerepel, míg a szövegben a sajtó alá rendező elárulja, hogy sokáig gondolkodott „a beszúrássok főszövegen belüli jelzéséről, amely információkkal szolgálna a levél születésének körülményeiről, a levélíró szokásairól (pl. Szemere Miklós élt gyakran vele), esetleg lelkiállapotáról vagy alkatáról. A {...} talán megfelelő jelzés lehetne – más textológiai funkciót még be nem töltve – e feladatra.” (XVIII, 680–681.) A beszúrássok problémájának megoldására tehát két elvet is felvet az átírási elvek ismertetése során Új Imre Attila, ám végül megmarad a korábbi kötetekben már bevált módszerrel. Döntésében közrejátszhatott, hogy a {...} használata egyes többszörösen javított levélpiszkozatok esetében nehezen lenne kivihető.

Az Arany János Összes Művei kritikai kiadás Új Imre által sajtó alá rendezett XVIII. kötete tehát nem mentes az apróbb hibáktól és hiányosságoktól, azonban egy ilyen jellegű munka nem is lehet hibátlan, legfeljebb törekedhet a jelző elérésére. Ebben a törekvésben a kiadni kívánt szövegtörzset jellegzetességeihez igazított alapelvek nyújthatnak segítséget a sajtó alá rendezőnek, és úgy vélem, hogy a jelen kiadás elveit a megfelelő körültekintéssel választották meg. Részben ennek, részben pedig a kiválóan megszűrt és mégis kellően informatív ismeretanyagának köszönhetően a XVIII. kötet komoly munka, mely méltó a nagy múltú sorozathoz.

Gábori Kovács József

MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

Gintli Tibor: Irodalmi kalandtúra. Válogatott tanulmányok

Budapest, Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 2013, 322 l.

Mint azt az előszóból megtudjuk, Gintli Tibornak ez az első tanulmánykötete. Közli az ezzel kapcsolatos elvárását is: szerinte egy ilyen kötetnek „illik átfogó képet adni” szerzője eddigi tudományos tevékenységéről. Jól tudja, hogy az effajta vállalkozás csak akkor lehet sikeres, ha az olvasó elfogadja, hogy az egyes tanulmányok között van valamiféle kapcsolat, amelyet Gintli szerint az olvasói mentalitás és a kutatói attitűd képes megteremteni.

Az első blokk tanulmányainak tárgya Ady költészete, pontosabban a „látnok-költő” szerepének felülvizsgálata. Ez a legkorábbi írás, mely még az 1990-es évek elején született, amikor jó okkal regisztrálhatta az Ady költészetétől való elfordulást, nem csupán az olvasóközönség, hanem a szakma köreiben is. Lábjegyzetben azonban pontosít: ekkor még nem lehetett előre látni az évtized végétől „némiképp megélnékülő” Ady-kutatást. Mindenesetre a saját maga elé kitűzött cél alighanem ma is aktuális. Gintli újra fel akarja tárni e költészet belső kapcsolatrendszerét, rekonstruálni azt a szemléletmódot, amely lehetővé teszi az ellentétes elemek egymás mellett élését. Igazából az érdeklő (s mint látni fogjuk, nemcsak Ady esetében), hogy miként viszonyul Ady lírája ahhoz, amit „Minden-élménynek” lehet nevezni, s ami idővel kétségkívül vezérmotívummá válik ebben a költészetben. Gintli kimutatja, hogy jószerivel minden, a szakirodalom által tárgyalt tematikus mozzanat ennek rendelődik alá. Így például a Mámor vagy az alkohol motívuma csupán eszköz a Minden, vagyis „az énen kívüli irracionális valóság” (19) megpil-

lantására. A halál sem biológiai megsemmisülés Adynál, hanem „az én feladásával elnyerhető teljesség” (20); s végül a Pénz sokszor (és leegyszerűsítően) emlegetett témája sem egyéb, mint az életteljesség kivívásának lehetősége – természetesen a jövőben, hiszen a jövő a teljesség elérésének ideje. Fontos és érdekes megállapítása szerzőnek, hogy a *teremtés gesztusa* hiányzik Ady lírájából, ami legalábbis meglepő a „Minden-akarás” költőjénél.

A felsorolt motívumok jelentősége a költői pálya során változik, de voltaképpen mindegyik motívum a Minden maga, ugyanakkor egyik sem azonos vele. „Tragikus, kudarcra ítélt kísérlet Ady költészete. A Mindenhez való közelítésének módja ugyanis a misztikáéval rokon, de hiányzik a misztikus élmény legalapvetőbb feltétele, a hit evidenciája.” (29.) Ez a kijelentés gondolkodóba ejtheti az olvasót. Hiszen, ha elfogadjuk is Gintli állítását (s magam hajlok rá, hogy elfogadjam), ez még csak egy ember egzisztenciális „projektumának” kudarcáról szól. Márpedig az ilyesfajta kudarc nagy költői teljesítmények eredője *lehet* (bár természetesen nem szükségszerűen lesz az). Nem gondolom, hogy a szerző másként vélekedne erről, a megfogalmazás azonban kissé félrevezető. Maga a gondolatmenet világos: Ady saját „léteproblémáját” akarta megoldani, a verset gyakorta – szerintem nem mindig – csupán ennek eszközeként kezelte („Én voltam az úr, a vers csak cifra szolgál”). Gintli joggal véli úgy, hogy a sokszor hátrányként emlegetett „műgondhiány”, Ady nevezetes „slendriánsága” ennek a felfogásnak az egyenes követke-

ménye volt. A poétikai vizsgálatnak azonban nem kell követnie a költő szemléletmódját; elegendő, ha tud róla.

Gintli Tibor szerint a mindenség-élmény extázisa volt a fontos Ady számára. Ennek alaposabb megértéséhez Kierkegaard filozófiáját hívja segítségül. Ady líráját folyamatosan átjárja a metafizika létezésében való hitnek és a metafizika megkérdőjelezésének alternáló mozgása. Ez a hit egy időben szinte teljes tagadássá alakult nála, amely az irodalomtörténész szerint képalkotási válsághoz vezetett, melyet nem tudott megoldani. Meggyengült lírájának szimbólum-teremtő képessége. A dán filozófus és a magyar költő között egy fontos mozzanat révén vonhatunk párhuzamot: ha a *Vagy-vagy* egyik alapvető gondolata a szerelem beteljesedésétől való félelem, ugyanez a szorongás Ady lírájában is fontos helyet kap. A szerző koncepciója szerint *A menekülő Élet* kötetből eluralkodik nála az elégikus hangnem, amely a létezés teljes kudarcának élményét hivatott közvetíteni. Ady költészete „megreked a rezignáció stádiumában” (42). A Kierkegaard-féle ironikus szubjektum felé közelít, aki a közvetlenül adott valóság *egészt* elutasítja. Ebből az elutasításból következik a pillanatnyiság megnövekedett szerepe, hiszen az örökkévalóság vágya: a Minden, vagyis a végtelenség elnyerése csak a pillanatban realizálódhat. Vagyis Adynál a pillanatban az én a végtelen megvalósulásának küszöbéig jut el, de sohasem tovább. Ezen a ponton Gintli nagyon érdekes következtetést von le. Azt állítja, hogy a végtelenséghez fűződő ellentmondásos viszony (amely megfelel a kierkegaard-i esztétikai stádiumnak) a „szimbolizmus poétikája számára kifejezetten termékeny” (51). Tehát maga is úgy látja, hogy a személyes egzisztен-

ciális terv kudarcra ítéltsége kirajzolhatja egy nagy költészet terét, ha megfelelő poétikai szemléletmóddal és eszköztárral találkozunk.

Az *Ady beszédmódja az istenes versekben* című írás elején az Ady költészetétől való eltávolodás lehetséges okait veszi számba. A legkézenfekvőbb ok persze az, hogy ennek a lírának a domináns hangneme a pátosz, márpedig napjaink átlagolvasója (ha beszélhetünk ilyenről) az iróniát részesíti előnyben. Nem mintha Adynál nem lenne nyoma az iróniának (főleg önironia formájában); ám Gintli szerint még az önironia is a „nagyszabás” jegyében bukkan fel. Talán ritkábban szoktunk gondolni arra, amit a második okként nevez meg az irodalomtörténész, nevezetesen arra, hogy ez a szövegvilág „feltétlen azonosulást” követel meg az olvasótól, ami szintén nem népszerű napjainkban. Gintli, aki a kötet legtöbb tanulmányában a tárgyalt alkotó recepciójának aktuális állásából indul ki, természetesen Adyval kapcsolatban is felveti azt a kérdést, hogy az irodalomtörténészek milyen módon segíthetnének költészetének hozzáférhetőbbé tételében. Az 1912 utáni periódus verseinek tüzetesebb vizsgálatát ajánlja, mivel Rába György nyomán ő is úgy látja, hogy ebben az időszakban visszaszorul a szecessziós dekorativitás és a pátosz, egyfajta „intellektualizálódás” következik be, poétikailag pedig megjelenik az élőbeszéd-imitáció regisztere is. Fontos és nagyon józan ajánlat a szakma számára, hogy nem a teljes életművet kell újra felfedezni, hanem sokkal célszerűbb néhány verset kiemelni. Az „istenes” versek ezért nem a témájuk miatt bírnak számára jelentőséggel, hanem azért, mert poétikailag korlátozzák az Ént. Felsorolja „szubjektum abszolutizálásával szemben

ható nyelvi jelenségeket” ebben a periódusban: ilyen például a párbeszéd-szituáció, valamint a hagyomány nyelveinek versbe íródása. Közelebről az *Istenhez hanyatló árnyék*, valamint *Szent Lehetlenség zsoltárja* című versek elemzése révén mutatja fel, hogy miképpen válik alkalmassá Ady lírája az „elvont versbeszéd” megvalósítására.

A következő egység írásaiban Babits költészetéhez közelít, mégpedig egyik kedvelt vizsgálódási területe, a kötetkompozíciós elvek rekonstruálása révén. Érdekes, hogy itt is visszatér az Adynál kimutatott problematika, vagyis az élet teljességének megragadása mint lírai program, valamint a szándék elvi megvalósíthatatlansága, ami poétikailag is kijelöli a terepet. Szinte magától értetődő, hogy ezúttal is az egyik legjelentősebb előddel, Rába Györggyel bocsátkozik párbeszédbe. Gintli Tibor általában nagyon autonóm módon, ugyanakkor nagy tisztelettel kezeli az irodalomtörténeti hagyományt, a szakmai elődök munkáit. Tovább építi azt, amit építkezésre alkalmasnak ítél, és vitatkozik azzal, amit szíve szerint nem vinne tovább. Így jár el például a szinte már közhelyszerűen előkerülő Bergson-hatás kérdésében is. Alighanem igaza van abban, hogy Rába túlhangsúlyozza a bergsoni önkéntelen emlékezet párhuzamát a *Danidák* esetében: erre nézvést Gintlinek meggyőző érvei vannak. Nyilván nem Bergson Babitsra gyakorolt hatásának pusztá tényét tagadja, ami abszurd lenne, hanem arra a nyilvánvaló tényre hívja fel a figyelmet, hogy az elméleti szöveg és a vers nem azonos nyelvi közegben mozog. Ezért aztán mindig fokozott elővigyázattal kell kezelnünk a „hatásvizsgálat” eredményeit. Gintli ennél termékenyebbnek tartja a versek össz-

játékát vizsgálni az egyes köteteken belül. Babits első és második kötetének kompozícióját feltárva arra az eredményre jut, hogy a görögség imitációja nem jelent fordulatot a korai lírában, s hogy az ironikus költői önreflexió mindkét műben jelen van. Babits első és második kötetének kompozíciója között leginkább párhuzamok mutathatók ki szerinte: ugyanazokat az eljárásokat figyelhetjük meg, talán kevésbé „erőteljesen”. Mindenesetre mindkét kötet versvilága a szín-szintelenség, vágy-lemondás, vitalitás-élettelenység, egység-sokféleség által alkotott struktúra szerint tagolódik.

Talán meglepő sokak számára, hogy Gintli Tibor szerint ez a költészet is leértékelődött a közelmúltban, akárcsak Adyé, ha nem is pontosan úgy, és talán nem olyan mértékben. *A Babits-líra viszonya a modernséghez* című írásban ezt (nyilvánvalóan az irodalomtudomány belső átrendeződését helyezve a középpontba) a hermeneutika térnyerésével magyarázza. Gintli érvelése szerint a hermeneutika ugyanúgy a hagyományt helyezi a középpontba, mint maga Babits az 1920-as évektől, ám egy másfajta, folyamatosan a jelennel dialogizáló hagyományfogalommal dolgozik. Ebből a szempontból nézve pedig a babitsi „értékkörzés” attitűdje időszerűtlennek látszódnak. Az irodalomtörténész ezt követően két nyomvonalon indul el. Egyrészt amellett érvel, hogy Babits képviselhette ugyan a konzervatív értékkörzés álláspontját, lírájának poétikai vizsgálata azonban ettől egészen eltérő eredményekre juthat. Másrészt viszont felveti azt a lehetőséget, hogy a költő viszonyának illetéknéppen való beállítása nem több, mint figyelmetlen leegyszerűsítés, s hogy Babits hagyománytudata ennél sokkal nyitottabb volt. Ezúttal is a kötetkompozíció elemzése során jut arra

következtetésre, hogy ennek a lírának a legfontosabb jegyei (a személyesség viszsza-fogása, az önreflexivitás) a lírai modernséghez kapcsolódnak. Eltekintve attól, hogy jómagam nem tulajdonítanék ilyen befolyást egy interpretációs iskolának (még a hermeneutikának sem, amely pedig ténylegesen nagy hatást gyakorolt az irodalomtörténészek egy generációjára a közelmúltban), a Babits-jelenséget ez a tanulmány szerintem egy lényeges ponton és jól ragadja meg.

József Attila *Eszmélet*-ciklusának értelmezése terén vitába bocsátkozik egyrészt Kulcsár Szabó Ernővel, aki ezt a művet „későmodern” költeményként tartja számon. Ebben a koncepcióban szerinte a mélyén rejlő célelvőség a problematikus. Ha ugyanis egy fejlődési vonalat tételezünk, s ezen kívánjuk elhelyezni az adott művet, könnyen előfordulhat, hogy az elemzés során csak azt látjuk meg belőle, ami ezt hipotézist igazolja. József Attila legtekintélyesebb hazai szakértőjével, Tverdota Györggyel szemben pedig azt a véleményét hangoztatja, hogy az *Eszmélet* sajátos értelemben vett ciklus, amelyben az egyes szakaszokon belül a folyamatosság, a szakaszok között pedig a megszakítottság dominál. A mű tehát a ciklus és az egységes vers közötti átmeneti formák közé sorolható, s ilyen értelemben különleges, egyedi alkotás, az életművön belül egyszerűnek mondható.

Amikor Radnóti Miklós költészetéről értekezik, szintén a recepció aktuális állásából indul ki. Ezúttal azt a szakirodalomban elterjedt vélekedést vizsgálja felül, mely szerint az 1930-as évek közepétől klasszicizáló fordulat következett be az életműben. Gintli álláspontja az, hogy erre a korszakra is a többféle beszédmód jellemző, amelyeknek ugyan mindegyiké-

ben megvan a klasszicizálás, de ettől még a köztük levő különbségek nem szűnnek meg. Radnóti e korszakban született versei a korábban már kialakulóban levő „erősen vizuális, jelentéssűrítő, a fogalmi nyelv elégtelenségével szembesítő poétikájának bizonyos elemeit” (101) őrzik. Kiemeli az *Álomi táj* című verset, amelyet a kommentátorok általában Brentano-pastiche-nak tekintenek (van, aki éppen ezért nem tartja jelentős műnek). Gintli karakterisztikusan dönti el az axiológiai kérdést: egyszerűen nem vitatkozik azokkal, akik a verset sikerületlenül tartják. (Ebben alighanem szintén igaza van.) Ahhoz, hogy pontosabban ragadhassa meg az *Álomi táj* sajátos beszédmódját, a saját és a megidézett szöveg viszonyát, mellékeli Brentano *Sprich aus der Ferne* című versének önmaga által készített nyersfordítását is. Végül, akár más költők esetében is láttuk, a mintakövetésnél fontosabbak látja a Radnóti-versben felsejlő önidézeteket és az életmű kontextusán belül maradó textuális utalásokat. Állítása szerint a képiség mint sugalmazásra épülő figurativitás, amely a korábbi időszakokban kimutatható, ha visszaszorulóban is, de jelen van Radnótinak ebben a versében. Végkonklúziója pedig az, hogy irodalomtörténészként érdemes a „halkabb szólamokra” (110) is odafigyelni egy-egy pályaszakasz leírásakor.

Gintli Tibor jelenleg Krúdy egyik legjobb szakértője, így nem csoda, hogy összegyűjtött egy csokorra valót a vele foglalkozó írásaiból is. Abból indul ki, hogy az életmű jelentős része a szerelem-elbeszélés változataként olvasható, méghozzá azzal a modalitással, hogy Krúdynál fontosabb az udvarlás vagy a hódítás szer-tartása, mint a beteljesülés. Ezen a szálon haladva Gintli ismét szóhoz tudja juttatni

kedves filozófusát. Kierkegaard-nál *A csábító naplójában* ugyanis megtaláljuk a szerelem végtelenségét a viszony megszakítása révén megőrző szerelem-elbeszélés prototípusát. Nos, ennek egyik variációja például a közvetlenül a halál előtt beteljesülő szerelem története, amely többször is megjelenik Krúdy életművében. Az irodalomtörténész kapcsolatot tud teremteni az irodalomtörténetben hírhedté vált „Krúdy-hangulat” és a dán filozófus idevonatkozó nézetei között is, akinél a hangulat a fakticitástól való függetlenség eszköze, s mint ilyen, megőrizhető. Vagyis kapcsolatba hozható a Krúdynál oly hangsúlyos emlékezés-tematikával, mégpedig az úgynevezett „megsokszorozó” emlékezettel, amely nemcsak felidézi tárgyát, de bizonyos értelemben meg is alkotja azt. Összességében Gintli úgy látja, hogy Krúdy prózája túllép a romantika horizontján, mert az elégikus-nosztalgikus regiszter mellett megszólal nála az ironikus modalitás is. Ez az összefonódás adja a Krúdy-próza egyik specifikumát.

Gintli szerint Krúdy nem illeszkedett zavarmentesen a Nyugat-kánonba. „A Nyugat kritikussai a modern epikát – némi leegyszerűsítéssel élve – a valószínűséget preferáló realista indíttatású próza és a lélektani elbeszélés kategóriáihoz kapcsolták.” (129.) Emellett még a „stilizáltan artisztikus narráció” számíthatott elismerésre a részükről, ezért aztán szövegeinek szecessziós rétege felől tudták a leginkább elismerni Krúdy műveit. Az irodalomtörténész szembeállítja Móricz kiemelten pozitív irodalomtörténeti megítélését Krúdyéval, pedig ez utóbbi „a prózapoeitika innováció terén kétségkívül jelentősebb teljesítményt” (130) nyújtott. A kutatás célja így az lehet szerinte, hogy ennek az írónak a meghatározó jelentő-

sége mind szélesebb körben nyilvánvalóvá váljék. Erre szolgálhat az elégikus hangoltság és az ironikus regiszter egymást kiegészítő működésének vizsgálata, valamint a világirodalmi párhuzamok megvonása is. Gintli óv a Prousttal való hagyományos összevetés túlerőltetésétől is, mert az elfed más lehetséges analógiákat. Thomas Mannt, Hašeket, a pikareszk hagyományt említi többek között. Külön írást szentel a kulináris elbeszéléseknek. Az evésre való reflektálás Krúdynál rituális cselekvéssort jelent, amelyet az ételekhez fűzött kommentárok egészítenek ki. Egyszerre érvényesül bennük a komikus és az elégikus nézőpont, valamint a helyzetek groteszk kiélezése. A kulináris elbeszélések különös kapcsolatot tartanak a halál-tematikával; ez a haláltudat nem elvont, nem is személyes önreflexió, hanem „kollektív jellegű” (150) állítja Gintli (meggyőzően). Mivel „a halál feladványának nincs megoldása”, az író ironikusan felhasználhatja a közhelyes bölcsességeket – hiszen a halálról úgy se lehet mondani semmi érvényeset. „Az elmúlás közhelyes, unalmas, nevetséges ténye még csak nem is titok, nincs mit szóra bírni benne.” (151.) Gintli Tibor azonban nem kíván apologetikát művelni. Számot vet az ismétlődés, a repetitív jelleg erős jelenlétével kedves írójának életművében (akárcsak korábban az Ady-féle önisméltésről szólván). Márpedig világosan látja, hogy ennek poétikailag vannak negatív vonatkozásai. Ezeket mindkét alkotónál enyhíthette volna a poétikai önreflexió, ám erre „nem mutattak nagy hajlandóságot” (156).

A Narratív nyelv és társadalmi identitás és az *Anekdota rediviva* című blokkokban a 20. századi magyar prózairodalom fontos irodalomtörténeti összefüggéseire szól hozzá. Mindig konkrét életművek

kapcsán fejt ki véleményét, s mindig az a célja, hogy az irodalomtörténet eszközeivel segítse a mai olvasót abban, hogy múltbélből jelen idejűvé tehesse ezeket a szövegvilágokat a maga számára. A Móricz-újraértékelés kapcsán például a szövegek többértelműségének belátásától reméli ezt. Az egyoldalú realizmus-középpontúság elutasítását ennek az írónak az esetében nem az olyan prózapoétikai vonásoknak a művekbe való „belelátásával”, akarja párosítani, amelyek attól idegenek. Az elbeszélés tempójának változásaira, a „ritmusra” helyezné a hangsúlyt, s újraértelmezné a romantikus hagyomány szerepét a modernség szempontjából. Ma úgy tűnik, mondja, hogy „a realizmus a romantikának egy változataként fogható föl, amely olyan összetett módon viszonyul a maga fődiskurszához, ahogyan például a népiesség: azaz számos poétikai jellegzetességében osztozik, miközben több ponton szembe is fordul vele” (161). A romantika tehát élő, átformalódó hagyomány Móricznál, amely időnként az expresszionizmus felé mutat. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a lélektani motiváltság vagy narratív szükségszerűség helyett a *mitikus szinthez kapcsolódó önreflexió* teremt fordulópontokat Móricz egyes regényeiben. Ebben a szellemben értelmezi újra *Az isten háta mögött* című regény és Flaubert *Bovarynéjének* kapcsolatát. A két mű „összeolvasását” hasznos műveletnek tartja, de hangsúlyozza a móriczi mitikus és a flaubert-i egzisztenciális szint alapvető különbségét is. Akadnak viszont olyan írók, akikkel szemben ennél kritikusabb hangot üt meg, noha a megértő, belehelyezkedő szemléletmódot sem adja fel. Ilyen Szabó Dezső, akinek a leghíresebb regényét menthetetlen kudarcnak tartja, de a kritikai hangok dominálnak Pap

Károly, illetve egy kortárs író, Závada Pál művének tárgyalásakor is.

Az anekdotával kapcsolatban koncepciójának lényege az, hogy nem pusztán lehetségesnek tartja az anekdotikus elbeszélésmód és a modern prózapoétikai eljárások együttélését, hanem feltételezi, hogy az anekdota modern narratív eljárások alapja is lehet. Ennek példaként elemzi az *Esti Kornélt*, amelyben, mint tudjuk, visszaszorul a lélektani elbeszélésmód, így a Nyugat körében elfogadott regényszerűség-kritériumok is módosításra szorulnak. Ezek a változások Gintli szerint kapcsolatba hozhatók az anekdota műfaji jellegzetességeivel. (Ezt Babits is pontosan látta korabeli kritikájában, ám nem ismerte fel, vagy nem volt kedve elfogadni e beszédforma funkcióváltását Kosztolányi művében.) Cholnoky Viktorról és Cholnoky Lászlóról szólván elutasítja a „köztesség” irodalomtörténeti kliséjét. Ezeknek az íróknak a jelentőségét és modernségét a hagyomány folytatásában és átformalásában látja megnyilvánulni, ami ismét csak a teleologikus irodalomszemlélettől való idegenkedésből ered. Az irodalomtörténet szerinte nem „karakteres stációk” egymásutánja, amelyek között átmeneti alakzatok is feltekinhetnek. A köztség ugyanis mindig leértékeléssel jár a későbbi, magasabb rendű állapothoz képest. Cholnoky Viktornál szerinte az irodalom lényege a kitaláltság, fikcionáltság, vagyis a hihetetlen, képtelen cselekmény, s mint ilyen, nem választható el az anekdota-formától. Cholnoky Lászlónál szintén amellet érvel, hogy az elterjedt vélekedéssel ellentétben az anekdota is alkalmas egyfajta lélektaniség írói megjelenítésére; a külső és a belső idő elkülönítése, amely a modern prózára oly nagy hatást gyakorolt, összeforthat az anekdotikus hangoltsággal.

A kötetet logikusan zárja *A magyar irodalom története* három kötetéről írott recenzió. Sokakkal szemben Gintli nem hajlandó „tanulmánygyűjteményként” kezelni ezt a vállalkozást. Felteszi ellenben a kérdést: megvalósítható-e az irodalomtörténet-írás a plurális modellje? Hogyan használja ki ez a kollektív munka a megszakított folyamatosság szerkezetéből adódó lehetőségeket? Gintli elismeri, hogy a célelvű elbeszélést sikerül lebontania; ám ez önmagában nem elég az egymástól különböző, lehetséges történetek felvázolásához. Szerinte a cím inkább párhuzamos történeteket ígér az olvasónak, s talán erre

kellett volna helyezni a hangsúlyt. Más kritikusokkal ellentétben neki értelmes javaslatok is vannak erre a hangsúly-áthelyezésre: lehetnek volna a kötetekben rivális narratívák, időrendet felbontó narrációk. Egy adott esemény megjelenhetett volna úgy is, mint több különálló történet közös alkotóeleme. A munka céljára vonatkozóan azonban, amelyet így foglal össze: „a totális elbeszélés iránt táplált illúziók elbizonytalanítása” (320), maradéktalanul egyetért. Gintli Tibor kiváló kötetének egységét valóban az olvasói mentalitás és a kutatói attitűd erős és jól érzékelhető orientációja teremti meg.

Angyalosi Gergely

MTA BTK Irodalomtudományi Intézet

Megjelent számaink teljes szövege az Interneten!

Az **ItK 2001 óta** megjelent számainak teljes tartalma folyamatosan elérhetővé válik honlapunkon a nyomtatott kiadással megegyező, szövegesen kereshető PDF fájlokban! (Az online megjelenés néhány hónappal késleltetett.)

Honlapunkon a magyarországi latin nyelvű irodalommal foglalkozó testvérkiadványunk, a **Camoenae Hungaricae** megjelent számai is egészükben elérhetők.

Honlapunk címe:

<http://itk.iti.mta.hu>

Tájékoztatjuk továbbá arról, hogy az **ItK** alapításától, **1891-től 2000-ig** megjelent teljes tartalmát ugyancsak digitalizálták. E korábbi lapszámok kétrétegű (faksimile és automatikus OCR) PDF formátumban a következő címen érhetők el:

<http://epa.oszk.hu/00000/00001>

Kellemes olvasást kívánunk!

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

A folyóirat megjelenését támogatta:
Nemzeti Kulturális Alap
www.nka.hu

Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja.

A kiadásért felel az Universitas Könyvkiadó igazgatója
A kiadásban közreműködött az EditioPrinceps Kiadó
Tördelte Szilágyi N. Zsuzsa
Budapest, 2015

Borítóterv: Szentes Éva
A nyomdai munkálatokat a Pannónia Print Kft. nyomdaüzeme végezte

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti az Universitas Könyvkiadó.
Előfizethető a kiadó által kiállított átutalási számla kiegyenlítésével (számla a szerkesztőség címén kérhető: 1118 Budapest, Ménesi út 11–13.). Az előző évi előfizetők a kiadótól automatikusan megkapják a tárgyévi előfizetési felhívást és a számlát. Példányonként megvásárolható a jelentős tudományos könyvesboltokban és az egyetemi jegyzetboltokban.

Egy szám ára: 1225 Ft
Éves előfizetési díj: 7350 Ft